

Nr 12/2020

*P*olonia *JOURNAL*

Przegląd Polsko-Polonijny
12/2020

Półrocznik

Polonia
JOURNAL

Semiannual

Bielsko-Biała, 2020

Rada Wydawnicza:

Jerzy Dec – redaktor naczelny

Elżbieta Jaszczurowska – konsultant języka angielskiego

Michał Śleziak – asystent wydawniczy

Marzena Naglik – sekretarz, asystent wydawcy

Tomasz Sekunda – layout i skład (www.wydawnictwoscriptum.pl)

Wojciech Kaute – redaktor naukowy

Rada Naukowa:

Janina Falkowska (Bielsko-Biała, Polska) - przewodniczący Rady Naukowej,

Anny Atanassova (Błagowgrad, Bułgaria), Ewa Borkowska (Gliwice, Polska),
Andrzej Chodubski (Gdańsk, Polska), Elżbieta Chrzanowska-Kluczevska (Kraków, Polska),
Jolanta Chwastyk-Kowalczyk (Kielce, Polska), Anzor Devadze (Batumi, Gruzja),
John Anthony Dee (Melbourne, Australia), Francisco Fernández Adarve (Granada, Hiszpania),
Keiki Fujita (Tokio, Japonia), Suren Gevorgyan (Erywań, Armenia),
Roger Gilabert Guerrero (Barcelona, Hiszpania), Lubomir Hampl (Katowice, Polska),
Marek Jabłoński (Chorzów, Polska), Czesław Karkowski (Nowy York, USA),
Iwona Kłóska (Bielsko-Biała, Polska), Vyara Kyurova (Błagowgrad, Bułgaria),
Elżbieta Mańczak-Wohlfeld (Kraków, Polska), Wacław Osadnik (Edmonton, Kanada),
Yurij Pachkovskyy (Lwów, Ukraina), Danuta Piątkowska (Nowy York, USA),
Wiesława Piątkowska-Stepaniak (Opole, Polska), Sabina Sanetra-Półgrabi (Kraków, Polska),
Eva Sikorova (Karwina, Czechy), Gabriele Simoncini (Rzym, Włochy),
Ewa Stachura (Bielsko-Biała, Polska), Monika Štrbova (Nitra, Słowacja),
Marek S. Szczepański (Katowice, Polska), Marek Szczerciński (Gorzów Wielkopolski, Polska),
Wojciech Werpachowski (Warszawa, Polska)

Redakcja tomu: Henryk Noga

Projekt okładki: Katarzyna Kośmider

Koncepcja okładki: Jerzy Dec

Ilustracja na okładce: „Poland Country Flag Turning Page” autorstwa gubh83/fotolia

Czasopismo recenzowane

Wydawca:

Wyższa Szkoła Ekonomiczno-Humanistyczna

ul. gen. Wł. Sikorskiego 4,

43-300 Bielsko-Biała,

tel. 33 81 65 170

e-mail: wseh@wseh.pl

ISSN: 2083-3121

© Copyright by Wyższa Szkoła Ekonomiczno-Humanistyczna, Bielsko-Biała 2020

SPIS TREŚCI TABLE OF CONTENTS

Wprowadzenie	7
Introduction	11

Praca socjalna / Social work

Zuzana Budayová	
Personality factors of coping with the workload of a social worker	
Osobowościowe czynniki radzenia sobie z obciążeniem pracą pracownika socjalnego	15
Pavla Gilíková	
Potřeby těžce nemocných a umírajících osob	
Potrzeby osób ciężko chorych i umierających osób	
The needs of seriously ill and dying people	37
Pavla Gilíková	
Agresivita na pracovišti u sociálních pracovníků	
Agresja w miejscu pracy pracowników socjalnych	
Workplace aggression among social workers	65
Erik Javorský	
Stres ako faktor ovplyvňujúci prácu sociálneho pracovníka	
Stres jako czynnik wpływający na pracę pracownika socjalnego	
Stress as a factor influencing the work of a social worker	91

Mariola Liszoková Różnice w populacji Romów w Republice Czeskiej Differences in the Roma population in the Czech Republic	105
Lucia Ludvigh Cintulová, Pavol Beňo Attitudes of young people under 30 to active citizenship and volunteering Postawy młodych ludzi poniżej 30 roku życia wobec aktywnego obywatelstwa i wolontariatu	123
Lucia Ludvigh Cintulová Analysis of development of social services provided by state and non-public providers in Slovakia Analiza rozwoju usług socjalnych świadczonych przez państwowych i niepublicznych usługodawców na Słowacji	139
Andrej Mátel Globálne trendy a slovenské národné špecifiká profesijnej etiky sociálnej práce Światowe trendy i słowackie narodowe specyfiki etyki zawodowej pracy socjalnej Global Trends and Slovak National Specifics of Professional Ethics of Social Work	155
René Rác Systém sociální péče o ohrožené děti a mládež System opieki społecznej dla dzieci i młodzieży w trudnej sytuacji życiowej Social care system for vulnerable children and youth	175
Erich Schlesinger Sociálna práca v kontexte problematiky drogových závislostí Praca socjalna w kontekście uzależnień od narkotyków Social work in the context of drug addiction	197

Pedagogika / Pedagogics

Iva Holeková

Celoživotní učení se zvládání a předcházení stresovému zatížení
v povolání

Kształcenie ustawiczne z radzeniem sobie i przeciwdziałaniem
stresowi w zawodzie

Lifelong learning with coping and prevention of stress
in the profession

211

Elżbieta Jaszczurowska, Mirosław Laszczak

SZKOLNICTWO – cicha ofiara epidemii

EDUCATION – the silent victim of pandemics

229

Wojciech Kaute

Edukacja, wykształcenie, szkoła wyższa.

Tradycja i wyzwania współczesności

Education, university education.

Tradition end contemporary challenges

251

Mariola Liszoková

Psychohigieniczne aspekty zawodu nauczyciela

Psychological aspects of the teaching profession

275

Jaroslav Mužík

Náměty pro diskuze o problémech vzdělávání

(odkaz J. A. Komenského)

Suggestie do dyskusji nad problemami edukacji

(odniesienia do J. A. Komeńskiego)

Theme for discussion about problem of education

(intellectual legacy J. A. Comenius)

299

Małgorzata Zarębska

Kapitalizm, demokracja, religia w świecie globalnego rynku.

Wokół myśli Michaela Novaka

Capitalism, democracy, religion in the world of global market.

Around the Thought of Michael Novak

317

WPROWADZENIE

Najnowszy numer czasopisma „Polonia Journal” poświęcony jest tematyce edukacji, równości, współpracy wobec szans i zagrożeń XXI wieku. Obszary edukacji ukazywane są w szerszym kontekście i powiązane zostały z zagadnieniami edukacji w Europie, współpracy w dziedzinie edukacji, andragogiki europejskiej, pracy socjalnej w Europie, szans i zagrożeń globalizacji, rozpatrywane są również w kontekście aktualnego obecnie tematu pandemii i jej skutków.

Autorzy poszczególnych artykułów poruszają ważne i aktualne tematy. Pierwszy tekst Lucie Ludvigh Cintulovej i Pavela Beňa zatytułowany *Postawy młodych ludzi poniżej 30 roku życia wobec aktywnego obywatelstwa i wolontariatu* dotyczy pokolenia młodych ludzi zaangażowanych w aktywne życie publiczne. Badania autorów ukazują sposoby i formy, wykorzystywane przez młodych ludzi poniżej 30 roku życia angażujących się w życie prywatne i publiczne.

Zuzana Budayová w swoim artykule *Osobowościowe czynniki radzenia sobie z obciążeniem pracą pracownika socjalnego* identyfikuje i analizuje czynniki radzenia sobie w zawodzie pracownika socjalnego, podaje przykłady strategii, jakie może zastosować pracownik w zawodach wspomagających w zarządzaniu obciążeniem tego typu pracą.

Z kolei Pavla Gilíková w swoim artykule *Potrzeby osób ciężko chorych i umierających* odnosi się do potrzeb osób ciężko chorych i umierających funkcjonujących w opiece instytucjonalnej i domowej. Autorka zwraca uwagę na kwestię spojrzenia na śmierć z perspektywy ciężko chorych i umierających, opisuje ich potrzeby oraz porusza kwestie

umierania i śmierci jako naturalnych składników życia. W swoim drugim tekście zatytułowanym *Agresja w miejscu pracy pracowników socjalnych* Pavla Gilíková porusza kwestię agresji w miejscu pracy, możliwości radzenia sobie z nią, identyfikuje sposoby radzenia sobie z agresją i omawia możliwości stworzenia środków zapobiegawczych i rozwiązania wyżej wspomnianych przejawów w miejscu pracy.

Z kolei w artykule *Kształcenie ustawiczne z radzeniem sobie i przeciwdziałaniem stresowi w zawodzie* Iva Holeková porusza kwestię obciążenia pracą i stresem, które stały się częścią życia zawodowego i dlatego nie tylko wpływają na jakość życia, ale nawet zagrażają zdrowiu człowieka.

Autorzy Elżbieta Jaszczurowska i Mirosław Laszczak w swoim artykule pt. *SZKOLNICTWO – cicha ofiara epidemii* zajmują się jedną z dziedzin życia najbardziej dotkniętych pandemią - edukacją. W tekście wskazano na słabości edukacji na odległość, społeczne, ekonomiczne i psychologiczne skutki zakłócenia tradycyjnego modelu edukacji.

Z kolei Erik Javorský w swoim artykule *Stres jako czynnik wpływający na pracę pracownika socjalnego* zwraca uwagę na stres i sytuacje stresowe, definiuje przejawy stresu, skuteczne sposoby zapobiegania negatywnym stanom psychicznym i fizycznym w wykonywaniu zawodu pracownika socjalnego.

Wojciech Kaute w tekście *Edukacja, wykształcenie, szkoła wyższa. Tradycja i wyzwania współczesności* zajmuje się problematyką edukacji w kontekście kulturowym, podejmuje problematykę refleksji nad edukacją jako elementem świata kultury.

Zagadnieniu edukacji poświęcony jest także tekst *Psychohigieniczne aspekty zawodu nauczyciela*. Mariola Liszoková porusza w swoim artykule temat zdrowia psychicznego nauczycieli. Nauczyciele są narażeni na duży stres ze względu na stawiane im wymagania, dlatego muszą dbać o swoje zdrowie fizyczne i psychiczne. W swoim drugim artykule zatytułowanym *Różnice w populacji Romów w Republice Czeskiej* Ma-

riola Liszoková skupia się na Romach postrzeganych w Republice Czeskiej jako osoby nieadaptacyjne i zakłócające spokój większości społeczeństwa. Autorka zwraca uwagę na tę mniejszość etniczną i społeczną w aspekcie historii, kultury i tradycji.

Następny artykuł zatytułowany jest *Analiza rozwoju usług socjalnych świadczonych przez państwowych i niepublicznych usługodawców na Słowacji*. Lucia Ludvigh Cintulova zajmuje się rozwojem usług socjalnych na Słowacji, istnieniem różnic między państwowymi i niepublicznymi dostawcami usług socjalnych. Autorka zwraca uwagę na potrzebę rozwoju usług społecznych w oparciu o zrównoważony rozwój, w związku ze starzeniem się populacji i rosnącą liczbą osób wymagających opieki społecznej.

Z kolei Andrej Mátel w swoim artykule Światowe trendy i słowackie narodowe specyfiki *etyki zawodowej pracy socjalnej* zajmuje się etyką w pracy socjalnej jako jej integralną częścią. Autor przedstawia aktualny Międzynarodowy Kodeks Etyki oraz Słowacki Kodeks Etyki Pracowników Socjalnych i Asystentów Pracy Socjalnej.

W dalszej części opracowania znajduje się artykuł *Sugestie do dyskusji nad problemami edukacji (odniesienia do J. A. Komeńskiego)* autorstwa Jaroslava Mužíka, który opierając się na ideach Jana Amosa Komeńskiego, prowadzi do dalszych badań nad procesem dydaktycznym w edukacji i dalszej edukacji oraz zawiera sugestie, jak poprawić proces nauczania w szkołach podstawowych, średnich i na uniwersytetach oraz w edukacji dorosłych.

Dalej René Rác w swoim tekście *System opieki społecznej dla dzieci i młodzieży w trudnej sytuacji życiowej* porusza kwestie wpływu pracy socjalnej na dzieci i młodzież szczególnie narażoną, które nie mają dostatecznie bezpiecznych i odpowiednich warunków do zdrowego rozwoju w rodzinie. Autor definiuje objawy deprivacji psychicznej u dzieci, które mogą wystąpić na skutek zaniedbania.

W artykule *Praca socjalna w kontekście uzależnień od narkotyków* Erich Schlesinger definiuje, charakteryzuje i analizuje problematykę narkomanii w kontekście pracy socjalnej. Wskazuje na znaczenie stosowania metod pracy socjalnej z osobami (klientami) uzależnionymi, możliwość pomocy osobom uzależnionym dotkniętym wykluczeniem społecznym.

Na uwagę zasługuje także tekst Małgorzaty Zarębskiej, która w swoim artykule zatytułowanym *Kapitalizm, demokracja, religia w świecie globalnego rynku. Wokół myśli Michaela Novaka* zajmuje się jednym z fundamentalnych problemów kultury europejskiej, kwestią relacji między kapitalizmem, demokracją a światem wartości.

Podjęta w opracowaniu problematyka stanowi zaledwie przyczynek do dalszej debaty nad uwarunkowaniami społecznymi, edukacyjnymi, a także zdrowotnymi funkcjonowania i rozwoju człowieka. Wypada podziękować Autorom za podjęcie dyskusji na trudne tematy, odsuwanie ich w czasie podczas merytorycznej dyskusji w efekcie może działać na niekorzyść nas wszystkich.

Henryk Noga
Mariola Liszoková

INTRODUCTION

The current volume of the Polonia Journal, is devoted to education, equality of opportunity, cooperation against opportunities and threats of the XXI century. The areas connected with education have been depicted in a broad context and touch the issues of education in Europe, cooperation in the fields of education, European andragogy, social work in Europe, chances and dangers of globalization in the view of current pandemics situation. Authors of particular articles, focus on important and ongoing topics.

The first paper by Ludvigh Cintulovej and Pavela Beňa *Attitudes of young people under 30 to active citizenship and volunteering* refers to young generation of people and their commitment towards active public life. The research shows methods and forms employed by young people under 30 who have committed themselves into private and public life.

Zuzana Budayová in her article *Personality factors of coping with the workload of a social worker*, identifies and analyses factors of coping with the duties of a social worker and provides the examples of the strategies which can be applied by a worker in the professions of assistance to manage workload connected with such professions.

Pavla Gilíková in her paper *The needs of seriously ill and dying people* refers to the needs of seriously and terminally dying people who are placed in institutional and domestic care. The author emphasizes the question of an attitude towards death from the perspective of seriously ill and dying people. She describes their needs and depicts the problem of

death and as a natural component of life. In her second article *Workplace aggression among social workers* Pavla Gilíková refers to the question of aggression in the place of work; possibility of coping with aggression and discusses chances of building preventive measures and solutions of the above mentioned behaviour.

In the article *Lifelong learning of the means coping with and prevention from stress in profession* Iva Holeková deals with workload and stress which have become part of professional life which affects the standard of life, even poses a threat on people's health.

Authors Elżbieta Jaszczurowska and Mirosław Laszczak in their paper *EDUCATION – the silent victim of pandemics*, present their concerns of the area worst affected by pandemics- education. In the article weaknesses of the distant education have been presented in connection with social, economic and psychological aspects, which result from the disruption of traditional schooling.

Erik Javorský in his article *Stress as a factor influencing the performance of a social worker* focuses on stress and stressful situations, defines the symptoms of stress, successful methods to counteract negative psychological and physical results affecting performance of a social worker.

Wojciech Kaute in his article *Education, university education-tradition and contemporary challenges* analyses problems of education in cultural context and reflects upon education as an element of culture.

Educational issues are the topic of the next article *Psychological and hygienic aspects of the teaching profession* by Mariola Liszoková. She presents consideration on psychical health of teachers. Teachers are exposed to stress due to the requirements which are posed on them. Therefore, they have to take care of their mental and physical health. In her second paper

Differences in the Roma population in the Czech Republic Mariola Liszoková focuses her attention on the Roma population who are

perceived by the majority of the Czech society as unassimilable and peace disturbing individuals. The author reflects upon this ethnic minority in the context of history, culture and tradition.

Lucia Ludvigh Cintulova in her article *Analysis of the development of social services provided by the state and non-public providers in Slovakia* deals with the development of social services, as well as with the differences between public and non-public providers. The author focuses on the necessity of the improvement of the services basing on the sustainable development, connected with ageing population who require social care.

Then Andrej Mátel in his article *Global trends and Slovak National Specifics of Professional Ethics of Social Work* analyses the issue of ethics in the social worker profession being its integral part. The author presents the current version of the International Code of Ethics and the Slovak Code of Social Workers and Assistants Ethics. In the further part of the volume, Jaroslav Mužík in the paper *Theme for discussion about problem of education (intellectual legacy of J.A. Comenius)*, conducts research on the didactic process in the primary, secondary and tertiary education as well as the education of the adult.

René Rác in the article *System of health care for children and youth in difficult situation* discusses the question of the influence of the social work on children and youth, who are deprived of secure and adequate conditions for healthy development in a family. The author defines the symptoms of psychological deprivation of children which results in neglect.

In the article entitled *Social work in the context of drug addiction* Erich Schlesinger defines, characterizes and analyses the problems of drug addition against social work. He indicates the importance of social work methods with the addicts, also the possibility of help, for those threatened with social exclusion.

Also, the paper of Małgorzata Zarębska's paper is worthwhile mentioning. Her article *Capitalism, democracy, religion in the world of the global market. In the realm of Michael Novak's ideas* focuses on one of the fundamental issues of the European culture, which is the relationship between capitalism, democracy and the world of values.

Topics of the hereby volume can be treated as contribution to further debates on the social conditions as well as on those pertaining education, health situation of the functioning and development of a man. Words of gratitude are due for the authors for bringing those difficult issues up for the discussion from which we will all benefit.

Henryk Noga
Mariola Liszoková

Zuzana Budayová

Catholic university, Theological faculty

ORCID: 0000-0002-6171-3384

PERSONALITY FACTORS OF COPING WITH THE WORKLOAD OF A SOCIAL WORKER

OSOBOWOŚCIOWE CZYNNIKI RADZENIA SOBIE Z OBCIĄŻENIEM PRACĄ PRACOWNIKA SOCJALNEGO

ABSTRAKT

W prezentowanym artykule autorka identyfikuje i analizuje czynniki radzenia sobie w wykonywaniu zawodu pracownika socjalnego. Przedstawia przykłady strategii radzenia sobie, które pracownik w zawodach wspomagających może zastosować w radzeniu sobie z obciążeniem pracą. W części empirycznej identyfikuje, analizuje i na podstawie intensywności korelacji przedstawia zależności między poszczególnymi zmiennymi a strategiami zarządzania obciążeniem.

Słowa kluczowe: radzenie sobie, korelacja, osobowość, pracownik socjalny, strategia, obciążenie pracą

ABSTRACT

In the presented article, the author identifies and analyzes the factors of coping in the implementation of the profession of social worker. It presents examples of coping

strategies that a worker in the helping professions can use in managing workload. In the empirical part, it identifies, analyzes and, based on correlation intensities, presents the relationships between individual variables and load management strategies.

Key words: coping, correlation, personality, social worker, strategy, workload

INTRODUCTION

In his helping profession, a social worker is exposed on a daily basis to stressful situations that affect not only his work, but are often transmitted and combined with stressful situations that arise in his family and personal life. It is therefore very important to be able to work with these stressful situations in accordance with current life so that there is no solution or accumulation of these situations and, last but not least, an increase in susceptibility to the risk of burnout.

1. PERSONALITY OF A SOCIAL WORKER

Abraham Maslow (founder of humanistic psychology) argued that the mentally and socially normal personality is described by integration, consistency and interconnectedness (ie unification, articulation, interconnection). Human organization is a natural and normal state of man. On the contrary, the disorganization of the human body and psyche is a pathological state of man. [Machalová 2010] states that:

1. The human organism and personality can theoretically be analyzed by separating its parts, but no part can be understood in isolation. Man is a whole and so it works and manifests itself.
2. An individual's personality presents an important need for self-realization (or self-updating). People move towards realizing their own individual potential of emotions, abilities, values and

abilities according to their own circumstances and according to the possibilities of the environment in which they live.

3. The individual potential of a person is realized under the condition that the person lives in a stimulating environment. Potential is a crucial basis for the development of the human and the development of the human personality. Social workers carry out their professional activity (profession) in accordance with the functions of social work. This means within specific activities of social assistance to clients – individuals, groups and communities in dealing with their social events. [Mátel, Schavel et al. 2014]

One of the tasks of social workers is – to implement various activities of professional social assistance through a professional approach and within the framework of their own professional competencies. In addition to urgent help, social assistance also means professional guidance of people to active cooperation and, finally, to socially independent action. The real source of individual social change is hidden in the potential of each social client. Social assistance is about overcoming people's social helplessness and promoting their social capacity. Clients are professionally guided to self-help in a social and mentally stressful situation. [Machalová 2013]

During their work, social workers solve a myriad of client problems and problematic situations that can affect not only the performance of work, but also the experience of work and personal life. The social worker is thus constantly threatened by enormous workload, stress and stressful situations that directly or indirectly affect his work performance. The personality traits that a social worker should have thus indirectly come into conflict with situations that are many times dynamically changing and unpredictable. Therefore, it is appropriate that each social worker has not only supervisory meetings, the possibility of completing coping strategies, but also an individual family background (narrower or wider) that helps him to reverse the emergence of various types of burnout

syndrome. Professor M. Machalová [2013] states for inspiration and to encourage all professionals who work with people and who are in contact with „hopeless” clients, we only recall the characteristics of self-realizing people who, although they have survived many crises in life, precisely because of crises more aware of the value and uniqueness of their own personality.

Abraham Maslow, based on a long and passionate search for potential in each person, stated that self-realizing people:

- were realists in life.
- accepted themselves and others, their surroundings and the world as it is.
- were spontaneous.
- focused more on solving the problem than on themselves.
- created an atmosphere of impartiality and loved their privacy.
- were independent.
- evaluated people and things impartially and in a new way, not according to the usual stereotypes.
- had spiritual experiences, although not always or necessarily religious experiences.
- have identified themselves with the human race. They showed a social interest, a feeling for others, for the community.
- tended to have deep intimate relationships with a few close people, less attracted to superficial contacts with a wide range of people.
- had democratic values and attitudes.

Author Nová [2020, p. 134] is based on the assumption that “spirituality plays an important role in the educational process, because the development of the spiritual dimension of the individual can, inter alia. contribute to the acceptance of meaningful values that influence his behavior and actions“.

2. STRESSFUL SITUATIONS

Oravcová [2004, p. 274] states that „a stressful situation is a situation characterized by the disproportion between the requirements, demands of a given situation and the capacity, abilities, skills needed to cope with it.” Stressful situations occur in the work environment and in private life. Each individual copes with the load individually according to their abilities and possibilities. the management of stressful situations takes place in a different way for each person. Several authors divide them into three main forms of load management:

- problem-oriented management (behavior aimed at reducing or eliminating the threat)
- coping focused on emotions (trying to change one's own experience of a stressful situation)
- escape management (change of environment, conditions or people in the vicinity) [Gáborová, Kollárik, Šišanská et al. 2013].

Oláh et al. [2009] state that a social worker is confronted with difficult human destinies on a daily basis, often has a significant impact on the lives of clients, and enters into the most intimate interpersonal relationships. These are often acute conditions that are unpredictable and one cannot prepare for them. At other times, the social worker is in the position of administrator and considerable sums of money pass through his hands. „The special function of a social worker results from his special position in relation to the client and the environment itself, when his professional performance includes his ability and willingness to participate in solving people's problems.“ [Raková, Bednarek 2015, p. 47]

Stressful situations can accompany a social worker in working with the client, family and community. they affect the perception and experience of workers, which is reflected in their behavior and has a significant impact on the performance of their work. The profession requires the deployment of a complex personality with both theoretical

knowledge and character traits and practical experience. Thus, the personal dispositions of a modern social worker should include characteristics such as flexibility, dynamism, initiative, perseverance and social feeling. Prompt response and selection of appropriate procedures are a necessity in resolving client crises. [Dimunová, Berešová 2015]

Mann [2004] adds that as a result of intensive work with the client's emotions, helping workers also suffer from helping fatigue in the form of secondary trauma. Secondary trauma represents a surrogate stressful experience that results from the action of the story of the trauma by someone who directly experienced it [Cunningham 2003]. Also on the basis of "direct assistance in a stressful event, for example in the form of crisis intervention after a mass car accident. Although the social worker is not directly in the role of victim of a serious event, this event of the client can have the same impact on him. As a result, he may feel manifestations of secondary trauma in the form of frightening dreams, feelings of helplessness or frequent thoughts about the client's situation." [Cunningham, 2003, p. 451]

Excessive stress, burnout, and the experience of secondary trauma affect an individual's health, there is an increase in emotional exhaustion and feelings of anxiety [Redeke, Mahoney 2000]. The overall quality of life and at the same time job satisfaction, efficiency and work efficiency of social workers can be affected.

In their research, Hricová et al. [2017] present the results of research showing that the social workers addressed report "increased levels of perceived stress and strain. In addition, social workers experience an average level of secondary traumatic stress, but as the number of years worked increases, the risk of secondary trauma increases. Based on the results, we can also say that the level of secondary stress is likely to fluctuate over the years worked, there are certain critical periods when a worker could be more prone to the development of secondary trauma. Such a period could be the first 3-5 years of work in the helping

profession. „ In this context, Barnett and Cooper [2009] state that workers in the helping professions are very often at risk of excessive stress and burnout. They provide assistance to others, although their internal and external resources may be overburdened. The authors Asquith, Clark, Waterhouse [2005] describe social work as a profession in crisis. According to them, social work in Britain has lost its course and points in particular to the following contentious areas: the crisis of professional identity, erosion of professional associations, lack of professional recognition, shortage of skilled social workers, insufficient recruitment, high turnover and alarmingly high numbers of people leaving professional social work. conditions, lack of resources necessary to ensure effective practice of social work and more.

The position of the social worker is different in different areas. The overall satisfaction of a social worker in the performance of his profession is influenced not only by subjective but also by objective conditions which are created by employers, regulations, decrees. There are a number of unfavorable situations in the work of a social worker, which can affect not only the performance and activity of the social worker, but also his current experience and thus also the motivation for further activities of social work. Many times social workers compare their position and position in the profession with other helping professions not only in the field of working conditions, wage evaluation, but also the overall understanding and tradition of the profession in the Slovak Republic.

At present, a social worker assumes a lot of responsibility not only for the client and for his work with a person, but also for the possibility of solving a difficult life situation. Therefore, it may happen that the objective and subjective experience of social worker satisfaction with the performance of the profession may be inconsistent with his further implementation of activities. Overall job satisfaction includes various partial satisfaction. There is a relationship of interaction between the two phenomena. Overall satisfaction significantly determines the degree of

satisfaction with individual aspects of work and satisfaction with partial factors of work supports overall satisfaction. Job satisfaction theories point to factors related to external working conditions that are independent of the worker. They correspond to the so-called hygienic factors from the two-factor theory of job satisfaction of Herzberg, Mausner and Snyderman [In Štikař, Rymeš, Riegel, Hoskovec 2003], which include: interpersonal relationships, supervision, working conditions, salary and safety and corporate policy. The second, separate group consists of factors that affect the content of the work. They named them as motivating factors, while their existence or fulfillment affects satisfaction.

3. COPING LOAD MANAGEMENT STRATEGIES

Coping as such represents a course in which the individual tries to manage the load. Each individual has their own way of coping.

According to Vágner [2004], methods of balancing can be differentiated according to whether they are aware or unconscious. Coping is therefore a conscious choice of a certain strategy, when its purpose is to improve the overall balance, whether as a result of a change in attitude, situation, evaluation, or experience of the situation.

Coping strategies and their ability to choose determines a person's ability to withstand stressful life situations that are associated with emotional experience, confirms [Cintulová, 2010].

According to Mill et al. [2008] coping is often perceived as a mediator of the relationship between emotions and stress. Fick [1993] argues that the term coping comes from English. It is related to adaptation, the personality of the stressed and has an emotional character. Vágnerová [2004] talks about two approaches to coping:

- 1) coping aimed at solving the problem,
- 2) coping aimed at maintaining acceptable subjective well-being, reducing negative experiences and maintaining mental balance.

Nákonečný [1997] has a similar division of coping methods:

- 1) focus on elimination, reinterpretation of negative emotions, ie emotionally oriented coping,
- 2) focus on reassessing the situation, on changing the meaning of the situation, or appraisal-focused coping, ie focusing on revaluation,
- 3) focus on eliminating or changing external conditions causing stress, ie instrument-oriented coping.

There are many divisions, approaches, ways of coping with stressful situations. Carvera and Scheier (1989) present research on stress management strategies:

1. planning, when we think about what steps we can take, how best to deal with a stressor, – active coping, undertaking active procedures with the intention of eliminating or at least alleviating stress. Carver et. al [1989] claim to be similar to Lazarus and Folkman [1984, In Carver et. al, 1989] on problem-oriented strategies,

- suppression of competitive activities, in which we focus our attention on relevant activities,
- seeking emotional social help, seeking compassion or understanding,
- seeking instrumental social assistance, such as advice, information,
- behavioral release or abandonment of an attempt to achieve,
- acceptance, ie acceptance of reality,
- denying or denying the severity of the stressor,
- positive reinterpretation, active coping strategy,
- religion as a means of growth and positive reinterpretation, turning to it in a stressful situation,
- alcohol or drug use, form of escape,
- focusing on emotions and their expression, focusing on experiencing and venting feelings,

- mental relaxation, such as dreaming or alternative modes of action,
- self-control, where the individual tries not to act prematurely and tries to maintain perspective. The division into different coping strategies (Brief-COPE subscales) has been changed based on several of Carver's research and observations.

4. RESEARCH OBJECTIVES

The main goal of our research was to find out how personality factors affect coping in the work of a social worker. The social worker is responsible not only for himself and his work, but also for the people he meets at work. However, his role is not only to manage them, but also to lead, organize, plan and control them. During the performance of these functions, there are often situations that bring stress and burden, are crisis for him, it is difficult to manage them. And since he is not only responsible for himself, it is especially important that he can identify these situations correctly, manage them successfully and prevent them in the future. Therefore, our goal was to find out how his individual personality factors, resp. properties influence behavior in stressful situations.

The partial goals we set for the needs of this research were:

1. To find out what are the dominant personality traits of the social workers of our research group and also to what extent the individual strategies are used by them.
2. To determine whether there is a relationship between personality traits (extroversion, friendliness, conscientiousness, openness to experiences, neuroticism) and coping strategies (proactive coping, seeking social support, avoiding solutions).
3. Find out if there is a relationship between resilience and coping strategies (proactive coping, seeking social support, avoiding solutions).

4. Find out if there is a relationship between age and coping strategies (proactive coping, seeking social support, avoiding solutions).

Determination of working hypotheses:

1. There is a relationship between personality traits (extroversion, friendliness, conscientiousness, openness to experience, neuroticism) and coping strategies (proactive coping, seeking social support, avoiding solutions).
2. Is there a relationship between resilience and coping strategies (proactive coping, seeking social support, avoiding solutions)?
3. Is there a relationship between age and coping strategies (proactive coping, seeking social support, avoiding solutions)?

Hypothesis no. 1: We assume that there is a relationship between personality traits (extroversion, friendliness, conscientiousness, openness to experience, neuroticism) and coping strategies (proactive coping, seeking social support, avoiding solutions).

Hypothesis no. 2: We assume that there is a relationship between resilience and coping strategies (proactive coping, seeking social support, avoiding solutions).

Hypothesis no. 3: We assume that there is a relationship between age and coping strategies (proactive coping, seeking social support, avoiding solutions).

4.1. ORGANIZATION AND IMPLEMENTATION OF RESEARCH

The implementation of this research took place from September 2020 to November 2020. We carried out the research through a questionnaire in electronic form. We addressed the questionnaires to the two Labor, Social Affairs and Family Centers in the Spišská Nová Ves district, whose responsible leaders we contacted in advance to approve the implementation of our research. We sent out 100 questionnaires via the Internet, and 84 (return of 84%) completed questionnaires were returned.

4.2. RESEARCH TOOLS

They collected data for the research through a questionnaire. The first part of the questionnaire was devoted to socio-demographic data, which were gender, age, number of subordinates, the activities of the organization in which they work and the department of social worker activities. The second part was focused on personality traits, respectively. how social workers perceive themselves as a person. Specifically, we used 25 adjectives that are used to denote given personality factors. Respondents in each of them had to express how, their given property is described on a scale of 1–8 (where 1 – completely inaccurate, 2 – very inaccurate, 3 – relatively inaccurate, 4 – a little inaccurate, 5 – a little accurate, 6 – relatively accurate, 7 – very accurate, 8 – very accurate). The next part was devoted to determining the degree of resilience, which we measured using a scale based on the view of resilience as the ability to recover, recover from stress and the ability to return to the original state. Respondents had to state how they cope with stress, resp. stressful situations. Their task was to express the extent to which they agreed with each of the 6 statements that described coping with stressful situations by circling one of the numbers on a scale from 1 to 5, where 1 – strongly disagree, 2 – disagree, 3 – neutral, 4 – agree, 5 – strongly agree. After reverse polarity of items, we worked with a summary score.

The last part of the questionnaire was designed to determine the level of use of individual load management strategies. Respondents had at their disposal 20 situations, which we call stressful. By circling one of the 4 digits, they expressed how they used to solve individual situations and thus the degree of use of individual strategies of coping (proactive coping, seeking social support, avoiding solutions), where 1 – untrue, 2 – untrue, 3 – quite true, 4 – absolutely true.

4.3. DESCRIPTION OF THE RESEARCH FILE

Our research was focused mainly on social workers in the district of Spišská Nová Ves. The research group consisted of 84 respondents, of which 67 were women, representing 80%, and 17 men, representing 20%.

Table 1 Gender distribution of respondents

	n	%
Women	67	80
Men	17	20
Together	84	100

Source: own processing

Through the sociodemographic part of the questionnaire, we also determined the age composition of the research group, the youngest respondent was 20 years old and the oldest 55 years, the average age was 34 years. Respondents who participated in the research work in various departments of the Office of Labor, Social Affairs and Family, the largest representation was social workers who serve in direct contact with the client in the department of material need, their number was 60, representing 71%, followed by respondents, who work in the department of social and legal protection of children and youth and social guardianship, there were 16 of them, ie 19%. Subsequently, they were the heads of departments, respectively. directors and representatives of departments represented by 8 respondents, i. 10%.

Table 2 Percentage distribution of respondents by classification

	n	%
Department of Material Need	60	71
Department of Social and Legal Protection	16	19
Head of department	8	10
Together	84	100

Zdroj: vlastné spracovanie

4.4. INTERPRETATION OF RESEARCH RESULTS ANALYSIS OF DOMINANT PERSONALITY TRAITS AND EXTENT OF USE OF COPING STRATEGIES

The first goal of this research was to find out what are the dominant personality traits of social workers in our research group and also to what extent they use individual strategies. Based on the data obtained through the questionnaire, we found out how the respondents perceive themselves as a person, how their given property describes them on a scale of 1–8 (where 1 – completely inaccurate, 2 – very inaccurate, 3 – relatively inaccurate, 4 – a little inaccurate, 5 – a little accurate, 6 – fairly accurate, 7 – very accurate, 8 – very accurate). For better orientation and evaluation of the results, we divided the offered adjectives according to personality characteristics and selected an option from the offered options that describes them exactly. We found that up to 30 respondents considered themselves extroverts, 20 friendly, 24 conscientious, 8 open and only 2 neurotic.

Table 3 Dominant personality traits of social workers

	n	%
Conscientiousness	24	28,6
Friendliness	20	23,8
Extroversion	30	35,7
Neuroticism	2	2,4
Openness	8	9,5
Together	84	100

Source: own processing

To determine the preferences in the load management strategies, we divided the respondents in each management strategy based on the standard deviation and created 4 categories: 1. low preference of the

given strategy, 2. slightly below average to average preference, 3. average to slightly above average preference, 4. above-average preference. We then calculated the percentage of preferences for each strategy and displayed in a table. We found that proactively coping is represented by a slightly below-average to average preference.

Table 4 Utilization rate of the load management strategy – proactive management

	n	%
low preference of the given strategy	16	19
slightly below average to average preference	34	40
average to slightly above average preference	24	28
above average preference	10	13
Together	84	100

Source: own processing

Table 5 Utilization rate of the load management strategy – solution avoidance

	n	%
low preference of the given strategy	17	21
slightly below average to average preference	33	40
average to slightly above average preference	13	14
above average preference	21	25
Together	84	100

Source: own processing

We found that a slightly below-average to average preference is represented by 40% avoidance of the solution.

Table 6 Utilization rate of the load management strategy – seeking social support

	n	%
low preference of the given strategy	10	12
slightly below average to average preference	40	48
average to slightly above average preference	24	29
above average preference	10	11
Together	84	100

Source: own processing

We found that the search for social support is slightly below the average to average preference of 48%. Analysis of the relationships between personality traits and coping strategies Our second research goal was to determine the existence of a relationship between personality traits (extroversion, friendliness, conscientiousness, openness to experience, neurotism) and coping strategies (proactive coping, seeking social support, avoiding solutions).

Hypothesis no. 1: We assume that there is a relationship between personality traits (extroversion, friendliness, conscientiousness, openness to experience, neuroticism) and coping strategies (proactive coping, seeking social support, avoiding solutions). Based on the analysis of data obtained through the questionnaire, hypothesis no. 1 confirmed only in the case of the personality characteristic „Conscientiousness and the strategy of coping with the avoidance of the solution”. We found that the higher the level of conscientious social workers (they achieve higher scores in this personality characteristic), the less they use the strategy of coping with stress - avoiding solutions, respectively. the more conscientious the police are, the less they avoid dealing with stressful situations (Table 7).

Table 7 Identified correlations between personality traits and coping strategies

	Proactive management	Search for social support	Avoiding solutions
Extroversion	0,038	0,020	-0,07
Friendliness	0,059	-0,063	0,063
Conscientiousness	-0,110	-0,069	-0,298**
Openness	-0,065	-0,049	-0,103
Neurotism	-0,043	0,015	-0,014

Source: own processing

ANALYSIS OF THE RELATIONSHIP BETWEEN RESILIENCE AND BURDEN MANAGEMENT STRATEGIES

Our third research goal was to determine whether there is a relationship between resilience and coping strategies (proactive coping, seeking social support, avoiding solutions).

Hypothesis no. 2: We assume that there is a relationship between resilience and coping strategies (proactive coping, seeking social support, avoiding solutions). By correlation analysis of data, we found that hypothesis no. 2 was only confirmed in the case of the Search for Social Support burden management strategy. We came to the conclusion that the higher level of resilience in social workers is significantly related to the strategy of coping - burden of seeking social support, respectively. social workers who have a higher capacity for resilience use a strategy of seeking social support in coping with stressful situations (Table 8).

Table 8 Identified correlations between resilience and stress management strategies

	Proactive management	Searching for social support	Avoiding solutions
Resiliencion	0,017	0,202*	-0,061

Source: own processing

ANALYSIS OF THE RELATIONSHIP BETWEEN AGE AND COPING STRATEGIES

Our last research goal was to find out whether there is a relationship between age and coping strategies (proactive coping, seeking social support, avoiding solutions). Hypothesis no. 3: We assume that there is a relationship between age and coping strategies (proactive coping, seeking social support, avoiding solutions). Using the analysis of data obtained by the questionnaire, we found that hypothesis no. 3 was not confirmed in any case. We conclude that there is no relationship between age and coping strategies (proactive coping, seeking social support, avoiding solutions (Table 9).

Table 9 Identified correlations between age and coping strategies

	Proactive management	Searching for social support	Avoiding solutions
Age	0,084	-0,099	-0,108

Source: own processing

CONCLUSION

Today's lifestyle can be called stressful. Everywhere we demand the best possible results, whether at work, in the family or at school. Therefore, it is possible to consider the biggest source of stress is work, respectively. employment. Employers place high demands on employees to perform at their best, and employees have high demands on their employers to provide them with the best possible working conditions and an adequate financial reward for their work, it can be said that this is a vicious circle full of requirements. Our area of research was social workers, as they have a responsibility not only for their work, but also for the people they manage and with whom they meet on a daily basis. In the performance of their functions, which include management, leadership, organization, planning and control, they often encounter situations that can be defined as stressful, resp. stressful. And given the high degree of

responsibility, it is essential that they are able to correctly identify and then deal with these situations and avoid them in the future. In order to manage all this successfully, it is essential that they know themselves as personalities, what personality traits they have, so that they can develop them for the benefit of themselves, their subordinates and, last but not least, for the benefit of the society in which they work.

In the quantitative research we conducted with social workers in the district of Spišská Nová Ves, we not only determined the degree of use of coping strategies in the practical management of avoiding solutions and seeking social support, but we analyzed their relationships between personality traits and coping strategies, between residency and load management strategies and between age and load management strategies. Based on the results of our research, we can state that the higher the level of conscientious social workers, the less they use load management strategies. It is such a personality trait, which in our understanding is understood as the final consequence of the satisfaction of the implementation of a social worker in practice and thus shows a subjectively very low possible failure rate from the point of view of a social worker. In analyzing the relationships between resilience and coping strategies, we found that a higher rate is very significantly related to seeking support. In analyzing the relationships between age and coping strategies, we found that there is no relationship between age categories and selected and strategies that are beneficial in coping with the social worker's workload. However, this relationship needs to be examined more in the future, especially in terms of the expansion and scaling of age categories, not only in terms of the age of the social worker, but also in terms of the period of the social worker profession.

BIBLIOGRAPHY

- Asquith, Steward, Clark, Chris, Waterrhouse, Lorraine (2005), *The role of the social worker in the 21st century – a literature review*. Insight. <https://lx.iriss.org.uk/content/role-social-worker-21st-century-literature-review>, [available: January 26, 2021 y.]
- Barnett, Jeffrey, E., Cooper Natalie, (2009), *Creating a Culture of Self-Care*. In Clinical Psychology: Science and Practice. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2850.2009.01138.x>
- Carver, Charles, S., Scheier, Michael F., Weintraub Jagdish Kumari (1989), *Assessing coping strategies: A theoretically based approach*. In Journal of Personality and Social Psychology. 1989. vol. 56, no. pp. 267–283. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.56.2.267>
- <http://www.psy.miami.edu/faculty/ccarver/documents/p89COPE.pdf>. ISSN 1939-1293, [available: January 29, 2021 y.]
- Carver, Charles (1997), *Brief COPE*. In Department of Psychology. College of arts and sciences University of Miami. <http://www.psy.miami.edu/faculty/ccarver/sclBrCOPE.html>, [available: January 29, 2021 y.]
- Carver, Charles S. *Brief COPE*. In Department of Psychology. College of arts and sciences University of Miami. <http://www.psy.miami.edu/faculty/ccarver/sclBrCOPE.html>, [available: January 29, 2021 y.]
- Cintulová, Lucia (2010), *Kopingové stratégie a zvládanie záťaže v súvislosti s telesným postihnutím*, Zlín : Univerzita Tomáše Bati ve Zlíně.
- Cunnigham, Maddy (2003) *Impact of trauma work on social work clinicians Empirical findings*. In Social work. <https://doi.org/10.1093/sw/48.4.451>
- Dimunová, Lucia, Bérešová Anna (2015), *Využívanie copingových stratégií zvládania záťaže u sociálnych pracovníkov*. <https://prohuman.sk/socialna-praca/vyuzivanie-copingovych-strategii-zvladania-zataze-u-socialnych-pracovnikov>, [available: January 27, 2021 y.]
- Ficková Emília (1993), *Determinanty zvládania stresu*. In Československá psychologie. ISSN0009 –062X.
- Hricová, Monika, Nezkusilová Jana, Mesárošová Margita (2017) *Negatívne dôsledky vykonávania pomáhajúcej profesie u sociálnych pracovníkov*, <https://prohuman.sk/socialna-praca/negativne-dosledky-vykonavania->

- pomahajúcej-profesie-u-socialnych-pracovnikov, [available: January 24, 2021 y.]
- Machalová, Mária (2010), *Biodromálna psychológia pre pomáhajúce profesie*. Brno: Institut mezioborových studií IMS.
- Machalová, Mária (2013), *Preventívna sociálna práca*. Edukačná paradigma v sociálnej práci. Prešov: Prešovská univerzita.
- Mátel, Andrej, Schavel Milan a kol. (2014), *Teória a metódy sociálnej práce I*. Bratislava: Spoločnosť pre rozvoj sociálnej práce.
- Machalová, Mária (2016), *Vyspelosť človeka z pohľadu humanistického psychológa Abrahama Maslowa*. <https://prohuman.sk/psychologia/vyspelost-cloveka-z-pohladu-humanistickeho-psychologa-abrahama-maslowa>, [available: January 26, 2021 y.]
- Mann, Sandi (2004), 'People-work': *Emotion management, stress and coping*. In British Journal of Guidance & Counselling. <https://doi.org/10.1080/0369880410001692247>
- Millová, Katarína, Blatný, Marek, Kohoutek, Tomáš (2008), *Osobnostné aspekty zvládania záťaže*. In Psychologie, 2008, 2, N. 1 <http://e-psycholog.eu/pdf/millova-et al.pdf>>. ISSN 1336-779X, [available: January 27, 2021 y.]
- Nákonečný, Milan (1997), *Encyklopedie obecné psychologie*. 1. vyd. Brno: Academia.
- Nová Monika (2020), *Spirituality in education*. In Revue Internationale des Sciences Humaines et Naturelles. Bern: Schweizerische Nationalbibliothek.
- Oláh, Michal i in. (2009), *Sociálna práca – vybrané kapitoly z dejín, teórie a metód sociálnej práce*. 3. vyd. Bratislava: Vysoká škola zdravotníctva a sociálnej práce sv. Alžbety.
- Oravcová Jitka (2004), *Sociálna psychológia*. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela, Fakulta humanitných vied.
- Radeke, Joann Taylor, Mahoney Michael (2000), *Comparing the personal lives of psychotherapists and research psychologists*. In Professional Psychology: Research and Practice. <https://doi.org/10.1037/0735-7028.31.1.82>

- Raková, J. Bednarek Anton (2015), *Postavenie sociálneho pracovníka v zdravotníckych zariadeniach*. In *Nové trendy v súčasnom zdravotníctve*. Bratislava: Samosato s.r.o.
- Šiňanská, Katarína a kol. (2013), *Zvládanie stresu a záťažových situácií u terénnych sociálnych pracovníkov*. Košice: Univerzita Pavla Jozefa Šafárika.
- Schavel, Milan, Danišková Anna (2012) *Spokojnosť sociálnych pracovníkov - dôležitý predpoklad kvality poskytovanej sociálnej pomoci*. Prohuman, <https://prohuman.sk/socialna-praca/spokojnost-socialnych-pracovnikov-dolezity-predpoklad-kvality-poskytovanej-socialnej-pomoci>, [available: January 26, 2021 y.]
- Štikař, Jiří, Rymeš, Milan, Riegel, Karel, Hoskovec, Jiří (2003), *Psychologie ve světě práce*. 1. vyd. Praha: Karolinum.
- Vágnerová, Marie (2004), *Psychopatologie pro pomáhající profese*. 3. Vyd. Praha : Portál.

Pavla Gilíková

Vysoká škola zdravotníctva a sociálnej práce sv. Alžbety, Bratislava

ORCID: 0000-0002-2916-8291

POTŘEBY TĚŽCE NEMOCNÝCH A UMÍRAJÍCÍCH OSOB

POTRZEBY OSÓB CIĘŻKO CHORYCH I UMIERAJĄCYCH OSÓB

THE NEEDS OF SERIOUSLY ILL AND DYING PEOPLE

ABSTRAKT

Článek se zabývá potřebami těžce nemocných a umírajících v ústavní i domácí péči. Vysvětluje druhy potřeb a jejich důležitost na sklonku života, možnosti jejich uspokojování. Přiblíženy jsou také potřeby pečujících osob a osob blízkých a rodinných příslušníků. Cílem tohoto článku je vysvětlit vnímání smrti z pohledu těžce nemocných a umírajících, popsat jejich potřeby a ukázat umírání a smrt jako přirozenou část života.

Klíčová slova: Důstojnost, lidská práva, potřeby, smrt, umírání.

ABSTRAKT

Artykuł dotyczy potrzeb ciężko chorych i umierających osób w opiece instytucjonalnej i domowej. Wyjaśnia rodzaje potrzeb i ich znaczenie u schyłku życia, możli-

wości ich zaspokojenia. Przedstawiono również potrzeby osób świadczących opiekę i bliskich oraz członków rodzin. Celem artykułu jest wyjaśnienie postrzegania śmierci z perspektywy ciężko chorych i umierających, opisanie ich potrzeb oraz pokazanie umierania i śmierci jako naturalnej części życia.

Słowa kluczowe: Godność, prawa człowieka, potrzeby, śmierć, umieranie.

ABSTRACT

The article deals with the needs of seriously and terminally ill in the institutional and home care. Appart from explaining the types of needs and their importance at the end of one's life, the article also demonstrates the possibilities of satisfying the needs of the ill and the needs of their carers, loved ones and family members. The perception of death, as a natural part of life, from the perspective of seriously and terminally ill themselves is also explained in the paper.

Key words: Dignity, human rights, needs, death, dying.

ÚVOD

Rozumný jedinec by se neměl bát smrti,
neboť jde o přirozenou životní událost.
Marcus Aurelius

Smrt je přirozenou součástí života každého živého tvora, je jeho završením. Na smrt se vždy pohlíželo s respektem, k umírajícím a zemřelým se projevovala úcta a pieta. Se vznikem různých náboženství si lidé dodávali naději, že smrt není konečnou etapou pro duši člověka. Lidé věřili v posmrtný život bez utrpení a bolesti, v blízkosti Boha a svých blízkých zemřelých. Naděje je pro člověka velmi důležitá, dává sílu překonávat životní problémy. Pro umírající je naděje zvláště důležitá, neboť uklidňuje, utěšuje, pomáhá se smířit s odchodem, umožňuje se těšit na své zemřelé a na setkání s Bohem. Umírající potřebují naději, že nebudou v době umírání a smrti sami, že je čeká po smrti něco lepšího, než dosud poznali. [Hrozenská, Kasanová 2011]

V minulosti lidé umírali většinou v kruhu svých blízkých, ve svých domovech, což umožnilo příjemnější loučení a přípravu na smrt ve svém prostředí, které znají. Smrt tak byla součástí života rodin, na kterou se mohli všichni zúčastnění lépe připravit. Narození a smrt se odehrávala doma, v rodinném prostředí, což příslušníky rodiny spojovalo, umožnilo jim vzájemně si pomáhat a prožívat dobré i zlé chvíle. [Baďurová 2014]

Moderní doba a rozvoj zdravotnické a sociální péče narození a smrt institucionalizovala, lokalizovala do institucí s vyškolenými pracovníky daleko od příbuzných a blízkých. Účastnit se porodu a umírání svých blízkých bylo téměř nemožné, až na výjimky. Návštěvy matek a novorozenců v porodnicích, umírajících v nemocnicích a v jiných zařízeních k tomu určených byly striktně omezené, často zakázané. Organizační podmínky a kultura zařízení nebyly k účasti příbuzných nakloněny, ani uzpůsobeny. Lidé byli v těchto chvílích hozeni do smrti sami a osamělí, i když obklopeni personálem zařízení. [Klusáková 2015]

S rozvojem paliativní péče o těžce nemocné a umírající se přístup ke smrti a umírání změnil. Dnes jsou zdravotníci v nemocnicích k příbuzným umírajících vstřícnější, je jim umožněná návštěva i mimo návštěvní hodiny, matky mohou mít u porodu své partnery, zrození a smrt se opět vrací do životů lidí, je jim umožněno být jejich součástí, být přítomen. S rozvojem paliativní medicíny a péče se zřizují zařízení pro umírající, oddělení LDN, speciální pokoje s lůžky pro umírající, budují se hospice. Zdravotníci, včetně zdravotních sester a lékařů jsou odborně školeni na péči a komunikaci s umírajícími a jejich příbuznými. O smrti se více hovoří mezi odborníky, ale i laiky. V současnosti je trendem odtabuizovat smrt, pokládat ji opět za přirozenou součást života, ne životní, či medicínskou prohru, selhání lékařů. [Klevetová 2013]

Péče o těžce nemocné a umírající je velmi náročná z různých úhlů pohledu. Klade vysoké nároky na fyzickou stránku, na psychickou stránku, i spirituální a především na odbornost a lidskost pečovatелů.

Každý člověk reaguje na smrt jinak, velkou roli hraje zkušenost se smrtí, uvědomění si vlastní smrtelnosti, úroveň vyzrálosti osobnosti, schopnost úcty, sebezapření a potřeby pomáhat.

Díky délce a blízkosti vztahu pečovatele s umírajícím se tvoří vazby, přátelské a láskyplné. Tyto blízké vztahy znesnadňují loučení pečovatele s umírajícím, prohlubují bolest z neschopnosti situaci zvrátit a smrt odsunout. Z těchto důvodů pečovatelé velmi psychicky trpí, často více, než příbuzní a blízcí umírajícího.

Vnímání smrti ze strany pečovatelů, způsoby vyrovnání se se smrtí je velmi individuální. Způsoby vyrovnání se se smrtí blízkých a se svou smrtelností je velmi náročná a bolestná.

Cílem tohoto článku je přiblížit a vysvětlit vnímání smrti z pohledu těžce nemocných a umírajících, popsat potřeby umírajících a přiblížit umírání a smrt jako přirozenou a nezvratnou část života.

„Smrt je stále hroznou a děsivou událostí a strach z ní je obecný a univerzální, jakkoli si myslíme, že jsme jej již na mnoha úrovních zvládli. Co se změnilo, je způsob, jakým se se smrtí vyrovnáváme, náš přístup k umírání a k umírajícím pacientům.“ [Kübler-Ross 2015, s. 14.]

1. POTŘEBY TĚŽCE NEMOCNÝCH A UMÍRAJÍCÍCH

1.1. BIOLOGICKÉ POTŘEBY

Potřebu člověka lze chápat jako nedostatek, nebo nadbytek, který vyvolává v těle nerovnováhu vnitřního prostředí, homeostázy. Definice a dělení potřeb vytvořili např. Murray, Maslow, Adler, Nakonečný, Matoušek, Hartl, Hartlová, Dostálová a mnoho dalších. Potřeby lidí se během života mění, zvláště u nemocných v terminálním stadiu.

Paliativní péče se zaměřuje na holistické pojetí potřeb, saturaci potřeby biologické, psychosociální, spirituální a potřeby duchovní. Povaha potřeb umírajících se odvíjí od povahy nemoci, individuálních vlastností nemocného a sociálních podmínek. Empirická šetření proká-

zala, že v závěru života nemocných jsou více upřednostňovány potřeby spirituální. [Pelikánová 2011]

Základními potřebami všeho živého jsou biologické potřeby, kam patří výživa, vyprazdňování, hygienická péče, dostatek tepla, bezpečí, zajištění fungování těla a sexuální potřeby. V souvislosti saturace biologických potřeb je nutné zmínit způsoby a zásady jejich saturace. Velmi důležité je zajištění intimity a soukromí při péči o tělo, zvláště při vyprazdňování a provádění hygienických úkonů. Pro těžce nemocné je důležité zachování své důstojnosti, úcty a autonomie, své identity v každé situaci až do konce života i po něm. Tyto potřeby těžce nemocných jsou často opomíjené a pečovateli bagatelizované, což působí u nemocných značnou psychickou újmu, což si pečovatelé často neuvědomí, ani se o to nezajímají. Avšak samotní nemocní nemají sílu a často ani odvalu tyto své potřeby prosadit. Často se svých pečovatelů bojí, aby se jejich chování k nim nezhoršilo; toto ukazuje praxe i empirická šetření. I těžce nemocní a umírající mají právo na soukromí a respektování vnímání jejich intimity a studu. Zaslouží si péči s úctou a respektem a zachování jejich důstojnosti.

K základním fyzickým, či biologickým potřebám člověka patří sexuální potřeba. Sexuální potřeby s přibývajícím věkem nemizí, někdy dostávají jinou podobu a jinou hodnotu. Empirická šetření prokázala, že i lidé ve vysokém věku, i mladí nemocní, např. muži s rakovinou prostaty mají sexuální potřeby. Toto dokazuje, že věk, často ani nemoc tuto potřebu nezničí, někdy potlačí vlivem fyzických omezení a vedlejších účinků medikamentózní léčby. O těchto potřebách se jen málo s pacienty hovoří a sami pacienti se svěřili jen zřídka. Pokud mají zvláště muži podstoupit kurativní léčbu, která sexuální akt znemožní, nemocní raději tuto léčbu odmítají. Identita muže a jeho sexuální schopnosti jsou pro nemocného důležitější, než žít bez schopnosti coitu. Také pro ženy je jejich ženská identita a sexualita velmi důležitá, zvláště při rakovině prsu, dělohy a dalších pohlavních orgánů. Ale ženy dávají přednost ži-

votu s blízkými, se svými dětmi a radikální zákroky podstupují i za cenu ztráty sexuálních funkcí a devastace těla.

Sexuální potřeby lidí jsou v ČR stále opomíjené až tabuizované, zvláště u nemocných ve vyšším věku. Přístupy k sexualitě souvisí s kulturou, vírou, náboženstvím, historií a se zvyklostmi společnosti. Zvláště tato potřeba je u lidí značně individuální. Mnoho nemocných není schopno, ani ochotno na toto téma hovořit. [Bužgová 2015]

Odborníci ve svých výzkumech zjistili několik potřeb, které mají nevyhléditelně nemocní a umírající společné. Mezi tyto potřeby patří potřeby informovanosti, podpory, spirituální a praktické potřeby, potřeba najít vlastní identitu, emocionální potřeby a potřeby související se zdravotníky, které poskytují péči. Potřeby hospitalizovaných nemocných se rozšiřují např. o potřeby hodnocení a řešení bolesti a jiných nepříjemných symptomů nemoci, management přechodu z kurativní péče do paliativní péče, diskuze o resuscitaci a jiných agresivních zákrocích, rozpoznání příznaků blížící se smrti a potřeba podpory rodiny před, během a po smrti pacienta. Velmi důležité je respektování práv a přání umírajících k průběhu jejich léčby a přání léčbu ukončit, zvláště pokud jde o nepříjemné a bolestivé zákroky, které vyléčení a kvalitu života nemožní, jen prodlouží utrpení. [Bužgová 2015]

Umírající často trpí strachem z opuštění a samoty, z bolesti a nedůstojného utrpení, z protrahovaného umírání. Výzkumy prokázaly odlišnosti potřeb umírajících různých věkových a sociálních kategorií. Odlišné potřeby jsou zvláště u mladých umírajících pacientů. Je velmi důležité, aby zdravotníci a pečovatelé byli odborně školeni **v péči o umírající pacienty a naučili se jejich potřeby identifikovat**. Je nutné, aby s těžce nemocnými a umírajícími pracovali lidé s vyzrálou osobností, kteří mají k umírajícím patřičnou úctu a empatii. To souvisí s přijetím vlastní smrtelnosti a nevyhýbání se smrti, která je přirozená pro všechno živé. [Dostálová 2016]

Zdravotníci používají hodnotící nástroje pro identifikaci potřeb, které se zaměřují na oblast hodnocení fyzických funkcí, psychosociálních a spirituálních potřeb a na hodnocení potřeb v souvislosti se zdravotníky a kvalitou jejich péče. Vlivem kulturních a náboženských odlišností lidí se liší i potřeby umírajících. Vždy je důležité komunikovat s nemocnými a ověřovat si, zda jim péče vyhovuje, zda mají jiné představy o naplněných potřebách, nebo zda již jsou satureováni. [Bužgová 2015]

1.2. PSYCHICKÉ POTŘEBY

Mladí umírající mají více potřeb fyzických, senioři více potřeb spirituálních a religiózních. Výskyt depresí, úzkostí a strachu je u většiny umírajících. Nemocní se bojí ze ztráty identity, autonomie a důstojnosti, ze sociální izolace. Psychiku umírajících zhoršují pocity vlastní slabosti a neschopnosti, které souvisí se ztrátou soběstačnosti. U umírajících se vyskytuje „**syndrom ztráty**“, kdy nemocný ztrácí schopnost mobility, ztrácí schopnost řídit svůj život a ztrácí svou autonomii. Vlivem nedostatečné komunikace s rodinnými příslušníky a přáteli, dochází ke zhoršení kvality vztahů, což následně vyvolá psychické změny. [Bužgová 2015]

Těžká nemoc a umírání je spojena se ztrátami, což je nepříjemné a často velmi bolestné. Ztráta soběstačnosti, nabytých schopností a dovedností, omezení hybnosti a obvyklých aktivit, omezení nebo ztráta sociálních kontaktů vlivem nemoci a nemožnost vykonávat oblíbené činnosti způsobuje smutek, úzkost a deprese. Vědomí nezvratitelnosti stavu a konce života často vyvolává obavy a strach z budoucna.

Změna zdravotního stavu a konfrontace s vlastní smrtelností vyvolává psychický stres umírajících. Umírající by se měli vyrovnat s velkými změnami v jejich životě, s novou životní rolí nemocného, měli by najít smysl života i v terminální etapě života. Pro umírající je důležité vyrovnat se s minulostí, s nedokončenými úkoly a předsevzetími, s vlastními

neúspěchy a selháním. Je důležité urovnat vztahy v rodině a s ostatními lidmi, umět se omluvit a druhým odpustit. Toto jsou velmi těžké úkoly pro umírající, ale i zdravé osoby. [Mannix 2019]

Vyrovnat se se svým chátrajícím tělem, s vlastním zápachem, inkontinencí a ztrátou soběstačnosti je velmi těžké. Ztráta soukromí při péči o tělo velmi snižuje sebehodnocení a sebeúctu nemocných.

Častými emocemi umírajících je strach, úzkost, zlost, pocity viny. Umírající se velmi bojí nejistoty, neznáma budoucnosti. Lidé se většinou bojí umírání, zda tuto těžkou situaci zvládnou, zda budou trpět bolestmi a zda odejdou v osamění. Těžce nemocní pacienti potřebují psychickou podporu zdravotníků, psychologů a blízkých osob. Nemocným pomáhá podpora v projevech vlastních emocí, pomáhá se vyplakat, nebo dát najevo vztek. Nemocní musí vědět, že se za své emoce nemusí stydět, že na ně mají právo. Pro těžce nemocné je velmi důležitý klid a soukromí, aby se mohli vyprávět, nebo jen vyplakat. V přítomnosti dalších osob se nemohou, nebo nechtějí svěřit se svými emocemi. Potlačené emoce vyvolávají úzkost a deprese, zhoršují vyrovnávání se se smrtí. [Obereignerů 2012]

Pro pomoc umírajícím je nutná citlivá komunikace, empatie a individuální přístup ze strany pečujících osob. Pro těžce nemocné a umírající, jsou velmi důležité pocity autonomie a práva rozhodovat sám o svém životě a o sobě, o svém těle. Přijetí blížícího konce života je velmi individuální. Velmi záleží na tom, zda nemocný zná svůj zdravotní stav a ví, že se blíží smrt, zda svou smrtelnost popírá, bojuje se smrtí, nebo ji oddaluje, nebo na svůj stav rezignuje. Většinou umírající senioři dojdou do fáze smíření se se smrtí, rozloučí se se svými blízkými, vyřídí si poslední své záležitosti a v klidu odejdou. [Ptáček a kol. 2011]

U mladých lidí je umírání obtížné, zvláště pokud mají malé děti a mnoho nedokončených plánů, životních cílů a povinností. Dle odborných výzkumů umírající děti se se svou smrtí smíří. Děti již od 9 let věku jsou schopny rozumět konečnosti života a smrti, mají pocit, že až

zemřou, rodina nebude trpět, uleví se jim. Mají pocity viny ze smutku svých blízkých. Adolescenti reagují různě, období umírání je pro ně velmi obtížné. Často mají pocity křivdy a vzteku, protože nestihli si prožít to, na co se v životě těšili. Sebe hodnotí dle ostatních, jak je vidí vrstevníci a zda je přijmou. Je důležité umírajícím nelhat, upřímně, ale velmi citlivě je informovat o jejich budoucnosti, nenutit jim své názory, jednat dle psychického stavu umírajícího. [Bužgová 2015]

Člověk si buduje svou identitu po celý život. Je pro něj velmi důležitá, především pokud stála hodně úsilí, odříkání, studia, práce na sobě, celoživotního úsilí se sebezdokonalovat. Umírající člověk si chce uchovat svou identitu, svou tvář, zůstat sám sebou až do konce života a má na to právo. Identitu člověka tvoří i jeho vzhled, image, vystupování a způsob komunikace s lidmi. Těžce nemocným lidem v každém věku záleží na tom, jak je okolí vnímá, zda jsou upravení, fyzicky přitažliví, pro druhé sympatičtí. I pro umírající seniory je důležitý jejich vzhled, tělesná úprava, zvláště při kontaktu s blízkými.

Umírající nechtějí soucit ostatních lidí, nechtějí být vnímáni jako méněcenní, ale jako plnohodnotní lidé, kterými se snažili být po celý život a kterými dosud byli. Lidé celý život budují svůj status, svou identitu, která vypovídá o jejich schopnostech a činech, o jejich úsilí a celoživotní práci. Nemocní a umírající chtějí zůstat sami sebou, tím, čeho dosáhli. Tím, že člověk stárne, onemocní a umírá, neztrácí své životní zásluhy a akademické tituly, životní role. Lidé stále chtějí být partnery, otci a matkami, dcerami a syny, vědci a odborníky ve svém oboru, i když tuto roli a činnost již nemohou vykonávat. Ale zaslouží si úctu a důstojné chování od ostatních až do konce života i po něm. Lidé si přejí, aby se na ně vzpomínalo v dobrém a s úctou, aby si je lidé pamatovali takové, jací byli ještě v době zdraví, aktivní a potřební, v době, kdy plnili své role a byli v nich úspěšní. [Bužgová 2015]

1.3. SOCIÁLNÍ POTŘEBY

Lidé jsou sociální bytosti, potřeby sociálního kontaktu jsou pro člověka velmi důležité po celý život a zvláště v době loučení a umírání. V dlouhé izolaci od svých blízkých a přátel nemohou být lidé šťastní, proto se velmi bojí osamění. Sociální podpora zdravotníků, blízkých osob a jiných odborníků, např. psychologů a duchovních je nepostradatelná. Kontakt se svými blízkými, pohlazení, objetí, pohledy do očí svých blízkých je nepostradatelný. Nemožnost projevit lásku a vzájemnou potřebnost se svými blízkými zvláště v terminálním stadiu života je velmi frustrující a bolestné. Umírající chtějí vidět své blízké, příbuzné, přátele, mají potřebu si s nimi povídat, vzpomínat na společné chvíle, vysvětlit a vyříkat si věci doposud nevyřčené, odpustit křivdy a nedorozumění, nebo se svými blízkými jen pobýt.

Je vhodné, aby se loučení s umírajícími účastnily i děti, i malé děti, o kterých si myslíme, že situaci nerozumí. Děti vycítí loučení a blízcí se konec, jejich truchlení je pak přirozenější, zvláště tehdy, když mají dostatek vzpomínek na zemřelého. Kontakt umírajícího s dítětem přináší pozitivita oběma stranám. Dítě se učí překonávat životní krize a přijmout smrt a loučení do svého života jako něco nevyhnutelného a přirozeného, umírající získají pocity potřebnosti a lásky, když dítě rádo tráví čas s umírajícím. Umírající si tímto udržuje pocit vlastní identity. Chránit děti před smrtí nepřináší v životě nic dobrého, jen zhoršuje truchlení a přijetí ztráty, což může pokračovat do dospělosti. Lidé potřebují mít vzor pro své chování, které potřebují pochopit a které se musí naučit. Bez dostatku informací a osobních zkušeností pracuje u dětí fantazie, která může negativně ovlivnit chápání a vnímání umírání a smrti. Dospělí lidé pak nejsou schopni loučení a vyrovnání se se ztrátou, s vlastní smrtelností, nemají úctu k zemřelým a nemají potřebu ani úctu k pohřebním rituálům a pietě. [Goldman 2015]

Empirická šetření v oblasti vztahů potvrdila, že umírající mají potřebu blízkého člověka, což jim navozuje pocity bezpečí a klidu. Ně-

kdy umírající mají tendence své blízké chránit a o své nemoci dlouho mlčí, tají ji. Pokud o blížící se smrti blízké osoby ví, často ani jedna strana není schopná o smrti hovořit. Neschopnost přijmout konec a smířit se se smrtí, umírání prodlužuje a vyvolává negativní emoce u obou stran. Pro všechny přítomné je nutné o smrti hovořit, připravit se na ni, připravit i příbuzné, což umožňuje klidný odchod umírajícím a pomáhá pozůstalým ke zdravému truchlení. Zkušenosti s umírajícími dětmi prokázaly, že i ony cítí, když se blíží smrt. Jsou rády, když s nimi o smrti někdo hovoří a nelže a nepředstírá, že je všechno v pořádku a že se brzy uzdraví. Rodiče umírajících dětí často nedokáží o smrti hovořit, vyhýbají se tomuto tématu a odmítají s umírajícím dítětem o tom mluvit. Pak vzniká mezi rodiči a umírajícím dítětem napětí, strach ze vzájemného ublížení, pocity viny za smutek a starosti způsobené nemocí. [Bužgová 2015]

Sociální izolace v době infekčních onemocnění a především v době pandemie prokázala nutnost sociálních kontaktů zvláště u nemocných a seniorů. Nemít možnost se rozloučit, říci to, co člověka tíží, nebo těší, nemít možnost požádat o odpuštění, nebo projevit blízkým své emoce je v době umírání jednou z největších bolestí. Nyní, v moderní informační společnosti máme mnoho možností komunikace prostřednictvím elektronických informačních technologií. Ty mohou velmi pomoci v kontaktu s blízkými a přáteli. Ale osobní kontakt a fyzické doteky v podobě pohlazení, objetí a polibku elektronická zařízení nenahradí. Sociální izolace od blízkých osob často vyvolá zhoršení psychického a zdravotního stavu vůbec. Nemožnost rozloučit se se svými blízkými zhoršuje průběh umírání i truchlení pozůstalých.

Umírajícím velmi pomáhá setkání s podobně nemocnými a strádajícími nemocnými, jako jsou oni sami. Skupinová terapie těžce nemocných je prospěšná mnoha pacientům, neboť si nemocní lidé předávají své osobní zkušenosti, vypráví své životní příběhy, podporují se, rozumí si. Skupinová terapie je velmi prospěšná. U onkologických pacientů již existují při různých organizacích svépomocné skupiny on-

kologicky nemocných pacientů, v hospicové péči existují svépomocné skupiny pozůstalých. V rámci skupinové terapie se provádí narace, která pomáhá srovnat si myšlenky, uvolnit emoce, být v kontaktu se stejně trpícími, to pomáhá nemocným i pozůstalým nebýt sám. Podobně trpící lidé si lépe pomohou, protože mají podobné zkušenosti, emoce, úzkosti, deprese, lépe si porozumí často bez vysvětlení. Avšak hovor s lidmi, kteří doposud nemají podobné zkušenosti, nezažili si velké životní ztráty a strádání, nemohou dobře pochopit a vcítit se do trpících. [Radbruch, Payne 2010]

Umírající odcházejí ze života odlišně. Někteří chtějí zůstat se svými blízkými až do konce, jiní chtějí odejít sami, nebo být před smrtí na chvíli sami, jiní umírající čekají na své blízké, aby se mohli rozloučit, a pak v klidu odejdou. Pokud umírající nemají u sebe blízkou osobu, která by s nimi byla až do konce, může pomoci přítomnost zdravotníků. Výzkumy prokázaly, že blízkost příbuzných a oblíbených lidí v okamžiku smrti umírajícím pomáhá, navozuje pocity klidu a bezpečí. Žádný člověk nechce být ve smrti sám, ale žádný člověk nechce být na obtíž a vzbuzovat v ostatních lidech odpor. Velmi záleží na chování a přístupu lidí, kteří s umírajícím tráví čas, nebo o ně pečují. Někdy nemocní zemřou až po odchodu příbuzných, nebo čekají, až blízcí na chvíli odejdou, aby mohli v klidu umřít. Je to v případech, kdy blízcí nejsou smířeni s odchodem a smrtí svého nemocného a nutí nemocného s nemocí bojovat. [Bužgová 2015]

Odborníci hovoří o terapeutické komunikaci, která má být příjemná, respektující, empatická, důstojná, slušná, smysluplná, důvěrná. Proto je důležité, aby lidé pomáhající těžce nemocným a umírajícím si tuto komunikaci osvojili a používali ji. Aby umírajícího doprovázeli na konci života, a neomezovali jejich přání a rozhodnutí, aby s umírajícím nemanipulovali. [Kalábová 2013]

Je důležité sledovat neverbální projevy nemocných a adekvátně hodnotit sdělení nemocných. Je velmi přínosné pro umírajícího, pokud

může navázat alespoň s jedním odborníkem „**terapeutický vztah**“, který umožní navodit radost, náklonnost, důvěru, lásku. Nejde o překročení profesionálních bariér, jde o **agape**, o lásku k člověku a o potřebu pomáhat potřebným. Ve spojení s terapeutickým vztahem se hovoří o usnadňující intervenci, která pomáhá nemocným udržet si svou identitu a autonomii. Usnadňující intervence se dělí na „**očišťující intervenci**“, která umožňuje uvolnit negativní emoce jako je strach úzkost, „**katalytickou intervenci**“, která pomáhá k sebepojetí a řešení problémů vlastními silami, „**podporující intervenci**“ která potvrzuje hodnotu postojů a jednání nemocných. [Bužgová 2015]

Pro těžce nemocné a umírající je velmi významné smysluplně vyplnit a využít čas, který jim zbývá. Pouhé čekání na smrt v nemocničním lůžku je velmi frustrující. Pečovatelé by se měli snažit umožnit nemocným vykonávat aktivity, které je těší, které vykonávali v minulosti, při kterých zapomenou na bolesti a strádání a budou mít pocit vlastní užitečnosti a radosti. V této oblasti mohou velmi účinně pomoci dobrovolníci, kteří dochází do zdravotnických a sociálních zařízení nezištně pomáhat potřebným lidem. Velmi důležitá je blízkost, narace, **remi-niscence** na svou minulost a hezké zážitky. Velmi pomáhá si prohlížet rodinné fotografie, vykonávat drobné ruční práce, které zpříjemní čas hospitalizace. Velmi prospěšné je pro umírající klást krátkodobé cíle, na které se mohou těšit a které je mohou aktivizovat. Těmito cíli mohou být návštěvy příbuzných u lůžka, návštěvy nemocniční kaple, zpěv, poslouchání hudby, předčítání knihy, vše, co nemocnému přinese radost, nebo ho odvede od negativních myšlenek. [Pelikánová 2011]

1.4. POTŘEBY FINANČNÍHO ZABEZPEČENÍ A VHODNÉHO PROSTŘEDÍ

Do potřeb umírajících patří také finanční zabezpečení. V našem státě mají nemocní a potřební lidé možnosti finanční podpory státu, např. v podobě důchodů starobních, vdovských a vdoveckých, sirotčích a invalidních. Potřební lidé mohou požádat o příspěvek na bydlení, pří-

spěvky v nouzi, nebo pomoc státu v době invalidity. Pro nemocné je velmi důležité zajistit všechny potřeby chodu domácnosti svých blízkých, zvláště nezaopatřených dětí, zajistit úhrady za léčbu a pobyt v zařízeních, zajistit své blízké na dobu po jejich odchodu. Nemalé jsou výdaje na poslední rozloučení a pohřební služby. Je možné si sjednat pojištění na úhradu pohřbu. Stát se snaží pomáhat potřebným lidem, ale samotní lidé, nemocní, rodina, pozůstalí by se měli o tuto stránku postarat sami dle svých možností. U starších lidí bylo obvyklé si našetřit finanční prostředky na vlastní pohřeb, lidé si často za svého života platili hrobové místo na hřbitově a zařídili si pomník dle svých představ. Po jejich smrti rodina jen nechala na hrob napsat jméno zemřelého a datum narození a úmrtí. Dnes mnoho lidí na svou smrt a pohřeb nepomýšlí a povinnosti po jejich smrti nechávají na příbuzných, nebo na státu. [Bužgová 2015]

Mezi potřeby umírajících musíme zařadit také úpravu prostředí. Dříve umírali lidé ve svém domácím prostředí, na které byli zvyklí. S modernizací doby a přibývajícimi povinnostmi lidí, nemocní obvykle nemohou zůstat doma až do poslední chvíle. Umírání se institucionalizovalo a přeneslo do nemocnic ve sterilním nehostinném prostředí. Dnes se preferuje prostor těžce nemocných zútulnit a polidštit. Velmi pomáhá nemocným přítomnost osobních věcí, které byly pro nemocného důležité. Pomáhají fotografie blízkých, knihy, květiny, obrazy, oblíbená hudba, polštářek, oblíbená přikrývka. Pokud lze z organizačních a provozních důvodů upravit prostředí nemocných, měl by se prostor pro těžce nemocné upravit tak, aby se v něm dobře cítili nemocní i jejich blízcí. Pro umírající je velmi důležité soukromí a klid. Nikdo nechce, aby se cizí lidé dívali na nás, když umíráme. Zajistit umírajícím samostatný pokoj pro jejich soukromí i pro jejich návštěvy a pro klidné rozloučení s blízkými by mělo být samozřejmostí, avšak není vždy reálné. Je slušností, alespoň dát kolem lůžka umírajícího zástěnu, aby se na něj nedívali ostatní nemocní a jejich návštěvy. Je nezbytné zavírat dveře, aby lidé z chodby nerušili intimitu nemocného a aby personál zařízení nevstu-

poval zbytečně do pokoje umírajícího, který se právě loučí s rodinou a svými blízkými. Změny prostředí by se měly odehrát dříve, ne v době umírání. Umírajícím bychom měli dopřát nerušený klid a nezatěžovat je změnami, stěhování, rušivými procedurami. [Bužgová 2015]

1.5. SPIRITUÁLNÍ POTŘEBY

Pro člověka, zvláště v období loučení a umírání jsou velmi významné spirituální potřeby. Umírající na konci života rekapituluji svou životní cestu a hodnotí, sčítají úspěchy i neúspěchy a prohry. Pro umírající je velmi zásadní najít smysl svého života, svého bytí, své nemoci a svého utrpení, aby mohli dojít ke smíření se se smrtí. Je důležité odpustit těm, kteří jim ublížili a odpustit sobě prohry, chyby, nedostatky, nedokončené cíle. Je důležité požádat o odpuštění těm, kterým jsme my sami ublížili, třeba i neúmyslně. Pocity smíření pomáhají navodit vnitřní klidný odchod. Religiózní potřeby jsou velmi důležité u věřících, ale často i u nevěřících. Potřeba účastnit se církevních rituálů, svaté zpovědi, při níž zpovídající se dosáhne odpuštění Boha, potřeba posledního pomazání umírajícím dává útěchu samotným umírajícím, ale i příbuzným, kteří tímto prokázali umírajícímu službu a pomoc. Setkání s duchovním je pro věřící, a často i nevěřící, velmi povzbuzující, očišťující a posilující. Pro těžce nemocné je důležitá a velmi přínosná duchovní podpora, duchovní doprovázení. [Vojtíšek 2012]

Duchovní vedení může poskytovat duchovní, vzdělaný kněz, ale také laik, který pomáhá nemocnému pochopit situaci, poskytuje odpovědi na jeho otázky, dává mu zpětnou vazbu, sděluje zkušenosti z oblasti, které jsou pro nemocného důležité. Toto doprovázení zahrnuje duchovní život nemocného, interpersonální vztahy a osobnostní rozvoj a růst nemocného. [Kaplánek 2015]

Česká společnost se pokládá za ateistickou, avšak to neznamená, že by odmítala transcendenci, něco, co nás přesahuje, něco, co svět řídí a něco, co je po smrti. Pastorační péče je pro umírající velmi důležitá

pro navození pocitu klidu, bezpečí, důstojnosti a naděje. Religiózní rituály a obřady se často umožňují nemocným v nemocničních kaplích, nebo u lůžka návštěvou duchovního. Naštěstí moderní doba je přívětivá k religiózním potřebám nemocných, právo na víru a náboženství je zakotveno legislativně. Potřeba setkat se s duchovním je velmi citlivou záležitostí pro každého umírajícího. Někteří lidé se stydí za své spirituální potřeby, za svou víru, zvláště pokud příbuzní jsou nevěřící a religiózní podporu odmítají. Nejdůležitější je přání nemocných, na které by se mělo vždy brát ohled a jejich přání splnit a spirituální potřeby saturovat. [Bužgová 2015]

Pastorační péči zajišťují vysokoškolsky vzdělaní kněží, kteří mají pověření od své mateřské církve vykonávat pastorační péči v institucích pro nemocné a umírající. Pastorační služba doprovází nemocné, prokazuje jim úctu respekt a důstojnost. Pomáhá nemocným najít smysl života a smysl nemoci a smrti, pomáhá najít sílu na životní cestě, poskytuje nemocným porozumění, přijetí jejich osoby a pomoc. Pastorační péče ctí mlčenlivost, sounáležitost s nemocným a důstojnost. Pro umírající i jejich blízké velmi pomáhá jejich pouhá přítomnost. Pastorační péče pomáhá nemocným se uzdravovat, umírajícím dojít ke smíření a pokoře.¹

Těžce nemocní a umírající chtějí zůstat lidmi, kterými byli, i se svými právy. Potřeba autonomie u těžce nemocných by se neměla podceňovat. Už jen představa toho, že se nebudeme moci svobodně rozhodovat o svém životě a o svém těle vyvolává v lidech strach a úzkost. Nemožnost o sobě rozhodovat způsobuje nemocným negativní emoce a deprese. Je velmi důležitá spolupráce zdravotníků a pečovatелů s nemocným, určitá participace na rozhodování, léčbě, na péči o tělo. I těžce nemocné pacienty lze zapojit do sebek péče, umožnit jim rozhodování, co budou jíst, co si obléknou, co budou dělat během dne, zda souhlasí

¹ Matoušek, 2013; Luerová, Dana, 2017, Rozbor zkušeností s pastorační péčí v nemocnicích © 2017. <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/2.0/> [dostupné: 26. ledna 2021]

s léčbou a procedurami. Dát jim možnost odmítnout péči, procedury, odmítnout léčbu, nebo umožnit harmonogram dne posunout a změnit, je pro nemocného povzbuzující a uklidňující. Nemocní potřebují mít možnost o sobě a svém čase rozhodnout. Umírající lidé potřebují vědět, že stále mají svá práva a mohou o sobě rozhodovat sami, že jsou se svými pečovateli partneři, ne jejich podřízení, nebo vězni. [Bužgová 2015]

1.6. POTŘEBY PŘÍBUZNÝCH A BLÍZKÝCH OSOB

V souvislosti s potřebami umírajících je nutné zmínit potřeby příbuzných a blízkých těchto lidí. Ve zdravotnických zařízeních není mnoho času a možností pečovat o rodinné příslušníky, ale záleží na zdravotnících, zda se příbuzným umírajících budou věnovat. Hlavní potřeba příbuzných a blízkých je potřeba informovanosti o stavu, léčbě, možnostech, prognózách a o naději. Pro příbuzné je nezbytné celé situaci porozumět a vědět, že je o jejich nemocného dobře postaráno. Je důležité umožnit příbuzným být co nejvíce času s umírajícím, především v okamžiku smrti. Příbuzní, kteří věnují mnoho času a energie pro svého umírajícího, sami potřebují odpočinek, podporu, saturaci svých potřeb, potřebují hovořit a průběžně se informovat o stavu a možnostech péče a léčby svých umírajících. [Špatenková 2013]

Příbuzní potřebují naději, že jejich blízký nebude trpět, že dostane tu nejlepší péči, že neumře sám. Více možností péče o příbuzné má hospicová péče, kde pracují odborně vyškolení zdravotníci a odborníci na paliativní péči. V hospicích je zajištěn management pro optimální péči o umírající s přihlédnutím na potřeby příbuzných. Zaměstnanci v hospicích mají více prostoru a možností se věnovat umírajícím i příbuzným, pokud o pomoc požádají. Pokud rodina pečuje o svého blízkého doma, měla by myslet i na potřeby pečovatelů, potřebu odpočinku a spánku, potřebu podpory a útěchy a ocenění za jejich péči. [Kurucová 2016]

Empirická šetření u nás i v zahraničí prokázala potřeby umírajících a jejich blízkých osob. Do nedávna se o umírající pečovalo především

z biologického hlediska, zdravotníci se snažili prodlužovat život na úkor jeho kvality. Na psychickou, sociální a spirituální stránku nemocných se příliš nepohlíželo. Péče o příbuzné nebyla součástí práce zdravotníků, naopak příbuzní se většinou od umírajících izolovali, nemocní umírali sami, nebo za přítomnosti zdravotníků. Díky rozvoji holistického pojetí se k umírajícím a jejich příbuzným přistupuje multidimenzionálně, pohlíží se na všechny potřeby nemocných se snahou je saturovat. Tímto novým přístupem k nemocným i jejich příbuzným jsou kladeny vysoké nároky na zdravotníky, kteří pečují o těžce nemocné a umírající. [Kovář 2015]

Péče o umírající je velmi náročná na fyzickou, a zvláště psychickou stránku člověka. Tuto náročnou a bohumilou činnost nemůže vykonávat každý, jen jedinci velmi silní, emočně stabilní, **vyzrálí** a pokorní, kteří se smířili s vlastní smrtelností. Péče o umírající a zemřelé je mezi věřícími pokládána za dar, vzácnou možnost naposledy posloužit a pomoci zemřelému. [Bužgová 2015]

Moderní doba nepřeje příbuzným se starat o své nemocné a umírající v domácím prostředí. Překážky domácí péče mohou být na straně vybavenosti a prostoru domácnosti, ekonomické problémy neumožňují příbuzným odejít ze zaměstnání a zůstat doma s nemocným, často brání příbuzným jejich obavy z neschopnosti dát nemocnému kvalitní péči díky jejich neznalosti a odborné nevybavenosti. V současnosti praxe prokázala náročnost institucionální péče o těžce nemocné z pohledu finanční zátěže státu, a poukazuje na výhodnost domácí péče, která je pro nemocné příjemnější a z ekonomického hlediska výhodnější. V současnosti neexistuje jednotná strategie státu podporující pečující o nemocné ze strany příbuzných. Existují ale různé strategie podporující pečovatele. Ministerstvo práce a sociálních věcí pracuje na strategii podpory pro pečující v podobě dávek a služeb pro pečující osoby, aby mohly skloubit zaměstnání s péčí o osobu blízkou doma. Opatření státu bude také v podobě vzdělávání a motivace pečovat o nemocného

doma a v podobě ochrany pracovně právních vztahů, rozvoje sociálních a zdravotních služeb.²

Mnoho lidí má o umírajících a jejich potřebách odlišnou představu. Lidé si často myslí, že člověk na sklonku života už nic nepotřebuje, nic nechce, dění kolem sebe nevnímá, zvláště pokud má zastřené vědomí díky lékům, nebo degenerativním onemocněním mozku, nebo poškozením smyslů. Podobnou představu má společnost o lidech s mentálním onemocněním. Ale opak je pravdou. Lidé na sklonku života mají především sociální potřeby, nechtějí být opuštěni ve svých lůžkách. Chtějí mít u sebe své blízké, i když nejsou schopni verbálně komunikovat. Umírající mají silnou potřebu lásky, úcty a důstojnosti, pocitu bezpečí a spolunáležitosti. Většina lidí chce odejít v klidu a důstojně, aby se na ně vzpomínalo v dobrém. Příbuzní umírajících si často neuvědomují, jak nedůstojně a bezohledně se k umírajícím chovají, když se ptají na peníze, hádají se o majetek, stěžují si na výdaje, které budou muset dát za pohřeb. Nemocný člověk, tlumený léky, nereagující na podněty okolí může slyšet a vnímat okolí. Případné hádky a dehonestující slova vůči jejich osobě a chátrajícímu tělu je pro ně bolestné. Proto slušní a citliví lidé říkají, že by se o zemřelých mělo hovořit jen hezky a v přítomnosti umírajících a zemřelých by se nemělo hovořit vůbec, nebo jen to nezbytné a velmi citlivě. V praxi jsme se setkali s ponižujícími slovy ze strany zdravotníků i příbuzných vůči umírajícím a zemřelým. Lidé, kteří si nevážají živých lidí, nevážají si ani umírajících a zemřelých. Často nevěřící lidé nemají úctu k druhým a k jejich životu, ani ke smrti.

Nyní, v době pandemie je velmi obtížné být s umírajícími až do konce a vyjádřit úctu zemřelým, pokud byli nakaženi covidem-19, nebo zemřeli v zařízeních, kde jsou nyní zakázané návštěvy z důvodů přís-

² Dvořáková Andrea, 2018, Přehled vybraných nástrojů na podporu pečujících v současné legislativní úpravě i v praktickém výkonu — limity a příležitosti, <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/2.0/> [dostupné: 26. ledna 2021]

ných hygienických opatření. Tato situace je obtížná pro všechny zúčastněné, včetně zdravotníků, kteří nemohou a nesmí více pomoci.

Ministerstvo pro místní rozvoj ve shodě s Ministerstvem zdravotnictví a vládou ČR dle doporučení WHO vydávají doporučení a nařízení pro fungování společnosti v době současné pandemie.³ V souvislosti s touto infekcí, nebo přímo kvůli ní mnoho lidí zemřelo a stále umírá. Péče o umírající a zemřelé má svá specifika, nyní v rámci ochrany obyvatel jsou změněná a často omezená. Lidé se bojí nákazy od svých zemřelých, často nevypravují pohřby. Avšak odborníci tvrdí díky posledním výzkumům, že nákaza od zemřelých při pohřbívání a loučení se je téměř vyloučená. Zemřelí se nyní pohřbívají v pohřebních vacích a těla se spalují v krematoriích, které jsou přeplněné těly zemřelých. Avšak vláda nedoporučuje nyní zemřelé pohřbívát ve vacích a naopak doporučuje důstojné pohřby dle zvyklostí naší společnosti, avšak za podmínek dodržování přísných ochranných opatření.

Zachovat důstojnost, úctu a pietu je pro pozůstalé velmi důležité a pro jejich budoucí truchlení a vyrovnání se se ztrátou blízkého. Pohřební služby nabízejí možnosti rozloučení se zesnulým prostřednictvím videopřenosu pro ostatní blízké, kteří se nemohou z důvodu ochranných opatření účastnit na loučení ve smuteční síni, v církevních prostorách, u hrobu. Nabízí se možnosti smutečního rozloučení až po kremaci zemřelého s urnou a s jeho popelem, který mohou pozůstalí uložit, nebo rozprášit dle dohody a přání zemřelého nebo rodiny. Nabízí se možnost rozloučení se zemřelým a všemi blízkými osobami zádušní mši až v době, kdy bude situace pandemie příznivější a rizika přenosu infekce mírnější.

Jsou případy, kdy příbuzní využívají současnou situaci k ušetření nákladů na pohřeb, který nevypraví, což je otázkou etiky a svědomí pozůstalých. Vždy záleží na samotném zemřelém, kterému by se mělo vyhovět v jeho vyslovených přáních, pokud nejsou v rozporu se zákonem.

³ Doporučení a nařízení pro fungování společnosti v době současné pandemie.
WEB

Lidská práva jsou ošetřena legislativou, nemocní mají svá „Práva pacientů“, umírající mají svá „Práva umírajících“, zdravotníci a sociální pracovníci mají své etické kodexy. Avšak dodržování lidských práv vždy záleží na samotných lidech, jak se budou k sobě a k ostatním chovat, zda si budou pomáhat, či škodit, zda budou ctít etické principy a Boží přikázání. Je však nutné mít na paměti osoby potřebné a závislé, kteří se nemohou adekvátně sami bránit.

V rezoluci č. 613 z roku 2016, kterou deklarovalo Parlamentní shromáždění⁴ se píše: „že umírající nemocný si nejvíce ze všeho přeje zemřít v klidu a důstojně, pokud možno v komfortu a za podpory jeho rodiny a přátel“.

ZÁVĚR

Smrt by měla být klidným přitakáním, láskyplným rozloučením se starými přáteli, se světem. Neměla by v ní být obsažena ani stopa tragédie. Osho

Umírání, smrt, zánik, konec jsou slova, která vyvolávají v lidech smutek, strach, nejistotu, nadměrný stres. Někteří moudří lidé kladou otázku: „Proč se lidé bojí smrti?“ Vždyť nikdo s určitostí neví, co je smrt a co po ní nastane. Někdo tvrdí, že koncem jedné etapy nastává etapa další. Možná smrt je návrat k Bohu, ke Zdroji, návrat domů, ze kterého jsme vyšli. Lidé se zřejmě bojí té nejistoty, neznalosti z budoucnosti, neznáma, kam se odeberou, až jejich tělo přestane fungovat. Pokud se lidé smíří se svou konečností, se smrtí, budou moci se jí přestat bát. Umírající často říkají, že se bojí té doby umírání, ne samotné smrti. Bojí se toho, jak se zvládnou s blízkými rozloučit, urovnat si poslední věci, jak zvládnou bolesti a nepříjemné symptomy nemoci, jak ustojí to ponížení při nesoběstačnosti, kdy o jejich tělo bude pečovat někdo jiný a možná i o něm samém rozhodovat, když už sami nebudou moci. Lidé

⁴ Rezoluce č. 613, 2016, Parlamentní shromáždění.

se obávají ztráty identity, bojí se, že už to nebudou oni, když je bude ovládat nemoc a nebudou moci fungovat alespoň v základních úkonech sebepečce. Lidé se bojí ztráty autonomie, bojí se, kdo bude za ně a o nich rozhodovat a zda to nebude pro ně poškozuující. Lidé se bojí ztráty své důstojnosti, kterou budovali celý život a v době umírání a smrti si svou důstojnost nebudou moci uchovat. Zdraví lidé často říkají, že pro ně už v době umírání a smrti a po ní nebude důležité, co s nimi bude, co bude s jejich tělem a s jejich majetkem. Ale empirické výzkumy prokázaly, že důstojnost, autonomii a identitu si chce uchovat každý umírající. Je to pro ně nejdůležitější hodnota, cítit se až do konce života i ve smrti jako člověk, lidská bytost, která si zaslouží důstojné zacházení, úctu a pietu.

Díky antropologickým zkoumáním víme, že po celou dobu lidské existence se lidé vyrovnávali se smrtí různými způsoby a různými rituály. Své mrtvé pohřbívali na zvláštních místech, do hrobu jim dávali dary, uctívali je květinami a zdobili hroby kameny, náhrobky, kříži, různými artefakty, které sloužily k projevu úcty a k důstojnému rozloučení se zemřelým. Pietní rituály nebyly jen projevem úcty a poslední služby zemřelému, ale byly i útěchou pro pozůstalé, aby mohli zdravě truchlit a smířit se se smrtí, aby měli pocit, že udělali vše proto, aby jejich zemřelý našel klid a pokoj. I u zvířat můžeme vypořadovat smutek ze smrti svých blízkých, některá zvířata mají své rituály pro rozloučení se se zemřelými. I zvířata trpí smutkem a projevují lítost a emoce vzniklé ztrátou svých blízkých, nebo svého blízkého člověka. Toto dokazuje, jak je umírání, smrt a loučení stresující a velmi bolestné, ač přirozené.

S modernizací a sekularizací doby se přestalo o smrti a umírajících hovořit, ateisté často z ekonomických důvodů nevypravují pohřby svým blízkým, nevidí v pohřebních rituálech smysl a důvod. Pohřební rituály se dodržují u lidí věřících v Boha, či v Bohy. Ale v moderních společnostech se od pietních obřadů upouští. Výzkumy prokázaly důležitost výchovy a udržování tradic v rodině, zda se v rodině projevuje úcta zemřelým, zda se pietních obřadů zúčastňují i děti. Lidé, kteří neměli

možnost být v konfrontaci se smrtí, se zemřelým, nemuseli čelit ztrátě a vyrovnávat se s ní, nemají k umírajícím a zemřelým vztah. Tito lidé pak mají velký problém při konfrontaci se smrtí svých blízkých a zvláště se svou smrtelností a svou konečností. Lidé by se měli připravovat na smrt po celý život, měli by se naučit vnímat smrt jako přirozený a neodvratitelný závěr života, jako vyvrcholení života.

Odborníci tvrdí, že lidé, kteří si uvědomí svou smrtelnost a smrtelnost svých blízkých, mají schopnost se v době svého umírání s odchodem smířit. Lidé, kteří si uvědomují svou konečnost, mají odlišné životní hodnoty, nebo jsou schopni si svou hierarchii hodnot uspořádat dle reality.

Ještě v minulém století bylo obvyklé, že nemocní a staří lidé umírali doma, mezi svými blízkými, kteří se o ně postarali až do konce a připravili i jejich tělo na pohřební obřad. V současné době je vzácností zemřít doma. Současná doba příliš nepomáhá domácím pečovatelnům odejít z práce a postarat se o svého blízkého až do konce. Finanční problémy a bytové problémy často neumožní mít svého umírajícího v domácí péči. Pečovat o umírající je velmi náročné po mnoha stránkách, zvláště po stránce psychické a fyzické. Pokud domácí pečovatel zůstane sám bez pomoci ostatních příbuzných, často náročnou péči nezvládne, nebo sám onemocní z vyčerpání. Péče o umírající a zemřelé by měla být poctou a také darem pro pečovatele. Měla by být poděkováním umírajícímu za všechno, co pro ně udělal, umírajícím rodičům za jejich lásku, výchovu a péči, jako projev úcty a lásky. V současné době většina nemocných umírá v nemocnicích, v sociálních zařízeních, v zařízeních specializovaných na paliativní léčbu. Služba a pomoc umírajícím je závislá na zdravotnickém personálu, který tráví nejvíce času s těžce nemocnými, neboť zajišťuje veškerou péči, léčebné procedury a úkony, saturuje potřeby umírajících a často pomáhá i rodinným příslušníkům a blízkým osobám umírajících.

Díky blízkosti vztahu při péči a dlouhé době kontaktu s umírajícím vzniká blízký vztah mezi pečovatelem a umírajícím. Pro umírajícího je tento vztah velmi přínosný, umožní mu lépe prožívat tuto těžkou dobu, získá tak pocit, že není sám, cítí v pečovateli velkou oporu. Sblížení se s umírajícím je pro pečovatele přínosné, poučné, ale loučení a truchlení po smrti nemocného je o to bolestnější.

Pečovatelé pracující s umírajícími jsou vystaveni velkým nárokům kladeným na jejich odbornost, vzdělání, schopnosti odborné i lidské. Každý člověk není schopný vyrovnat se s umíráním a se smrtí. Péče o těžce nemocné vyžaduje silnou a zralou osobnost, vyžaduje samotné uvědomění si a vyrovnání se se smrtelností blízkých a smrtelností svou. Pečovatelé, kteří nejsou schopni se naučit loučit a vyrovnat se se smrtí, jsou ohroženi nadměrným stresem, který je příčinou nemocí, zvláště psychosomatických. Často u těchto pečovatelů dochází k syndromu vyhoření nebo depresím, které je vyřadí z aktivního života na dlouhou dobu.

Práce pečovatelů o těžce nemocné a umírající je velmi záslužná a nedoceněná. Výzkumy prokázaly, že díky podpoře rodiny, zdravotnických, sociálních, psychologických a duchovních odborníků je možné lépe zvládat umírání a smrt svých blízkých. Velmi důležitá je péče o fyzickou a psychickou stránku pečovatelů, důležitý je zdravý životní styl, preventivní lékařské prohlídky, správná léčba a doléčení nemocí. Nezbytný je odpočinek, spánek, kvalitní strava. Toto jsou zcela běžné věci pro každého člověka, ale u velmi vytížených lidí a pečovatelů je saturace svých potřeb, jako je strava a pitný režim, odpočinek často nemožná. Každý člověk někdy potřebuje péči druhých, každý bude jednou z tohoto světa odcházet a bude potřebovat pomoc a péči druhých lidí, na to by měli pomýšlet všichni. Proto bychom měli mít úctu k živým, umírajícím i zemřelým lidem. Měli bychom se ke druhým chovat ohleduplně, s respektem a důstojností a pomáhat potřebným s láskou k člověku. Nevíme, kdy my sami budeme potřebovat pomoc druhých.

LITERATURA

- Asociace Hospicu.cz. Home* [online]. Copyright © Dostupné z: <http://www.asociacehospicu.cz/wp-content/uploads/2017/01/STANDARDY%202016.pdf> [dostupné: 26. ledna 2021 r.].
- Baďurová, Monika (2014), *Rituály smrti: Death rituals*. 1. vyd. Praha: Národní muzeum.
- Bužgová, Radka (2015), *Paliativní péče ve zdravotnických zařízeních: potřeby, hodnocení, kvalita života*. 1. vyd. Praha: Grada.
- Dostálová, Olga (2016), *Péče o psychiku onkologicky nemocných*. 1. vyd. Praha: Grada.
- Dvořáková, Andrea (2018), *Přehled vybraných nástrojů na podporu pečujících v současné legislativní úpravě i v praktickém výkonu — limity a příležitosti*. Dvořáková, Andrea. **Forum Sociální Práce; Prague** Čís. Special Issue, (2018): 9-20.
- Etický kodex práv pacientů www.ikem.cz › [eticky-kodex-prav-pacientu](http://www.ikem.cz/eticky-kodex-prav-pacientu) [dostupné: 26. ledna 2021].
- Etický kodex Pravidla etiky zaměstnanců MZ, služební předpis č. 21 2020 o právech pacientů.
- Goldman, Linda (2015), *Jak s dětmi mluvit o smrti*. 1. vyd. Praha: Portál, s. r. o.
- Hrozenková, Martina, Kasanová, Anna (2011), *Úcta k životu a k umírání. Sestra* [online]. 21(4), 50-51 ISSN 1210-0404. Dostupné z: <http://www.zdn.cz/archiv/sestra/covers> [dostupné: 26. ledna 2021].
- Kalábová, Martina (2013), *Rady ošetrovatelské. Rady pro pečující*. 1. vyd. Praha: Diakonie ČCE.
- Kaplánek, Michal (2015), *Od vedení k doprovázení Na cestě k novému paradigmatu* <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/2.0> [dostupné: 26. ledna 2021].
- Kaplánek, Michal. *Forum Sociální Práce; Prague* Čís. 1, (2015): 40–45.

- Klevetová, Dana (2013), *Navrátit smrti její místo. Sestra* [online]. 23(11), 38-41 ISSN1210-0404. Dostupné z: <http://zdravi.euro.cz/archiv/sestra/covers> [dostupné: 26. ledna 2021].
- Klusáková, Petra (2015), *Vztah ke smrti a umírání vypovídá o kultuře společnosti. Zdravotnictví a medicína* [online]. 2015(3), 1-3 ISSN 2336-2987. [dostupné: 26. ledna 2021].
- Komárek, Stanislav (2015), *Tělo, duše a jejich spasení, aneb, Kapitoly o moci, nemoci a psychosomatice*. 1. vyd. Praha: Academia.
- Kübler-Ross, Elisabeth (2015), *O smrti a umírání-co by se lidé měli naučit od umírajících*. 2.vyd. Praha: Portál.
- Kurucová, Radka (2016), *Zátěž pečovatele: posuzování, diagnostika, intervence a prevence v péči o nevyléčitelně nemocné*. 1. vyd. Praha: Grada Publishing.
- Lauerová, Dana (2017), *Rozbor zkušeností s pastorační péčí v nemocnicích. Forum Sociální Práce*; Prague Čís. 2, (2017): 97-104.
- Mannix, Kathryn (2019), *Máme konec na paměti?* 1. vyd. Praha: Cesta domů.
- Matoušek, Oldřich – Křišťan, Alois (ed.). (2013), *Encyklopedie sociální práce*. Praha: Portál.
- Obereignerů, Radko (2012), *Komunikační dovednosti ve službách medicíny*. 2. vyd. Břeclav: Adamira.
- Paliativní péče | Umírání.cz. *Umírání.cz | informační portál pro nemocné, pečující a pozůstalé* [online]. Dostupné z: <https://www.umirani.cz/rady-a-informace/paliativni-pece> [dostupné: 26. ledna 2021]
- Pelikánová, Iva (2011), *Holistický pohled na umírání. Sestra* [online]. 21(6), 30-32 ISSN 1210-0404. Dostupné z: <http://www.zdn.cz/archiv/sestra/covers>. [dostupné: 26. ledna 2021].
- Práva pacientů ČR <https://www.mpsv.cz/prava-pacientu-cr> [dostupné: 26. ledna 2021].
- Ptáček, Radek a kol. (2011), *Etika a komunikace v medicíně*. 1.vyd. Praha: Grada.

- Radbruch, Lukas – Payne, Sheila (2010), *Standardy a normy hospicové a paliativní péče v Evropě: doporučení Evropské asociace pro paliativní péči*. 1. vyd. Praha: Cesta domů.
- SPIS | Systém psychosociální intervenční služby. SPIS | Systém psychosociální intervenční služby [online]. Dostupné z: <https://spis.cz> [dostupné: 26. ledna 2021].
- Špatenková, Naděžda (2013), *Poradenství pro pozůstalé: principy, proces, metody*. 2. vyd. Praha: Grada.
- Špatenková, Naděžda (2014), *O posledních věcech člověka: vybrané kapitoly z thanatologie*. 1. vyd. Praha: Galén.
- Vojtíšek, Zdeněk a kol. (2012), *Spiritualita v pomáhajících profesích*. 1. vyd. Praha: Portál.

Pavla Gilíková

Vysoká škola zdravotníctva a sociálnej práce sv. Alžbety, Bratislava

ORCID: 0000-0002-2916-8291

AGRESIVITA NA PRACOVÍŠTI U SOCIÁLNIČ PRACOVNÍKŮ

AGRESJA W MIEJSCU PRACY PRACOWNIKÓW SOCJALNYCH

WORKPLACE AGGRESSION AMONG SOCIAL WORKERS

ABSTRAKT

Tento článek se zabývá agresivitou na pracovišti u sociálních pracovníků, její možnou prevencí a zvládáním. Budeme popisovat agresivitu, její projevy, prevenci a způsoby zvládání u sociálních pracovníků, efektivní spolupráci zaměstnanců bez zbytečných konfliktů a projevů agresivity, vnímání pracovního prostředí a klimatu. Cílem práce je popsat problematiku agresivity na pracovišti a možnosti jejího zvládání, identifikovat způsoby zvládání agresivity a najít možnosti pro vytvoření preventivních opatření a řešení vzniku agresivních projevů na pracovišti.

Klíčová slova: Agresivita, asertivita, konflikty, manager, manipulace, oběť, obranné techniky, vedení lidí.

ABSTRAKT

Artykuł dotyczy agresji w miejscu pracy wśród pracowników socjalnych, jej możliwego zapobiegania i zarządzania. Opiszemy agresję, jej przejawy, profilaktykę i sposoby radzenia sobie z pracownikami socjalnymi, efektywną współpracę pracowników bez zbędnych konfliktów i przejawów agresji, postrzeganie środowiska pracy i klimatu. Celem artykułu jest opisanie problemu agresji w miejscu pracy i możliwości jej zarządzania, wskazanie sposobów radzenia sobie z agresją oraz znalezienie możliwości tworzenia środków zapobiegawczych i rozwiązywania przejawów agresji w miejscu pracy.

Słowa kluczowe: agresja, asertywność, konflikty, menedżer, manipulacja, ofiara, techniki obronne, zarządzanie ludźmi.

ABSTRACT

This article deals with aggression in the workplace of social workers and its possible prevention and management. The issue of aggression, its manifestations, prevention and ways of managing social workers opens up a new field to effective cooperation of employees without unnecessary conflicts and display of aggression in a working environment and climate. The aim of the work is also to identify aggressive acts and to find possibilities for creating preventive measures and solutions for aggressive behaviours in the workplace.

Key words: Aggression, assertiveness, conflicts, leadership, manager, manipulation, methods of defence, victim.

ÚVOD

Agresivita, násilí, konflikty, války a kriminalita je součástí chování a života lidí od pradávna. Nelze říci, že agresivita je vždy špatná a pro člověka škodlivá. Můžeme popsat různé druhy agresivity, které pomáhají lidem přežít, nebo zlepšit jejich životní prostor. Tvořit něco nového lze, pokud to staré a nefunkční zničíme, nebo vyloučíme ze svých životů. Je důležité zkoumat a pochopit příčiny a zákonitosti agresivního chování pro její možnou eliminaci. Presentace násilí prostřednictvím

vím masmédií, internetu a jiných informačních technologií napomáhá k šíření agresivity do povědomí lidí, zvláště mladých a nezralých, kteří si tuto formu komunikace osvojí a přijmou jako normu chování současné společnosti. Velké nebezpečí pro lidstvo představuje terorismus, který souvisí až s otázkou přežití. Problém lidské agresivity souvisí s otázkou psychologickou, sociologickou a politickou. [Fischer, Škoda 2009, s. 45]

Agresivita na pracovišti je v současné době stále aktuální téma. Lidé často vnímají konflikty a agresivní projevy jako přirozenou součást pracovních vztahů i mezi zaměstnanci pomáhajících organizací. Je však nutné na agresivitu pohlížet jako na nežádoucí a destruktivní fenomén, ničící interpersonální vztahy na pracovišti i v soukromí.. Agresivitu lze vnímat z různých paradigmat, např. z paradigmatu psychologického, a také z paradigmatu sociálního, neboť budeme mapovat vztahy na pracovišti a popisovat projevy agresivity a hledat možná řešení.

Rozpoznat oběť a samotného agresora je někdy obtížné, tyto role se mohou prolínat a střídat. Agresivita patří do života lidí i zvířat. Pomáhá slabým přežít a ubránit se, agresorům pomáhá získat moc a prostředky pro její udržení. Záleží na relevanci a míře agresivity, zda ji lze chápat jako oprávněnou a prospěšnou, nebo jako neakceptovatelnou a odsouzeníhodnou. Historie ukázala změny ve vnímání lidí, v přijetí normativ ve společnosti. Velkou roli hrají tradice, zvyky, náboženství, etnika, demografie, geografické souvislosti, které determinují chování lidí k sobě, k okolí, zvířatům a přírodě. Člověk je myslící tvor, který se stále učí interakcí s okolím. Z tohoto důvodu nelze jednoznačně agresivitu mezi lidmi hodnotit a soudit. Agresivita se pojí s pocity moci a bezmoci, výskyt agresivního chování souvisí s vnímáním strachu, zloby, pocitu vlastní moci, či bezmoci v interpersonálních vztazích. Každý člověk má ve svém životě určité role, v soukromém i v pracovním prostředí. Z toho se odvíjí způsoby chování na pracovišti. Záleží na normách, etických kodexech a zvycích dané skupiny, jaké druhy chování člověk identifikuje jako normalitu, nebo prohřešek proti danému řádu.

Cílem článku je upozornit na agresivní chování na pracovišti jako na nežádoucí fenomén, kterému je nutné se vyvarovat a bránit. Dalším cílem je vymezení možností v řešení a prevenci agresivity na pracovišti v oblasti sociální sféry. [Fischer, Škoda 2009]

1. AGRESIVITA NA PRACOVIŠTI

Pojem agrese je odvozený z latinského slova **aggredior** – vydat se na určitá místa, k něčemu se přibližovat, začít, pustit se do něčeho. Všeobecně uznávaná definice agresivity neexistuje, odborníci si ji tvoří dle svých preferencí a oborů. Velmi záleží na etiologii agresivity, zda je symptomem nemoci, důsledkem výchovy, momentální reakcí na nebezpečí a na hněv, nebo intencí něčeho dosáhnout. [Kastová 2003]

Agresivita má i své funkce, může stanovovat a posunovat hranice, bránit v rozvoji, nebo rozvoji a změně pomáhat. Další funkcí je obrana hranic, prostoru, prostředků, života a zdraví. Destruktivní funkce může mít negativní dopady, ničivou sílu, nebo v pozitivním smyslu ničí to, co škodí. Agrese může být i motivem, což souvisí s hladinou dopaminu v krvi. [Brečka 2009]

1.1. PŘÍČINY AGRESIVITY

Díky vědeckému zkoumání lze příčiny agresivity zobecnit na příčiny biologicko psychologické, sociálně psychologické a sociologické. Z hlediska biologicko psychologického existují teorie rozeného zločince, oligofrenie, tedy nízké úrovně mentálních schopností, genetické a adoptivní studie. Z hlediska sociálně psychologické teorie vzniku agresivity je vytvořena např. teorie sociálního učení, teorie charakteru a temperamentu a teorie odlišného kognitivního stylu. Z hlediska sociologické teorie lze zmínit teorii diferenciální asociace, teorii subkultur, kontrolní teorii, etiketizační teorii, teorii strukturálního tlaku a teorii anomie. Příčiny vzniku agresivity se stále zkoumají a vyvíjí, vznikají nové viktimologické koncepce a názory na tuto problematiku. [Fischer, Škoda 2009]

1.2. DRUHY AGRESIVITY

Díky rozlišení druhů agresivity lze toto jednání lépe chápat i předvídat její vývoj, což dává možnosti tvorby účinné obrany. Agresivitu lze dělit v širším smyslu na snahy snížit určité hodnoty ve smyslu nadávek, odmítnutí pomoci, porušení konvence aj. Dle užšího smyslu můžeme agresivitu dělit na fyzické násilí a útok.

Nepřátelská agresivita vychází z antipatií k oběti, přátelská agresivita může mít podobu hyperprotektivity matek vůči svým dětem i partnerům. Konstruktivní agresivita pomáhá ničit staré a nefunkční, což může společnosti prospět.

Agresivitu lze dělit dle její formy na agresivitu fantazijní (myšlenkovou), verbální, nonverbální, přímou, nepřímou a fyzickou. Dle směru lze rozlišit agresivitu na heteroagresivitu – směrem ven a autoagresivitu – směrem dovnitř, k sobě samému. Agresivitu lze dělit také na vyžádanou a nevyžádanou. [Brečka 2009]

Dle motivace, podnětů a potřeb lze rozlišit agresivitu projevující se na pracovišti. Zlostná agresivita je reaktivní forma agresivního chování vyjadřující nevoli. Jedná se o impulzivní výraz afektu s minimální nebezpečností. Může mít formu odplaty, řadíme zde zášť, nenávisť, cílené způsobování bolesti uspokojující pro agresora.

Spontánní agresivita zatím není zcela prozkoumána, odvíjí se od míry reaktivity a aktivity. Příkladem může být sadizmus, patologické chování, které při způsobení bolesti přináší emocionální uspokojení a uspokojení patologických potřeb.

Instrumentální agresivita sleduje cíle, může mít pozitivní i negativní podobu. Cílem této agresivity může být vlastní ochrana a ochrana blízkých, odvrácení škod a nebezpečí, v negativní formě se jedná o záměrné uspokojení potřeb.

Typickým modelem pro profesionální vrahy a lupiče, kterým agrese slouží k obživě nebo saturaci delikventních potřeb je predátorní agresivita. Tuto agresivitu používají lidé s psychiatrickým onemocněním

k saturaci materiálních potřeb. Je determinována především sociálně, podobá se agresivitě instrumentální a zlostné.

Ideologická agresivita má podobu etnické čistky a vraždění. Motivací této agresivity je negativní uspokojování potřeb bezpečí a jistoty, nebo potřeb seberealizace.

Agresivita vlivem psychoaktivních látek a agresivita impulzivní, bez plánování a zisku se často vyskytuje u delikventních subkultur. [Brečka 2009]

1.3. OSOBNOST AGRESORA

Mezi teorie vzniku agresora patří nerovnováha chemických látek v mozku, trauma, dlouhodobé sociální problémy dysfunkční rodiny agresora. Agresorem je zpravidla osoba dominantní, nerespektující okolí. Své chyby a nedostatky skrývá, vidí je na těch druhých. Často jde o cholerické vzteklé typy s explozivní zlostností. Agresoři používají vztek jako obranu před úzkostí, smutkem, studem, bezmocí. Agresory lze dělit na chladný a horký typ vzteku, horký typ okamžitě hrozí a útočí, chladný typ používá ironii, cynismus a sarkasmus. Příčinou této agresivity je přísná výchova a ztotožnění se s útočníkem. Těmto lidem jde jen o prospěch a uspokojení svých zájmů.

Agresoři jsou nezralí, nedosáhnou dospělé vyrovnanosti a tím ani plného duševního zdraví. Agresivní typy lidí nikdy nedospějí. Celý život se vnímají jako oběti osudu. Nemají proto možnost se učit z chyb, ty stále opakují. [Bernstein 2008]

K chování agresora patří soustředěnost na vlastní potřeby, nedodržování daných pravidel, nezodpovědnost a přesvědčení o vlastní neomylnosti, netrpělivost v uspokojování vlastních potřeb. Mezi další rysy agresorů patří výbušnost, manipulativnost s ostatními, přesvědčení ve svém jednání a prospěchářství. Soužití s agresorem může způsobit změny v chování a přebírání agresivních způsobů. Agresoři bývají nenápadní, na druhé působí pozitivním dojmem, lehce získávají důvěru

druhých. Prezентují se jako nadanější, zajímavější, schopnější, ochotnější, okouzlující a zábavnější, ostatní lidi dokáží zmanipulovat a odvézt jejich pozornost. Agresoři si vyhledávají vhodné oběti, sugestibilní a důvěřivé osoby, které vytrhnou ze svého prostředí a tím se stávají zranitelnější. Své oběti neustále kontrolují a využívají jejich slabé stránky, vytvářejí specifické iluze, kterým oběti věří. Agresoři žijí ve světě fantazie, své oběti ovládají strachem. Agresoři se snaží předstírat porozumění a vznikající pouto s obětí, důvěra oběti v agresora pak znemožní utvořit si objektivní názor na něj. [Bernstein 2008]

Vágnerová popsala několik typů agresorů, mezi které patří „hrubián“ – primitivní, impulzivní se silným energetickým přetlakem, bývá členem gangů páchajících trestnou činností. Oběť šikanuje masivně, tvrdě, nelítostně, vyžaduje absolutní poslušnost. Pochází z rodin, kde se vyskytuje agresivita a brutalita.

„Slušňák“ je dle Vágnerové kultivovaný, narcisticky šlechtěný, sevržený, zvýšeně úzkostný, zdánlivě slušný, sociálně zdatný. Má sadistické sexuální tendence. Uchyluje se k mafiánským metodám, využívá své sluhý participující na moci. Násilí a mučení provádí bez přítomnosti svědků. Vychází z rodiny, kde se vyžaduje vojenský dril bez lásky.

„Srandista“ je optimistický, dobrodružný, zábavný, oblíbený, vlivný, se značnou sebedůvěrou a potřebou pozornosti. Poskytuje krutou zábavu a divadlo pro přihlížející. Šikanuje pro pobavení sebe i ostatních. Tento agresor pochází z rodiny, kde je citová subdeprivace a absence duchovních a mravních hodnot, smysl pro černý humor, ironii, sarkasmus. [Vágnerová 2009]

Dalším známým dělením agresorů je typologie podle Bernsteina. Agresory vidí jako lidi, kteří jsou bystří, chytrí, okouzlující, snadno si získávají přízeň a důvěru ostatních. Agresory mohou být velmi úspěšní manažeři, kteří se zbavují pro ně nepohodlných zaměstnanců a kolegů. V rodině mohou být milými lidmi, kteří očekávají bezmeznou lásku a oddanost. Bývají to lidé s poruchami osobnosti. V každém člověku je

určitá míra agresivity, proto za určitých okolností se může stát agresorem kdokoli. [Bernstein 2008]

Agresori bývají egocentričtí, silně autoritativní, výborní manipulátoři. Jsou přehnaně ambiciózní, hostilní, řídí se svými předsudky, postrádají empatii, jsou emočně nezralí. Svou nejistotu kompenzují přehnanou suverenitou a arogancí, jsou bez morálních zábran. Agresor je nezodpovědný, vnitřně je stále dítětem, zodpovědnost přenáší na druhé, má tendence k úniku.

Agresorem se může stát muž i žena. Ženy si častěji vybírají za oběť ženy, muži si vybírají za své oběti muže. Používají podobné strategie - oběť izolovat a vyštvat ze zaměstnání, či kolektivu. Muži jednají přímo a agresivněji, fyzicky i verbálně, jsou chladnější a tvrdší, preferují svou sílu, vyhrožují, ponižují, jsou vulgární. Ženy agresorky jsou zákeřnější a jednají skrytě. Jsou pasivně agresivní, emočně vydírají, píší vzkazy, využívají ke komunikaci třetí osobu, komunikují nepřímo, mlží a pomlouvají, nedají oběti možnost se vyjádřit. [Svobodová 2008]

1.4. PROJEVY AGRESIVITY NA PRACOVÍŠTI

Interpersonální vztahy na pracovišti jsou často komplikované, mohou vyústit v nepřátelství až v nevraživost. V mezních situacích záleží na nás, jak se zachováme, co chceme a co jsme ochotni od druhých snášet. Problematické lidi nezměníme, ale můžeme změnit své chování a přístupy k ostatním.

Podmínkou úspěchu organizace je efektivní mobilizace lidského potenciálu, kterou lze dosáhnout pouze s podporou spolupracovníků a kvalitním vedením manažera. Záleží na otevřené a oboustranné komunikaci, vedoucí ke kvalitním a transparentním vztahům. Vše závisí na schopnostech a ochotě komunikovat, na empatii, toleranci a vzájemné úctě. Často jsou spolupracovníci nekompatibilní, proto je nutná tolerance, respekt a dodržení profesionální roviny spolupráce. Konstruktivní jednání může zajistit nekonfliktní spolupráci a kvalitní plnění pracovních cílů. Je žádoucí na pracovišti nesměšovat soukromé záležitosti

s pracovními, netvořit na pracovišti osobní vztahy, nedávat příliš najevo emoce. Partnerské, nebo sexuální vztahy na pracovišti mohou způsobit konflikty mezi partnery i ostatními zaměstnanci. Je nutné stanovit hranice a pravidla pro sebe i druhé a dbát na jejich dodržování, což může být účinnou prevencí konfliktů a nedorozumění. Je dobré znát svou hodnotu a své cíle, zachovat si svou sebeúctu a důstojnost. Někdy je lepší ze špatného kolektivu se ctí odejít a nenechat se ponižovat.

Jedním druhem agresivního, neférového jednání mezi lidmi je šikana. Účastník šikany je útočník, který záměrně omezuje práva své oběti s cílem uspokojování vlastních potřeb bez ohledu na druhé. Typy útočníků jsou podobné jako typy agresorů. Jde o dominantní osoby bez svědomí a morálních zásad. Obětí šikany jsou lidé spíše submisivní, něčím neobvyklí, čímž upoutají pozornost agresora.

Mezi známé druhy a formy šikany patří: fyzická a verbální, aktivní a pasivní, přímá a nepřímá, a jejich kombinace, šikana verbální–aktivní–přímá, verbální–aktivní–nepřímá, verbální–pasivní–přímá, verbální–pasivní–nepřímá, fyzická–aktivní–přímá, fyzická–aktivní–nepřímá, fyzická–pasivní–přímá, fyzická–pasivní–nepřímá. [Vágnerová 2009]

Dle projevů agresivity na pracovišti můžeme jmenovat další druhy agresivity:

- **Bullying**, tento termín používají v anglosaských zemích pro formy komunikace jako je mobbing. Bullying se překládá jako zastrašování, šikanování a tyranizování. Bully znamená brutální člověk, tyran, hulvát, krobián. Pojem mobbing a bullying je synonymum. [Beňo 2003]
- **Bossing**, je systematické šikanování ze strany vedoucích. Autorem je norský autor S. Kile. Někdy se označuje německým pojmem Rufmord (Mord – vražda, Ruf – pověst) – „zdraví poškozující vedení“.
- **Sexharasement** je sexuální obtěžování.
- **Staffing** je šikana podřízených vůči nadřízenému.
- **Chairing** znamená označení neférových útoků mezi top managery.

- **Emotional abuse** se používá pro emocionální zneužívání.
- **Defaming** jsou pomluvy, znevažování, útoky na pověst jedince.
- **Whistleblowing** znamená protiprávní jednání.
- **Kyberšikana** je šikanování jiné osoby pomocí informačních technologií (např. obtěžování, vydírání, ohrožování, zastrašování apod.).
- **Sexting** je složeninou vzniklou ze slov „sex“ a „textování“, znamená elektronické rozesílání textových zpráv, fotografií či videa se sexuálním obsahem a vydírání.
- **Kybergrooming** je nejvíce nebezpečný druh agresivního chování osoby, která se snaží zmanipulovat vyhlédnutou oběť pomocí elektronických informačních technologií a donutit ji k osobní schůzce. Může dojít k sexuálnímu zneužití oběti, fyzickému mučení, nucení k terorismu apod.
- **Stalking** je pronásledování, opakované a stupňované obtěžování, úmyslné, zlovolné a systematické, které snižuje kvalitu života a ohrožuje bezpečnost oběti.
- **Kyberstalking** znamená zneužívání internetu, mobilních telefonů či jiných informačních a komunikačních technologií ke stalkingu.
- **Phishing** je známý také jako carding, znamená druh nebezpečných komunikačních praktik zaměřených na krádež citlivých osobních údajů (např. PIN kódů a čísel platebních karet, hesel a údajů k bankovnímu účtu).
- **Brand spoofing** znamená získávání peněz nebo důvěrných informací od uživatelů internetu prostřednictvím e-mailu. [James 2007]
- **Hoax a spam** je zpráva, která se snaží šířit paniku, vystrašit příjemce, donutit ho k unáhleným činům prostřednictvím neexistujících nebezpečí. Existují také hoaxy, které mají za úkol jen obtěžování uživatele, tzv. spamování. [Ministerstvo vnitra - odbor prevence kriminality 2009]
- **Manipulaci** lze chápat jako neférové způsoby chování a jednání na vědomé i bezděčné úrovni.

Agresivním chováním na pracovišti se zabýval prof. Leymann, který popsal další formy chování dle určitých kategorií. Mezi tyto kategorie patří útoky na možnost se vyjádřit, případně se někomu svěřit, útoky na sociální (mezilidské) vztahy, útoky s dopadem na pověst, úctu a vážnost, útoky na kvalitu pracovní a životní situace, útoky na zdraví. [Beňo 2003, s. 155–156]

1.5. DŮSLEDKY AGRESIVITY NA PRACOVIŠTI

Agresivním chováním na pracovišti mohou být poškozeni jednotliví pracovníci, i celé pracovní skupiny, což může způsobit škody pro celou organizaci, následně i pro společnost. Negativní dopady agresivity mohou mít podobu psychickou, může dojít k rozpadu mezilidských vztahů na pracovišti, gradování konfliktů, nárůstu stresu a výskytu psychosomatických onemocnění. Negativní dopady mohou být ekonomické v podobě nízké výkonnosti zaměstnanců, časté nemocnosti a odchodů zaměstnanců z organizace. Pro zaměstnavatele se tímto zvyšují náklady na hledání a adaptaci nových zaměstnanců. Důsledky konfliktů a agresivního chování na pracovišti negativně dopadají na zaměstnance, zaměstnavatele a nakonec i na společnost.

1.5.1. DŮSLEDKY PRO JEDINCE

Dle empirických výzkumů se může stát obětí téměř kdokoli. Nezáleží na vzdělání, věku, postavení, vzhledu apod. Někteří lidé mají větší sklony stát se obětí díky své odlišnosti od ostatních členů skupiny. Odlišnost jedince agresor využije ve svůj prospěch, negativní stránky oběti zvýrazní, pozitivní potlačí. Nejohroženější jsou lidé osamělí, bez zájemů, přátel a podpory. Nebezpečí hrozí příslušníkům menšin, cizincům, homosexuálům, nemocným, osobám s handicapem. Častými oběťmi jsou introverti, psychicky labilní, či slabší, s nízkou frustrační tolerancí, úzkostní a pasivní, s nízkou sebedůvěrou, lidé existenčně závislí na své práci a noví zaměstnanci. Tito lidé mají menší předpoklady bránit se agresí. Agresor si svou oběť vybírá podle jakýchkoli odlišností, kte-

ré může zneužít. Oběť není zodpovědná za to, že se stala obětí, neboť v počátečním stadiu ani neví, že je šikanovaná. Většinou jde o člověka zodpovědného a slušného, nekonfliktního, který nechce nikomu ubližovat ani se mstít. Toto slušné chování oběti agresora ve svém jednání posiluje. Oběť už pak nemá sílu ani prostředky se bránit. [Svobodová 2008]

Obětí agresivity jsou zpravidla lidé submisivní, samotářští, vzta-hovační, kteří na sebe berou veškerou vinu, sebelítostní, svůj hněv potlačují, mají velký strach a provází je pocity zbytečnosti vlastní osoby. Tyto osoby byly v dětství silně určovány autoritami, a vedeny k pocitu vlastní nedůležitosti, nuceni se přizpůsobovat, byly vychovávány k bezvýhradné poslušnosti s černobílým viděním světa. Následky agrese nejsou pro všechny oběti stejné, liší se dle osobní minulosti a vlastností oběti. Účinky agrese determinuje znalost agresora, nebo jeho utajení. Další determinantou dopadů agresivity je povaha útoků, fyzický nebo psychický, předvídatelný, nebo neočekávaný. Každý jedinec vnímá agresi individuálně, ale většina vnímá pocity studu a viny z toho, že si útoky nechala líbit a dostatečně se nebránila. Oběť trápí pocity viny, zda si útoky nezasloužila. Oběť útoky agresora nechápe a hledá důvod, smysl této situace. Oběť si celou situaci vysvětluje tím, že si ho zasloužila, že je špatný člověk, že útok sama vyprovokovala. [Kastová 2003]

Celá situace může končit zhoršením zdravotního stavu, vznikem psychosomatických onemocnění z dlouhodobého a nadměrného stresu. Oběť většinou z organizace odchází a agresor si najde jinou oběť, pokud ho kolegové, nebo nadřízení nezastaví, nebo ze skupiny nevyloučí.

1.5.2. DŮSLEDKY AGRESIVITY PRO CELÉ PRACOVÍŠTĚ

Je nutné si uvědomit své priority a hranice, až kam jsme ochotni zajít v honbě za vyšším příjmem a kariérou. Je nutné si uvědomit, co člověku skutečně přináší radost a uspokojení z práce, aby nakonec nezůstal otrokem konzumního stylu života.

Výskyt stresu a interpersonálních konfliktů na pracovišti je úzce spjat s organizační kulturou. Důležitý je styl vedení, pracovní vztahy, pracovní prostředí a celková atmosféra na pracovišti. Nový pojem „**organizační zdraví**“ vychází z toho, v jaké psychické a fyzické kondici zaměstnanci jsou.

Organizaci tvoří dvě rozdílné úrovně – objektivní a subjektivní. Do objektivní úrovně patří organizační politika, komunikační kanály, výměna produktů a materiálů, pravidla pro operativní řízení. Subjektivní úroveň zahrnuje postoje zaměstnanců, pracovní morálku a etické kodexy. Mezi těmito úrovněmi může dojít ke konfliktům, pokud obě úrovně nejsou v harmonii. Velmi důležitá je **organizační kultura**, která zahrnuje etické kodexy, hodnoty, normy, názory, vzorce chování. Jde o formu společenského styku mezi zaměstnanci. Organizační kultura ovlivňuje řízení a organizaci firmy, jednání a spokojenost zaměstnanců, zahrnuje atributy jako je péče o zaměstnance, programy pro snižování stresu, řešení konfliktů, poradenství, vzdělávání, adaptaci na změny v organizaci a zlepšování zdraví zaměstnanců. Velký význam má působení personalistů, firemních psychologů a mediátorů.

Na pracovišti je často přítomen velký stres u vedoucích pracovníků a v rizikových profesích, nadměrná odpovědnost a časově náročné termínované úkoly jsou zdrojem stresu. Nadměrný stres snižuje výkonnost, myšlení a rozhodování, oslabuje paměť, způsobuje poruchy kognice a koncentrace, zpomaluje motoriku. Slabý a krátkodobý stres může mít pozitivní dopady na pracovní výkon, může zvyšovat výkonnost a aktivovat, motivovat k maximálnímu výkonu. [Mayerová 1997]

Mezi nejčastější stresory na pracovišti patří nejistota, kariéra, organizační změny a konflikty rolí, pracovní přetížení, mimořádná zodpovědnost, interpersonální konflikty. Stres může způsobit i nedostatek podnětů a pracovních úkolů, nebo monotónní práce. Pracovními podmínkami a stresem na pracovišti se nyní zabývá psychologie řízení a psychologie práce. Pro prevenci stresu je nutné upravit vhodné pra-

covní prostředí a určit optimální délku pracovní doby. Pracovnímu stresu přispívá narušení přirozeného biorytmu organismu při práci v noci a časový stres, kdy jsou zaměstnanci nuceni plnit pracovní úkoly za velmi omezenou dobu. Časový stres snižuje výkonnost, vnímání a koncentraci, způsobuje konflikty, dezorganizuje činnost, vyvolává neklid, napětí, úzkost a negativní emoce. [Mayerová 1997]

Konflikty a agresivita na pracovišti vyvolávají nadměrnou zátěž a stres u všech zaměstnanců, což může vyvolat psychické problémy až poškození, což se projeví ve zhoršené kvalitě práce, vyhýbání se úkolům a zodpovědnosti. Stres způsobuje podrážděnost, neklid, úzkost. Nadměrná zátěž vyvolává změny kognice a koncentrace, nesoustředěnost, poruchy paměti, zapomínání. Stres způsobí zvýšenou únavu, změny nálad, strach z budoucna a z lidí na pracovišti. Lidé se zvláště bojí svého agresora či mobbéra. Lidé vystaveni nadměrné zátěži mohou trpět poruchami spánku, poruchami příjmu potravy, abúzem alkoholu a návykových látek. Nadměrná zátěž se projevuje v emocionální oblasti nezájmem, pesimismem, nedůvěrou a vzájemným obviňováním z konspirací. Zátěž může vyvolat pocity stíhomamu až příznaky paranoi. [Beňo 2003, s. 9]

Psychické změny zaměstnanců mohou vyústit v behaviorální projevy jako je změna chování, nerozhodnost, časté naříkání a kritizování, sklony k nehodovosti. Frustrace a deprivace mohou způsobit trvalé změny v psychice člověka, vznik deprese, extrémní zátěž může vést k **exhausci** – celkovému vyčerpání organismu a k psychickému zhroucení. Nadměrná zátěž může také vyústit v **automutilaci** a **suicidální** jednání. [Mayerová 1997]

Agresivní chování na pracovišti má negativní vliv na oběť i na sociální prostředí oběti. Spolupracovníci oběti zpočátku netuší, že se něco negativního odehrává, když se o útocích dozví, mají strach oběti pomoci. Častými reakcemi zaměstnanců je předstírání, že o ničem neví, mlčí, bojí se, že budou i oni terčem útoků. Na pracovišti se vytváří atmosféra strachu, agresor často obětím i přihlížejícím vyhrožuje pomstou. Ostat-

ní zaměstnanci si často myslí, že mlčení je ochrana před útoky agresora, neboť se bojí ztráty zaměstnání a jistoty.

Nezájem zaměstnanců pomoci oběti může vyplývat z neznalosti lidí, z neznalosti dopadů konfliktů, mobbingu a agresivity. Lidé si nedokáží domyslet, k jakým škodám může dojít. Někteří spolupracovníci se vědomě staví na stranu agresora, aby se nestali obětí. Ve společnosti dosud přetrvává názor na agresivitu a šikanu jako na normální projev chování, který musíme přetrpět.

Situace a vztahy na pracovišti se odvíjí od komunikace spolupracovníků, od dobrého vedení a etických kodexů pracoviště. Zaměstnanci, kteří pasivně přihlíží agresivitě na pracovišti, se stávají spolupachatelí zodpovědní za újmu oběti. Pokud v této situaci vedení firmy nezasáhne, nepomůže oběti, oběť musí z kolektivu odejít. Agresor si najde novou oběť a konflikty na pracovišti pokračují. Je nezbytné, aby vedení agresora z firmy propustilo, pouze v tomto případě se atmosféra na pracovišti zlepší. [Svobodová 2008]

Neshody a konflikty na pracovišti zasáhnou i do soukromí obětí. Většina lidí si své pracovní problémy nosí domů a ty pak negativně ovlivňují soukromé vztahy. Oběť mění své chování a rodina a blízcí nechápou, co se děje, nebo nevěří oběti, která se doma svěří. Celá situace je komplikovaná a zdlouhavá, což rodinu i oběť vyčerpává, rodina oběti nepomůže. Pokud oběť nepožádá o odbornou pomoc, může dojít až k rozpadu vztahu a rodina oběť zavrhne.

Lidé rádi věří pomluvám o lidském neštěstí a často jsou neteční, pravda je nezajímá. Kvůli problémům na pracovišti může dojít ke ztrátě zaměstnání, mohou se přidružit negativní reakce okolí, sousedů, přátel, důsledkem těchto konfliktů může dojít k ekonomickým problémům rodiny, nebo samotné oběti. Tato situace může vyústit až v bezdomovectví oběti. Důsledky agresivity mohou být dalekosáhlé, poškození zdraví a psychiky mohou být trvalé. Je nutné tyto situace řešit na počátku, kdy řešení není tak obtížné a je možné. [Svobodová 2008]

1.5.3. AGRESIVITA A JEJÍ ZVLÁDÁNÍ V PRÁCI SOCIÁLNÍCH PRACOVNÍKŮ

Lidé, kteří pomáhají druhým, zvláště pracovníci pomáhajících profesí jsou stále častěji ohroženi útoky agresorů. Známé jsou útoky na zdravotníky a záchranáře ze strany zachraňovaných osob, sociálních pracovníků, ze strany jejich klientů. Příčiny agresivního chování jsou různé, např. psychické onemocnění, intoxikace alkoholem a drogami, strach zachraňované osoby a strach a nejistota klienta sociálních služeb. Pracovníci v sociálních službách pracují s klienty, kteří mají určitý problém, který sami neumí, nebo nechtějí řešit. Klienti sociálních služeb, kteří se nechtějí adaptovat na prostředí dané společnosti a respektovat dané normy, často apriori jednají agresivně.

Současná doba a její rychlý vývoj si žádá neustálé vzdělávání a upevňování vědomostí, schopností a komunikačních dovedností jednat s lidmi, i nepřizpůsobivými a agresivními. Velmi účinné a prospěšné jsou kurzy komunikačních dovedností, dnes nazývané měkkých dovedností, na pracovišti jak u manažerů, tak u řadových zaměstnanců. V posledních letech se velmi rozvíjí vzdělávání zaměstnanců v podobě outdoorových technik i kurzů sebeobrany. U pracovníků v sociálních službách a všech pomáhajících profesích je nutné naučit se rozpoznávat agresora již v počátečních stádiích útoků a umět se jim úspěšně bránit. Je důležité být připraven na konfliktní situace a umět je zvládat. [Svobodová 2008]

Pro bezpečí pracovníka, ale i klientů je nutné utvořit bezpečné prostředí pro jednání s klientem. Na úřadech pracují bezpečnostní pracovníci, kteří jsou připraveni ochránit potenciální oběti útoků, a v konfliktních situacích zasáhnout. Je důležité mít v jednací místnosti signalizační zařízení pro přivolání pomoci, mít únikové dveře, kudy lze agresorovi utéci a nemít v těchto prostorách věci, které by mohl případný útočník použít jako zbraň. Zavádí se i úprava místnosti dělící přepážkou, za kterou hovoří úředník s klientem skrze skleněné okno pro předejití útoků ze strany agresora.

K jednání s problematickým klientem je vhodné přizvat na jednání svého nadřízeného nebo kolegu, v krajním případě je nutné přivolat na pomoc Policii ČR. Pracovník v sociálních službách, ani v jiných pomáhajících oborech není povinen jednat s agresorem sám a riskovat újmu na zdraví či na životě. Při jednání s agresivním klientem je nutné zajistit bezpečnost svou, klienta a ostatních lidí v blízkosti agresora. Při zvládání agresora je nutné zachovat klid, nepanikařit, mluvit tiše, nebo vůbec, nebránit mu v cestě, nebrat mu z rukou přeměty, neodporovat, nevymlouvat agresorovi jeho jednání, a především se agresora nedotýkat. Pro řešení situace je dobré snažit se agresorovi vyjít vstříc a čekat na pomoc zvenčí, chránit sebe a své zdraví.

Agresivní chování má své fáze, než dojde k fyzickým útokům. Nejúčinnější je zabránit rozvoji agresivity již v počátku, kdy jsou první příznaky agresivity verbální. Je nutné toto jednání okamžitě ukončit a přivolat pomoc, zajistit tímto svědectví situace a ochranu pracovníka. V počátečních fázích agresivity pomáhá agresivitu ignorovat a zaměřit se na problém agresora a snažit se o jeho řešení. Je nutné vysvětlit agresorovi své kompetence a možnosti pomoci, ujistit ho, že nejsme jeho soudci. Je nutné získat důvěru agresora a nastolit jasná pravidla jednání, a stále zachovávat profesionální přístup, neotevírat se klientovi a nesdělovat mu osobní informace, které by mohl časem použít proti pracovníkovi. V komunikaci s agresorem je nutností neustálá profesionalita, klidný přístup a zdvořilost. Důležitá je verbální stránka jednání, stále se ujišťovat, že nám klient rozumí, opakovat důležité informace a ty nejdůležitější na konci jednání shrnout, požádat ho, ať nám důležité informace zopakuje. Je velmi přínosné nejdůležitější informace dát klientovi písemně v podobě doporučení, informačních brožur, pokynů, poznámek a písemných kontaktů na další odborníky. V závěru jednání je nezbytné nechat podepsat klientovi záznam o jednání a poučení z důvodu ochrany pracovníka a pro případ nutného dokazování. [Svobodová 2008]

Možný nástup agresivity je při každém styku s klientem, i s tím, který přišel klidný a dosud bezproblémově spolupracuje. Téměř kdykoli může nastat konfliktní situace, klient může jednat agresivně z důvodu své nejistoty a strachu. V neočekávaných situacích mohou vyvolat agresivitu i obranné mechanismy a pudy sebezáchovy. Z únavy a vyčerpání díky své tíživé situaci mohou být klienti agresivní. Klienti v sociálních zařízeních se mohou uchýlit k agresivnímu chování z důvodu strachu z nového prostředí, z jejich nejisté budoucnosti, z odloučení od svého prostředí a svých blízkých, nebo zvířecích partnerů, ze strachu, že o nich bude rozhodovat úředník. Pracovníci sociálních služeb se mohou účastnit pomoci obětem trestných činů, domácího násilí, dopravních nehod, přírodních katastrof, migrace lidí ze zemí ve válečných oblastech, kdy klienti jsou ovlivněni svými emocemi a strachem, který může vést k agresivnímu chování. Každá situace interpersonálního kontaktu je potenciálně směřující ke konfliktu při hájení svých práv a zájmů a svého majetku. Je nutné si uvědomit, že každý kontakt s klientem je zásah do jeho intimity, intervence do jeho života, do jeho prostředí. Kontakt pracovníka s klientem v jeho přirozeném prostředí v jeho domově, může být pro klienta nepříjemný a ohrožující. Je nutné konat a chovat se vůči klientovi a jeho prostředí s úctou, s respektem, s co největší opatrností a zasahovat jen v nejnutnější míře.

Vztah mezi pracovníkem a klientem je determinovaný kvalitou jejich spolupráce a možnostmi řešení klientova problému. Je žádoucí navázat s klientem vzájemnou důvěru, aby měl klient pocit bezpečí, porozumění, podpory a vzájemné úcty. Velmi důležitá je obyčejná lidská slušnost. Ze strany pracovníka je nezbytná empatie, vcítit se do problémů klienta, ale netrápit se jimi, neprojevoval klientům přehnanou lítost, ale dát jim možnost participace na řešení problému a vést klienta k zodpovědnosti za svůj život. Přílišná péče o klienta může vést k poškození zdraví pracovníka a k syndromu vyhoření a u klienta k oslabení jeho schopností a motivace svou situaci řešit. [Svobodová 2008]

Pomáhající pracovníci mají velmi náročnou práci psychicky i fyzicky. Musí mít sílu a pevné zdraví, aby mohli pomáhat, proto je nezbytné se chránit a pečovat o sebe, aby mohli pečovat o druhé. Klienti nejsou vždy takoví, jak se nám jeví. Někteří klienti jsou skrytí manipulátoři a agresoři, nebo hostilní osobnosti, které zneužívají pomoci druhých, stávají se na pomoci druhých závislí. Pracovník musí znát své profesní i osobní hranice kam může a chce v pomoci klientovi dojít a sdělit je klientovi. Je velmi účinné na počátku vztahu s klientem nastolit hranice a jasná pravidla, která je nutné dodržovat. Pokud se nastolí a dodržuje řád ve vztahu s klientem, může vzniknout atmosféra důvěry a bezpečí, která je pro vzájemnou spolupráci nezbytná.

1.6. DOPORUČENÍ PRO ŘEŠENÍ AGRESIVITY NA PRACOVIŠTI

Univerzální pravidlo pro řešení konfliktů a agresivity na pracovišti není. Každý člověk je jiný a jednotlivé problematické situace jsou odlišné. Studium odborné literatury a empirická šetření pracovníků v sociální sféře přineslo nové poznatky o možnostech řešení konfliktů agresivity na pracovišti. Hlavní zásadou je vhodný výběr zaměstnanců a sestavení pracovních týmů z kompatibilních odborníků, což je nemalý úkol pro personalisty a manažery. Je velmi důležité budovat mezi zaměstnanci důvěru a pocity bezpečí, nastolit pracovní kulturu dle vytvořených etických kodexů a udržovat vztahy na základech slušnosti a důstojnosti. Je velmi žádoucí nemíchat do pracovních vztahů soukromí a osobní záležitosti, avšak zrovna tato stránka věci je pro naši kulturu a mentalitu obvyklá. Mezi občany ČR je obvyklé si na pracovišti tvořit přátelské a kamarádké vztahy a svěřovat se se svými soukromými radostmi i starostmi. To však může být časem zdrojem konfliktů a nesvárů. Stres a konflikty determinují soukromé problémy, pracovní sféru a výkon zaměstnanců, pracovní problémy následně negativně ovlivňují soukromí. V současné době se snaží organizace sbližovat zaměstnance v rámci kulturních akcí a outdoorových programů, kdy jde o to, lépe se poznat

a sblížit se mezi zaměstnanci. Je dobré kolegy na pracovišti lépe poznat a pochopit jejich strategie v řešení pracovních úkolů, jejich dovednosti a schopnosti a způsoby komunikace. Je však nutné stále dodržovat určitou distanc od soukromí.

Pro prevenci i řešení agresivity na pracovišti je klíčový vhodný management, který vládne odbornými i lidskými kompetencemi. V každé sociální skupině je nezbytná správná a jasná komunikace, spravedlnost a nezáujatost vůči všem. Laskavý přístup, dodržování pravidel, nepřednostňování přátel a příbuzných manažera na pracovišti a plnění daných slibů je základem dobrých vztahů mezi zaměstnanci i ze strany vedení. Pro spokojenost zaměstnanců je nezbytné jejich spravedlivé odměňování, možnost osobního a profesního rozvoje, kariérního postupu v organizaci a možnost dalšího vzdělávání zaměstnanců. Zkušenost s pracovníky v sociální oblasti prokázala, že často manažer nepodporuje další vzdělávání zaměstnanců a zvyšování jejich kvalifikace, neboť se cítí být ohrožený ztrátou vlastní pracovní pozice. Pro motivaci zaměstnanců je přínosné podporovat kreativitu a samostatnost v plnění pracovních úkolů, delegovat na ně určité kompetence a pravomoce, což podporuje jejich seberozvoj. Pokud zaměstnancům dáme důvěru a určitou volnost v plnění pracovních úkolů, podpoříme jejich snahu pracovat tak, aby nás neklamali. Důležitá je pochvala a uznání jejich dobré práce. Zaměstnance motivuje úspěch, uznání, důvěra, pochvala; kritika a sankce demotivují a jsou původcem konfliktů, nedorozumění, pocitů křivdy a následně vzniku agresivity. Dobrý manažer by měl své zaměstnance především chválit a sankcionovat jen nezbytně, spravedlivě, velmi citlivě a přiměřeně.

Dalším doporučením prevence i řešení agresivity na pracovišti je pomoc a podpora zaměstnanců. Na velmi exponovaných pracovištích, kde jsou zaměstnanci ohroženi vysokým stresem, je nutné zajištění psychologické péče zaměstnancům v podobě odborného poradenství prostřednictvím firemního psychologa, nebo docházejícího externisty.

Velká pomoc sociálním pracovníkům na pracovišti je supervize, která pomáhá radami a podporou. **Supervizor** by měl být odborníkem mimo organizaci, který by měl pomáhat nezaujatě, zvenčí, aby se zaměstnanci nebáli svěřit a požádat o radu bez nebezpečí sankcí. Supervize velmi pomáhá k prevenci syndromu vyhoření pracovníků v pomáhajících profesích. Avšak každé pracoviště supervizory nemá, v případě zájmu si je musí zaměstnanci zajistit sami. V současnosti se ve zdravotnictví a na exponovaných pracovištích pomáhajících profesí využívá **peer podpora**. Peer podpora je kolegiální podpora zaměstnancům, kteří potřebují okamžitou psychologickou podporu ve vyhraněných pracovních situacích. Peeři jsou vyškolení poradci z řad zaměstnanců organizace, kteří mají kompetence odborně zaměstnanci pomoci přímo, nebo i na dálku prostřednictvím telefonu. Nejde o nadřízeného zaměstnance, ale vyškoleného pro psychosociální pomoc a intervenci. Významnou pomocí novým zaměstnancům je přidělení školitele, to by mělo být na pracovišti samozřejmostí. Velmi vhodné jsou schránky důvěry, které mohou pomoci zveřejnit, či upozornit na řadu skrytých problémů. Je však nutné, aby se těmto důvěrným informacím věnovali vyškolení pracovníci.

Jako další možné preventivní opatření konfliktů a agresivity na pracovišti jsou benefity pro zaměstnance, které přispívají zaměstnancům k pocitům jejich důležitosti a uznání a k pozitivnímu pracovnímu klimatu. Nezbytná je úprava pracovního prostředí, kterou lze evokovat na pracovištích pozitivní atmosféru, pocity bezpečí a klidu. Mezi vhodné úpravy pracoviště patří vhodné barevné ladění prostor, funkční a příjemné vybavení kanceláří a sociálních zařízení. Závodní stravování a kantýna velmi přispívá ke spokojenosti zaměstnanců. Čistota a zdravé prospěšné prostředí by mělo být samozřejmostí v pracovním prostředí. Výskyt emisí hluku, prachu, vibrací, záření, nevhodného osvětlení a barevného ladění, chlad a přílišná vlhkost může vyvolat neklid, zdravotní

potíže a vznik neurastenického syndromu u pracovníků. **Neurastenic-
ký syndrom** je častou příčinou konfliktů na pracovišti.

Možnost odpočinku, relaxace, uspokojování hygienických potřeb a stravování přispívá ke klidu a vyššímu pracovnímu výkonu. Některé organizace pro své zaměstnance tvoří a budují relaxační místnosti, posilovny, tělocvičny a bazény pro uvolnění nadměrného stresu, případně i hněvu. Osvědčily se na pracovištích i boxovací pytle nebo panáky pro uvolnění agresivity zaměstnanců. Některé organizace nabízí zaměstnancům kosmetické služby, masáže, pro zaměstnané matky mateřskou školku nebo dětský koutek. Péče o lidské zdroje, které jsou pro organizaci nejcenějším majetkem je vizitkou kvalitní organizace a managementu.

Předpokladem pozitivního vývoje lidí je vzdělání. Vzdělávací kurzy pro zaměstnance a podpora zaměstnanců ve svém rozvoji v rámci zvyšování kvalifikace odborné i jazykové je zárukou pro zvyšování kvality jejich práce a jejich spokojenosti. Pravidelné vzdělávací kurzy v oblasti komunikace, asertivity, řešení agresivity a konfliktů vůbec je dobrou prevencí i řešením interpersonálních konfliktů na pracovišti, ale také i v soukromí. Hovořit o problémech, možnost informovat a poradit se se zkušenými zaměstnanci a odborníky pomáhá zveřejnit skryté problémy, což může mít preventivní i terapeutický účinek. Je nezbytné o problémech a možných nebezpečích hovořit a zaměstnance informovat o možnostech jejich řešení a obrany. Je důležité lidem ukázat a přesvědčit je, že není nutné trpět a nechat si od druhých ubližovat.

„Když agresor testuje vaše hranice, testuje vaši sílu. Proto je imperativem reagovat asertivně ve chvíli, kdy někdo testuje nebo porušuje vaše hranice. Když budete působit silným a sebejistým dojmem, bude to znamení, že máte věci pod kontrolou a odmítáte stát se obětí. Je velmi pravděpodobné, že váš agresor se přesune k jiné, poddanější oběti. Poslední věc, o níž by měl zájem, je zápas nebo scéna na veřejnosti.“
[Marrewa 2002, s. 36]

ZÁVĚR

Interpersonální konflikty a agresivita do života lidí, ale i zvířat patří. Vše má svůj důvod a své místo, záleží na hranicích, jak moc si necháme ubližovat. Základem vztahů je komunikace a její správné dekódování a tolerance mezi lidmi. Každý někdy udělá chybu, avšak je nutné chybu napravit a vztahy mezi lidmi urovnat, zvláště na pracovišti. Většina lidí tráví v práci velkou část života, což má vliv na vztahy soukromé, na zdraví a na kvalitu života. Dobré interpersonální vztahy na pracovišti jsou základem pro spokojenost zaměstnanců i pro úspěch celé organizace. Kvalita vztahů tkví ve vzdělanosti a kultivovanosti všech zaměstnanců a v nastolení příjemného klimatu na pracovišti vycházející z firemní kultury a jejich etických kodexů.

Člověk je vzdělavatelný ve všech obdobích života, proto neustálé vzdělávání zaměstnanců po odborné stránce, a zvláště v komunikačních schopnostech a dovednost je pro pozitivní vztahy na pracovišti a pro prevenci i řešení konfliktů nejučinější. O konfliktech, agresivitě a jejich podobách bylo již mnoho napsáno, ale výskyt těchto fenoménů verifikuje neustálou potřebu se těmito problémy zaobírat a hledat nové možnosti jejich prevence a řešení. Problémy v interpersonální komunikaci a vznik konfliktů je běžný. Proto je nutné zvláště u zaměstnanců v pomáhajících profesích věnovat velkou pozornost prevenci a řešení konfliktů, zvláště agresivity pro zachování obyčejné slušnosti mezi lidmi, jejich důstojnosti a pocitu bezpečí.

LITERATURA

- Armstrong, Michael (1999), *Personální management*. 1. vyd. Praha: Grada Publishing. Begemann, Petra (2006), *Šéf pod kontrolou*. 1. vyd. Praha: Grada Publishing.
- Belcourt, Monica – Wright, C. Philip (1998), *Vzdělávání pracovníků a řízení pracovního výkonu*. 1. vyd. Praha: Grada Publishing.
- Beňo, Pavel (2003), *Můj šéf, můj nepřítel?* 1. vyd. Šlapanice: Era.
- Bernstein, Albert J. – Rozen, Sydney. C (1983), *Neandrtálci v práci*. 1. vyd. Praha: Victoria publishing.
- Bernstein, Albert J (2008) *Citová upíři*. 1. vyd. Praha: Motto.
- Bownová, Geraldine – Bradyová, Catherine (1996), *Úspěšná manažerka*. 1. vyd. Praha: MOTTO.
- Brečka, Tibor (2009), *Psychologie katastrof*. 1. vyd. Praha: Triton.
- Carnegie, Dále (1995), *Jak se radovat ze života a z práce*. 1. vyd. Praha: Talpress.
- Caunt, John (2005), *Jak působit přesvědčivě*. 1. vyd. Brno: CP Books.
- Edmüller, Andreas – Wilhelm Thomas (2003), *Nenechte sebou manipulovat!* 1.vyd. Praha: Grada Publishing.
- Elichová, Markéta (2017), *Sociální práce Aktuální otázky*. 1. vyd. Praha: Grada Publishing. Fehlau, Eberhard G. (2003), *Konflikty v práci*. 1. vyd. Praha: Grada Publishing.
- Fischer, Slavomil, Škoda Jiří (2009), *Sociální patologie*. 1. vyd. Havlíčkův Brod: Grada Publishing.
- Gray, John (2003), *Mars a Venuše na pracovišti*. 1. vyd. Praha: Práh.
- Hartley, Mary (2004), *Řeč těla v praxi*. 1. vyd. Praha: Portál.
- Hroník, František (2007), *Rozvoj a vzdělávání pracovníků*. 1. vyd. Praha: Grada Publishing. Chudý, Štefan, Jůvová Alena, Neumeister Pavel (2011), *Vybrané diskurzy teorie a praxe ve vzdělávání a uplatnění sociálních pedagogů v kontextu pomáhajících profesí II*. 1. vyd. Brno: Paido.
- James, Lance (2007), *Phishing bez záhad*. 1. vyd. Praha: Grada Publishing.

- John, Friedel, Peters-Kühlinger Gabriele (2006), *Jak úspěšně zvládnout tlak a stres v práci*. 1. vyd. Praha: Grada Publishing.
- Jůn, Hynek (2010), *Moc, pomoc a bezmoc v sociálních službách a ve zdravotnictví*. 1. vyd. Praha: Portál.
- Kastová, Verena (2003), *Nebudte obětí. Žijte svůj vlastní život*. 1. vyd. Šlapanice: Era.
- Marrewa, Al (2002), *Nenechte si ubližovat*. 1. vyd. Praha: Portál.
- Matoušek, Oldřich a kol. (2003), *Metody a řízení sociální práce*. 1. vyd. Praha: Portál. Matoušek, Oldřich a kol. (2012), *Základy sociální práce*. vyd. 3. Praha: Portál.
- Mayerová, Marie (1997), *Stres, motivace a výkonnost*. 1. vyd. Praha: Grada Publishing.
- Mentzel, Wolfgang (2004), *Rozhovory se spolupracovníky*. 1. vyd. Praha: Grada Publishing. Nietzsche, Isabel (2005), *Jak rozumět a konkurovat mužům na pracovišti*. 1. vyd. Praha: Grada Publishing.
- Novák, Tomáš, Capponi Věra (2004), *Asertivně do života*. 2. vyd. Praha: Grada Publishing. Peale, Norman Vincent (1996), *Síla pozitivního žití*. 1. vyd. Praha: Pragma.
- Plamínek, Jiří (2006), *Jak řešit konflikty*. 1. vyd. Praha: Grada Publishing.
- Plaňava, Ivo (2005), *Průvodce mezilidskou komunikací*. 1. vyd. Praha: Grada Publishing.
- Pospíšil, Miroslav (2007), *Řešení konfliktů a stresů*. 1. vyd. Plzeň: kniha vydána vlastním nákladem.
- Ranschburg, Jenő (1982), *Strach hněv agresivita*. 1. vyd. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladatelství.
- Štěpaník, Jaroslav (2005), *Umění jednat s lidmi 2*. 1. vyd. Praha: Grada Publishing.
- Vágnerová, Kateřina a kol. (2009), *Minimalizace šikany*. 1. vyd. Praha: Portál.
- Vodák, Josef – Kucharčíková, Alžběta (2007), *Efektivní vzdělávání zaměstnanců*. 1. vyd. Praha: Grada Publishing.

Erik Javorský

Vysoká škola zdravotníctva a sociálnej práce sv. Alžbety, Bratislava

STRES AKO FAKTOR OVPLYVNĽUJÚCI PRÁCU SOCIÁLNEHO PRACOVNÍKA

STRES JAKO CZYNNIK WPŁYWAJĄCY NA PRACĘ PRACOWNIKA SOCJALNEGO

STRESS AS A FACTOR INFLUENCING THE WORK OF A SOCIAL WORKER

ABSTRAKT

Tento príspevok má za cieľ zaoberať sa problematikou stresu v profesii sociálneho pracovníka. Cieľom je primárne poukázať na stres, stresové situácie a stresové príznaky na základe odborných poznatkov a výskumných štúdií, ktoré sa zameriavajú na danú problematiku. Ďalej definovať jeho prejavy a efektívne spôsoby prevencie ako možnosti vzniku, respektíve prehlbovaniu negatívnych psychických, fyzických stavov vo výkone povolania sociálneho pracovníka.

Kľúčové slová: sociálna práca, sociálny pracovník, stres, syndróm vyhorenia

ABSTRAKT

Niniejszy artykuł ma na celu podjęcie kwestii stresu w zawodzie pracownika socjalnego. Celem jest przede wszystkim wskazanie stresu, sytuacji stresowych i obja-

wów stresu na podstawie wiedzy eksperckiej i badań naukowych, które koncentrują się na tej problematyce. Dalej określamy jego przejawy i skuteczne sposoby zapobiegania jako możliwość pojawienia się lub pogłębienia negatywnych stanów psychicznych, fizycznych w wykonywaniu zawodu pracownika socjalnego.

Słowa kluczowe: praca socjalna, pracownik socjalny, stres, syndrom wypalenia zawodowego

ABSTRACT

The article refers to the issue of stress in the profession of a social worker and gives a comprehensive account of the research studies that focus on the issue of stress, stressful situations and stress symptoms on the basis of professional knowledge. Furthermore, the paper defines manifestations of stress and effective ways of its prevention in case of the emergence of stress or deepening of negative mental and physical states in the profession of a social worker.

Keywords: social work, social worker, stress, burnout - syndrom

ÚVOD

Problematike v oblasti stresu v pracovnom procese u sociálnych pracovníkov sa venuje čoraz väčšia pozornosť, nakoľko spomínaná profesia je charakteristická najmä svojou náročnosťou. Sociálna práca ako profesia z hľadiska politických zmien prešla mimoriadnym rozvojom. Preukázateľným faktom je, že okrem rozšírenia kompetencií sociálnych pracovníkov sa zvýšili nároky na vzdelanie, všeobecné znalosti, ako aj pracovné zručnosti. Pri danej orientácii na problém je dôležité spomenúť, že práve sociálni pracovníci sú častokrát z hľadiska výkonu svojej profesie v každodennom kontakte s klientmi, u ktorých sa podieľajú na riešení problémov a mimo toho musia vykonať množstvo úkonov z hľadiska administratívnych činností. Sociálni pracovníci bývajú vystavení vo svojej profesii časovému tlaku, pri ktorom sa musia vyrovnávať s ľudským utrpením, zložitými etickými dilemami, či neprimeranými požia-

davkami. Na základe predkladanej spomínanej záťaže, mnoho sociálnych pracovníkov zažíva stresové situácie a zároveň sa pri tejto profesii objavuje zvýšené riziko vzniku burnout syndrómu. Spomínané negatívne faktory, ktoré vplývajú na sociálnych pracovníkov majú v mnohých prípadoch za následok úpadok pracovného výkonu, ktorých dôsledkom je vplyv na celkovú kvalitu poskytovaných sociálnych služieb. Môžeme povedať, že v súčasnosti významné administratívne, spoločenské a politické zmeny ovplyvnili hlavné úlohy sociálnych pracovníkov, od ktorých sa v dnešnej dobe očakáva obrovská zodpovednosť. V literatúre sa stretávame s tvrdeniami odborníkov, že profesia sociálneho pracovníka je veľmi stresujúce zamestnanie, pričom stres sa odvodzuje najmä od konfliktu rolí sociálneho pracovníka, pracovných požiadaviek a organizácii pracovného prostredia.

1. CHARAKTERISTIKA POJMU STRES

Pri súčasnom stave riešenej problematiky je z odborných publikácií zrejmé, že jednotná definícia na pojem stres neexistuje. Vo všeobecnosti môžeme povedať, že charakteristika pojmu stres pochádza z latinského slova „stringer“, čo v preklade znamená zvierat' alebo sťahovať [Furnham 2012, s. 165].

Priekupník v oblasti problematiky stresu, János Selye konštatuje, že ak jedinec zažíva v práci stresové situácie, nastáva u neho vysoký stupeň emočného napätia a práve z tohto dôvodu sa stres stal predmetom rôznych výskumných štúdií [Verešová i in., 2010, s. 65].

Stres je vlastne súčasťou nášho života. V každej našej činnosti z určitého hľadiska prežívame stres. Jedine tak by sme sa mohli vyhnúť stresu, keby že nevykonávame žiadnu činnosť. Ale musíme konštatovať, že v živote potrebujeme aj výzvy, ciele, pocit potrebnosti, úspechy. Stres a práca v istom zmysle teda súvisia. A tiež je pravda, že práca môže aj liečiť. Je všeobecne známe, že napríklad u pacientov, ktorí majú rôzne

psychické choroby, v liečbe veľmi dôležitú úlohu hrá pracovná terapia [Selye 1976, s. 79].

[Szarková 1996, s. 83] konštatuje, že v odbornej literatúre sa stres charakterizuje ako „náročná záťažová situácia, ktorá od človeka vyžaduje mimoriadnu aktivizáciu jeho auto regulačného systému. Ide v ňom o fyzikálny nátlak, silné tlakové pôsobenie na organizmus, pod vplyvom ktorého sa mení nielen psychický, ale aj fyziologický stav človeka“.

Z predkladaných informácií môžeme potvrdiť, že stres má dopad na celkový vnútorný stav človeka, ktorý je niečím ohrozený. Middletonová uvádza, že „stres je v skutočnosti veľmi konkrétny telesný jav, ktorý v ľudskom tele a mozgu vyvoláva konkrétne fyziologické zmeny. Je to niečo, čo si všetci uvedomujeme, lebo mnohé znaky a prejavy, ktoré stres môže vyvolať spôsobuje vlastne vyvolané fyziologické zmeny“ [Middletonová 2012, s.21].

Pri definíciách stresu je dôležité spomenúť aj syndróm vyhorenia, nakoľko si laická verejnosť často tieto dva pojmy zamieňa a práve z tohto dôvodu je dôležité spomenúť, že syndróm vyhorenia je výsledok chronického stresu.

Podľa Blahutkové [2008] je vyhorenie charakteristické najmä tým, že v človeku dochádza k postupnému narastaniu negatívnych emócií a zážitkov.

Stres na pracovisku je veľmi závažnou problematikou a v súčasnej dobe sa stáva stále viac a viac diskutovanou témou. Pri danej téme sa stretávame aj so slovným spojením prezentizmus. Ide o slovné spojenie, ktoré označuje človeka v pracovnom procese, ktorého práca pod veľkým vplyvom stresu nie je efektívna. S istotou môžeme povedať že každý 20 človek, ktorý je súčasťou pracovného procesu mal deň, kedy pobehoval na pracovisku ako bez duše a nevedel sa vôbec sústrediť. Podľa austrálskych štúdií sa zistilo, že každý človek premárni v priemere šesť dní v roku, práve v súvislosti s prezentizmom [Middletonová 2012, s. 34].

Pôsobením pracovného stresu sa stretávame s príznakmi stresu, ktoré sa prejavujú v ľudskom správaní. Tie sa dajú rozdeliť do dvoch hlavných skupín a to individuálne a organizačné príznaky. Medzi individuálne príznaky stresu zaraďujeme najbežnejšie z nich a to najmä zvýšený krvný tlak, nadmerné pitie alkoholu, depresie, podráždenosť a podobne. Do organizačných príznakov patria: vysoká miera absencií a následná fluktuácia, zlé riadenie kvality a podobne [Mazzola, Schonfeld, Spector 2011].

Pri charakteristike pojmu stres je veľmi dôležité spomenúť aj špecifické druhy stresu. Sem môžeme zaradiť z hľadiska psychologického smerovania:

Hyperstres – charakteristickým znakom tohto stresu je, že pri jeho pôsobení sa prekračujú hranice prispôsobenia sa jednotlivca na stres a medzi sprievodné javy najčastejšie zaraďujeme najmä neschopnosť jednotlivca vyrovnania sa so stresom.

Hypostres – je špecifickým druhom stresu, ktorý je charakteristický predovšetkým miernym stupňom intenzity a prítomný býva najmä pri pôsobení malých stresorov v pracovnom procese [Křivohlavý 1994, s. 8].

V odbornej literatúre sa najčastejšie stretávame s delením stresu na pozitívny (eustres), respektíve negatívny (distres). *Eustres* - je všeobecne najčastejšie popisovaný ako stres, u ktorého je sprievodným javom radosť a vnútorné príjemné pocity. Eustres sa vyskytuje u jedinca najmä pri situáciách, kedy sa snaží dosiahnuť niečo, čo mu spôsobuje radosť, no v konečnom dôsledku sú tieto úkony fyzicky vyťažujúce. *Distres* – je charakteristický prežívaním negatívnych emócií. Pre človeka je tento druh stresu nepríjemný a jeho výsledkom pôsobenia je preťaženie organizmu, nakoľko konkrétne situácie, respektíve činnosti spôsobujúce distres sú vo väčšine prípadov mimo možností danej osoby [Venglářová 2011, s. 133].

2. PREJAVY STRESU U SOCIÁLNYCH PRACOVNÍKOV

Vo všeobecnosti môžeme charakterizovať stres v pracovnom procese ako začarovaný kruh nakoľko jeho prejavy sú u každého jednotlivca iné. Z tohto hľadiska si treba uvedomiť, že stres je často krát spájaný so vznikom takmer všetkých porúch. Ak na sociálneho pracovníka je dlhodobý vplyv stresu, výsledkom môže byť negatívny dopad na jeho organizmus a psychiku. Stres vplýva aj na celkové reakcie na okolitý svet, u sociálnych pracovníkov môže mať negatívny vplyv pri práci s klientom a často krát spôsobuje problémy s motiváciou a so sklonom k zlej nálade. Ak je sociálny pracovník neustále stresovaný môžeme u neho hovoriť aj o životnej kríze. Vo všeobecnosti spájajú ľudia so stresom aj prejavy medzi ktoré najčastejšie zaraďujeme podráždenosť, emocionálnu labilitu, respektíve prchké a neprimerané reakcie človeka [Middletonová, 2012, s. 47].

Nakoľko profesia sociálneho pracovníka sa zaraďuje medzi najviac stresujúce povolania, množstvo sociálnych pracovníkov siaha po nevhodných prostriedkoch, aby sa vyrovnali s negatívnym náporom emócií, ktorý v nich stres vyvolal. Z predkladaných informácií môžeme usúdiť, že stres je príčinou blokácie schopností u človeka všetko zvládať a jeho následkom sa u jednotlivca prejavujú slabé miesta osobnosti, myslenia a vzťahov. Pri danej problematike je veľmi dôležitým faktom, že stresová situácia sa u každého sociálneho pracovníka prejavuje inak. Niektorých sociálnych pracovníkov môže vo svojej profesii znepokojovať vysoká miera zodpovednosti, ktorá sa na nich kladie, no u iných sa môže prejavovať znepokojenie najmä v oblasti zložitosti jednotlivých pracovných úloh alebo v zlom pracovnom kolektíve. Z tohto hľadiska môžeme u jednotlivcov pozorovať rôzne emocionálne príznaky, no u niektorých jedincov sa prejavujú aj telesné príznaky, resp. rôzne bolesti [Middletonová 2012, s. 55].

Sociálni pracovníci vykonávajú svoje poslanie napríklad na poli sociálnej ochrany detí, v domoch sociálnych služieb, v domoch pre seniorov a podobne. Z hľadiska práce tým patria k najrizikovejším skupinám, čo sa týka profesionálneho vyhorenia. A to najmä preto, lebo pri takých činnostiach potrebujú empatiu, musia brať na ohľad duševné a telesné zdravie pacientov. Vyhorenie v každom prípade má vplyv na kvalitu práce. Nehovoriac o tom, že tí, ktorí prežívajú neustále stres a sú na prahu vyhorenia, ovplyvňujú aj medziľudské vzťahy na pracovisku, a to jednoznačne negatívnym spôsobom [Mák i in. 2020, s. 1885].

Z predkladaných faktov je zrejmé, že stres sa u sociálnych pracovníkov môže prejavovať dvojakým spôsobom a to priamo – pôsobením na imunitný a nervový systém, resp. nepriamo – na celkové správanie človeka.

Dlhodobé pôsobenie stresu na organizmus jedinca vytvára priestor k vzniku rôznych závažných ochorení. Práve z tohto dôvodu je potrebné spomenúť rozdelenie vnímania stresu do štyroch úrovní, ktoré majú svoju špecifickú súvzťažnosť. Sem môžeme zaradiť: úroveň myslenia, správania, emócií a telesných príznakov. *Úroveň v myslení* je charakteristická najmä v robení si starostí, ktoré vedú najčastejšie k vyššej miere napätia či neúčelnej aktivite, môžeme sem zaradiť aj negatívne vytvárajúce sa myšlienky, ktoré smerujú k pocitom smútku, rezignácii, popri prípade bezmocnosti. V pracovnom procese je častým javom aj odkladania neprijemných činností, ktoré vedú práve k stresu z hľadiska úrovne myslenia [Praško, Prašková 2001, s. 122].

Úroveň v emóciách je najčastejšie charakteristická najmä aktuálnou náladou jednotlivca, ktorá má vplyv predovšetkým na jeho správanie, sústredenosť, ako aj výkonnosť. Medzi najčastejšie sprievodné prejavy na úrovni v emóciách môžeme zaradiť hnev, napätie, strach, úzkosť, bezradnosť, respektíve nechuť k určitej činnosti. *Úroveň v správaní* je zabezpečovanie, vyhýbanie sa a zrýchlenie činností, útek, prejav agresie, boj, nervózne správanie [McGee 2013, s. 201].

Ak človek zažíva stres z dlhodobejšieho hľadiska, sprievodným javom sú aj *telesné príznaky*, medzi ktoré najčastejšie zaraďujeme bolesti tela, hlavy, hnačky, nadúvanie, búšenie srdca, potenie, zvracanie, triaška, pocity chladu či tepla, výraznú únavu, nechutenstvo a podobne [Praško, Prašková 2001, s. 49].

I keď vyhorenie patrí k chorobám, ktoré sú pôsobené prácou, t. j. nezvládnutím pracovnej záťaže, psychická vyčerpanosť ukazuje signifikantné prepojenie s chorobami kardiovaskulárnymi, chorobou diabetes, a dokonca aj predčasnou smrťou [Mák i in. 2020, s. 1885].

Všetky prejavy spojené so stresom v pracovnom procese sú u každého jednotlivca individuálne, nakoľko u každého človeka sú reakcie na celkovú záťaž veľmi odlišné [Joshi 2007, s. 79].

Sociálni pracovníci vystavujúci sa dlhodobému stresu môžu prepadnúť aj rôznym sociálno-patologickým javom. Z behaviorálneho hľadiska sem môžeme zaradiť aj závislosť na návykových látkach, predovšetkým fajčenie, nadmerné užívanie alkoholu, poprípade preferenciu na nelegálnych drogách. Na základe predkladaných informácií sociálna pracovníčka Oliver Beer a Asthana Sheena (2016) realizovali výskum, ktorý sa zaoberal reakciami na stres u 427 sociálnych pracovníkov zamestnaných v Anglicku v 88 miestnych orgánoch, ako aj v súkromnom a treťom sektore. Výskumná kohorta sociálnych pracovníkov bola tak tiež požiadaná, aby poskytla informácie z časového hľadiska posledných 12 mesiacov, či užívali alkohol, alebo nelegálne drogy, respektíve sa obrátili na emočné stravovanie, aby zvládli prítomný stres. Predmetom výskumnej štúdie bolo sledovanie nasledujúcich sprievodných negatívnych charakteristík (ťažkosti so spánkom, emočné vyčerpanie, vyhorenie), najmä z hľadiska chronického stresu. Výsledky výskumu naznačujú alarmujúce výsledky, nakoľko až 57% respondentov uviedlo, že základným prostriedkom bola preferencia emocionálneho stravovania, ako mechanizmu na zvládanie pracovného stresu. Viac ako tretina - 35% sociálnych pracovníkov uviedla, že na zvládanie pracovného stresu

je najčastejším spôsobom siahnutie po alkohole. Sociálni pracovníci zo skúmanej kohorty vo veku 40 - 49 rokov mali z predkladaných výsledkov preukázanú najvyššiu konzumáciu - 39%. Z hľadiska pohlavia uvádzali muži vyššiu mieru konzumácie alkoholu - 45%, ako ženy - 33%. Z hľadiska sektorov sa vo výskumnej štúdií zistila najvyššia úroveň konzumácie alkoholu medzi tými sociálnymi pracovníkmi, ktorí pracujú s poruchami učenia - 54,5%. Zaujímavým zistením je, že šesť percent respondentov užívalo drogy za posledných 12 mesiacov na zvládanie pracovného stresu. Vo všeobecnosti bola najobľúbenejšou drogou marihuana. Medzi ďalšie možnosti drog patrili MDMA (extáza), kokaín a kodeín. Môžeme povedať, že nadmerný a dlhotrvajúci stres je rizikovým faktorom pre dlhodobé chronické ochorenie. Z výskumnej kohorte sa takmer u dvoch tretín - 63% respondentov zaznamenali ťažkosti so spánkom, 56% respondentov uviedlo, že sú emocionálne vyčerpaní a až 75% uviedlo, že majú obavy z vyhorenia. Práve tieto čísla predstavujú alarmujúce výsledky z oblasti profesie sociálnych pracovníkov. Medzi ďalšie znepokojujúce fakty môžeme zaradiť, že až 35% sociálnych pracovníkov niekedy v práci cítilo neschopných zvládnuť svoju prácu a 15% respondentov v súčasnosti užíva alebo v posledných 12 mesiacoch užívalo antidepresíva z dôvodu svojej úlohy v sociálnej práci. Predkladané výskumné zistenia naznačujú, že medzi sociálnymi pracovníkmi existuje značná úroveň chronického stresu a emočného stravovania a užívania alkoholu ako mechanizmu na zvládanie pracovného stresu. Potrebné je si uvedomiť, že práve zamestnávateľia sociálnych pracovníkov sú vo všeobecnosti povinní chrániť ich pred pracovným stresom a súvisiacimi zdravotnými rizikami. Spomínaná štúdia ale naznačuje, že na splnenie týchto faktov a povinností je potrebné urobiť v súčasnom stave oveľa viac.

Podľa výskumu, ktorý zrealizovali v Maďarsku, dve tretiny sociálnych pracovníkov sa vyjadrilo, že je vyrovnaný v osobnom živote. To znamená, že jedna tretina prežíva určitý stres aj vo svojej rodine, a v

každom prípade domáce pozadie veľmi podstatnú úlohu hrá vo vývoji vyhorenia. Tiež sa preukázalo, že podstatná väčšina má dobré vzťahy s kolegami, no len jedna tretina sociálnych pracovníkov je ochotný pomôcť svojim kolegom. Ocenenie práce tiež absentuje, a čo sa týka materiálnych záležitostí, ukazuje sa veľká nespokojnosť. Dve tretiny sociálnych pracovníkov sa vyjadrila, keby je možnosť, sú ochotní zmeniť zamestnanie [Mák i in., 2020, s. 1885].

3. PREVENCIA AKO METÓDA ZNÍŽENIA STRESU U SOCIÁLNYCH PRACOVNÍKOV

Sociálny pracovník, ktorý spozoruje na sebe jednu, ale viacero spomínaných negatívnych charakteristík popísaných vyššie, by mal upriamiť pozornosť na preventívne programy, ktorých účelom je znížiť, respektíve odstrániť prítomné nežiadúce prejavy. Mimo toho by mal sociálny pracovník venovať pozornosť aj svojim kolegom, nakoľko sa v praxi stáva, že práve oni spozorujú rýchlejšie prejavy u daného jedinca, ktorého postihuje chronický stres, poprípade celkové emočné vyčerpanie súvisiace so syndrómom vyhorenia. Medzi najčastejšie využívané preventívne programy v oblasti sociálnej práce zaraďujeme najmä supervíziu, vzájomnú pomoc a podporu sociálnych pracovníkov na pracovisku, ako aj rozšírené vzdelávanie v profesijnej oblasti. Upríamenie pozornosti by podľa nášho názoru malo byť práve na profesionálnu seba starostlivosť a antistresový program, ktorý by mal byť ponúknutý začínajúcim sociálnym pracovníkom formou vzdelávania. Sociálny pracovník by sa mal naučiť sledovať prejavy vlastného tela a správania a pri spozorovaných nežiadúcich emočných, poprípade fyzických výkyvoch primárne zasiahnuť. Medzi preventívne metódy by sme z tohto hľadiska zaradili ako prvé dychové cvičenia, ktoré sa v praxi ukazujú ako veľmi efektívne. Spomínané cvičenia s dychom vedia veľmi rýchlo pomôcť sociálnemu pracovníkovi pri nečakanom stresovom ataku, ktorý sa zvyčajne prejaví

pri neočakávanej stresovej situácii. Práve ovládanie techniky narábania s dychom vie veľmi rýchlo sociálneho pracovníka upokojiť a zabrániť k nežiadúcej agresii, respektíve negatívnemu správaniu napríklad pri práci s klientom. Ďalšou overenou metódou v oblasti prevencie je technika time-managementu (organizácia času), s ktorou má mnoho začínajúcich sociálnych pracovníkov problém.

Medzi hlavné ciele time-managementu môžeme zaradiť najmä zabezpečenie dosahovania osobných, ako aj pracovných cieľov, eliminovanie nežiadúceho stresu, ktorého zdrojom je práve nedostatok času a dať zmysel životu, ako aj získať čo najviac voľný priestor [Stacho 2017, s. 236].

Naším odporúčaním je, aby si sociálny pracovník pomohol pomocou time-managementu technikou zoznamu čo znamená, že by si profesijné úlohy triedil z hľadiska náročnosti a snažil sa ich vyvážiť počas celého týždňa, čo sa v praxi ukazuje ako veľmi osvedčená preventívna technika. Je to aj z toho dôvodu, že celkový pracovný stres sa kombinuje u jedinca aj s rodinným, respektíve zdravotným stresom a práve do tohto zoznamu je možné zaradiť aj iné záležitosti, ktoré ťažia sociálneho pracovníka – mimo svojej profesie. Ďalšou možnosťou prevencie voči stresu v pracovnom je autogénny tréning, ktorému sa v dnešnej dobe venuje čoraz väčšia pozornosť. Dané slovné spojenie sa skladá z gréckych slov „autos“ – v preklade sám a „genos“ – vychádzajúci zo seba. Ide v podstate o relaxačnú techniku, pomocou ktorej zabezpečujeme celkovú psychickú a fyzickú pohodu prostredníctvom telových cvikov, v kombinácii s dychovými cvikmi. Túto techniku môže vykonávať jednotliviec sám, respektíve po odborným dozorom. V súčasnosti sa stretávame s mnoho organizáciami, kde zamestnávateľia praktizujú raz do mesiaca práve spomínané cvičenia a v praxi sa ukazuje, že na zamestnancov majú obrovský pozitívny efekt. Celkové relaxačné cvičenie trvá v časovom rozmedzí 30 – 60 minút, čo by sme navrhovali ako odporúčanie pre prax.

Mnoho odborníkov na problematiku stresu v pracovnom procese upriamuje v dnešnej dobe na celkový pracovný čas. Z tohto dôvodu bola vykonaná prieskumná štúdia švédskej agentúry sociálnych služieb Maslach Burnout Inventory – Human Services na základe kvázi experimentálneho pokusu, ktorej cieľom bolo zníženie pracovnej doby o 25%, s presnou úmerou zníženia pracovnej záťaže. Pri tomto experimentálnom pokuse ostal plat sociálnych pracovníkov rovnaký. Výsledky prieskumu ukazujú, že u sociálnych pracovníkov bola zaznamenaná celkovo menšia miera emocionálneho vyčerpania a menšia reaktivita v stresových situáciách, ktorá je spojená s podráždením a celkovou časovou naliehavosťou. Po uskutočnení prieskumnej štúdie sa na základe metódy pomocou rozhovoru u sociálnych pracovníkov zistilo, že redukcia spomínaného pracovného času bola vo veľkej miere popísaná ako pozitívny faktor z hľadiska riešenia časových konfliktov a stresu.

ZÁVER

Súčasnú dobu, v ktorej žijeme, by sme mohli nazvať dobou zaneprázdnenou, uponáhľanou a stresom bitých ľudí. Je veľa nových výziev, spoločnosť má veľké očakávania aj ohľadne tých ľudí, ktorí vykonávajú pomocné profesie. I keď tieto pomocné profesie výrazne prispievajú k pozitívnym zmenám, čo sa týka životných podmienok mnohých, je veľmi dôležité, aby pozitívne zmeny prežívali aj ľudia, ktorí ponúkajú svoje vedomosti, „ruky aj srdce“ svojim klientom. Sociálny pracovník je krehký, no táto práca aj teraz mnohých ľudí nadchne. Mnohých, ktorí chcú pomôcť, a svoju prácu chápu ako poslanie, životný cieľ.

LITERATÚRA

- Beer, Oliver, Asthana Sheena (2016), How stress impacts social workers – and how they're trying to cope, Por: <https://www.plymouth.ac.uk/news/pr-opinion/opinion-how-stress-impacts-social-workers-nil-and-how-theyre-trying-to-cope> [Dostupné 04.01.2021].
- Blahutková, Márie, Matějková Eva, Kelnarová Jarmila (2008), Syndrom vyhoření u učitelů, Praha: Sestra.
- Furnham, Adrian (2012), Psychológia, Bratislava: Slovart.
- Joshi, Vinay (2007), Stres a zdraví, Praha: Portál.
- Křivohlavý, Jaro (1994), Jak zvládat stres, Praha: Grada.
- Mák Kornél i in. (2020), A kiégés előfordulása szociális munkások körében, Budapest: Akadémiai Kiadó Zrt. <https://doi.org/10.1556/650.2020.31796>
- Mazzola, Jozeph, Schonfeld Irvin, Spector Paul (2011), What Qualitative Research Has Taught us about Occupational Stress. Stress & Health, Por: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1002/smi.1386> [Dostupné 03.01.2021].
- McGee, Paul (2013), Jak si nedělat starosti. Malé změny, díky kterým se budete méně stresovat a více si užívat života. Praha: Grada.
- Middletonová, Kate (2012), Stres, Bratislava: Vydavateľstvo IKAR.
- Praško, Ján, Prašková Hana (2001), Proti stresu krok za krokem aneb Jak získat klid a odolnost vůči nepohodě, Praha: Grada Publishing, a.s.
- Selye, János (1976), Stressz distessz nélkül, Budapest: Akadémiai Könyvkiadó.
- Stacho, Zdenko (2017), Organizácia manažérskej práce, Bratislava: Wolters Kluwer.
- Szarková, Miroslava (1996), Manažérska psychológia, Bratislava: Vydavateľstvo Kartprint.
- Venglářová, Martina (2011), Sestry v nouzi: Syndrom vyhoření, mobbing, bossing, Praha: Grada Publishing.
- Verešová, Marcela a kol. (2010), Prehľad všeobecnej psychológie, Bratislava: Enigma.

Mariola Liszoková

Vysoká škola zdravotníctví a sociálnej práce sv. Alžbety, Bratislava

ORCID: 0000-0002-1512-0764

RÓŻNICE W POPULACJI ROMÓW W REPUBLICIE CZESKIEJ

DIFFERENCES IN THE ROMA POPULATION IN THE CZECH REPUBLIC

ABSTRAKT

W Republice Czeskiej patrzymy na Romów jako na osoby, które nie potrafią się przystosować, zakłócają spokój większości społeczeństwa. Jednak ważne jest, aby wziąć pod uwagę to społeczeństwo mniejszościowe w kontekście historii, kultury i tradycji. W tym artykule zajmiemy się historią i różnicami w kulturze Romów, abyśmy mogli lepiej zrozumieć ich styl życia. Zwrócimy również uwagę na wartości w rodzinie i w wychowaniu.

Słowa kluczowe: historia, kultura, rodzina, Rom, wychowanie

ABSTRACT

In the Czech Republic, Roma are perceived as incapable of adapting and causing disturbance in the majority of society. However, it is important to consider this ethnic minority in terms of history, culture and tradition, therefore, this article depicts the history and differences of Rom culture in order to comprehend their lifestyle

appropriately. Considerable attention has been paid also to the values in their families and in the upbringing their younger generation.

Keywords: culture, family, Gipsy, history, upbringing

WSTĘP

Nazwa **Cygan** pojawia się w X stuleciu (przyp. z greckiego *Athiganoi* – nietykalny). Sami Romowie nie mają tej nazwy w swoim języku, zwykle używają go tylko w języku czeskim lub słowackim. **Tytułowanie Cygan uważają za przekleństwo!** Należy użyć określenia „**Cygan**”. W Republice Czeskiej od 20 lat przedstawiciele romskiej inteligencji i klasy średniej preferują termin Rom, co jest znaczącym rozwinięciem nazewnictwa, gdyż Rom w języku romskim oznacza *mężczyznę, człowieka, męża*, Romňi oznacza *żonę, kobietę*, Roma = *ludzie*. Mówi się, że to oznaczenie zaczęło być używane w XIX wieku przez Romów Ołańskich ze względu na ich odróżnienie od innych grup i stopniowo rozprzestrzeniło się na inne grupy. W 1971 roku, w ramach Światowego Kongresu w Londynie, oznaczenie to zostało przyjęte jako oficjalne oznaczenie całej populacji cygańskiej.

1. GENEZA RÓŻNIC MENTALNOŚCI ROMÓW

Bliższe spojrzenie pokazuje, że inne narodowości w naszym Środkowoeuropejskim „kotle” mają dość podobną mentalność - ze względu na wojny, zmiany granic, mieszanie się narodowości, a zwłaszcza akceptację chrześcijaństwa jako jednolitej religii europejskiej.

Jeżeli spojrzymy na własną historię rodzinną – większość z nas ma w rodzinie co najmniej jednego przodka o pochodzeniu niemieckim, szwedzkim, rosyjskim, węgierskim lub innym (a wielu nawet o tym nie wie). [Horváthová 2008, s. 2–3]

Jednak **Romowie** mają zupełnie inny język, inny system pojęć, własną kulturę, inne wartości i wygląd, inną historię, źródła utrzymania, relacje rodzinne i styl życia. Ich język, idee religijne, kultura, normy ewoluowały na przestrzeni wieków na terenie **Indii**, skąd około 1000 lat temu podróżowali przez Persję, Turcję, Bałkany do Europy Środkowej. Druga fala przechodziła następnie przez Afrykę Północną przez Gibraltar do Hiszpanii, a stamtąd również do Europy Środkowej. Dopiero w XX wieku zmierzali z Europy na kontynenty amerykańskie i australijskie, ale także do Japonii a nie tylko.

Historia Romów to w większości zwykła rekonstrukcja. Swojej historii nie zapisywali na piśmie, zachowało się minimum zabytków materialnych (i to tylko z ostatnich 2 stuleci), doniesienia o Romach w kronikach i archiwach innych narodów są fragmentaryczne. Między innymi również z tego powodu, że nie znajdujemy żadnych wojen, słynnych władców ani znaczących bitew. Wzmianki o nich znajdują się raczej w edyktach, rozporządzeniach i ustawach. [Šišková 2002, 5–7]

Dlaczego mówić o ojczyźnie indyjskich Romów, skoro przebywali oni w Europie Środkowej od około 10 wieku? Wiele rzeczy, których nie możemy zrozumieć na temat Romów, byłoby dla nas jasnych już po kilku dniach spędzonych w kraju ich pochodzenia.

Indie to kraj uprawiający 3 uprawy roślin rocznie. Natura jest tu bardzo hojna dla człowieka, w przeszłości nie trzeba było wkładać wiele wysiłku w normalne przetrwanie: podczas gdy niektóre rośliny już więdły, inne kwitły obok nich, a nieco dalej człowiek mógł zrywać dojrzewające owoce. Upał, wilgotność, liczba owadów i gwałtowne zmiany klimatu nie umożliwiały tworzyć dóbr materialnych. Wszystko ulega szybkiemu rozkładowi. Jedzenie psuje się na oczach, substancje rozsypują się na cieple, a dom zbudowany głównie z liści palmowych wytrzyma nie więcej niż rok. Trudno jest cokolwiek przechować, ale w rzeczywistości nie jest to konieczne. Nie jest to ważne dla przetrwania. Z tego powodu

wystarczy niewiele do życia. Dzięki klimatowi nie istnieje potrzeba solidnego domu, dobrych butów ani ciepłej odzieży. [Šišková 2008, s. 70]

W czasach, gdy mieszkali tu Romowie, Indie były jeszcze krajem w dużej mierze opuszczonym - między miastami i wioskami znajdowały się nieużytki, na których dziko rosło mnóstwo owoców tropikalnych i innych roślin – uzupełniali tu swe jedzenie w drodze między wioskami nikomu to nie przeszkadzało.

Wiadomo, że **Romowie koczowali również i po Indiach** – utrzymywali się z koczowniczych rzemiosł, które w Indiach należą do koczowniczych do dziś. **System kastowy** nie pozwalał rodzinie na zmianę rzemiosła, więc dziedziczono je z ojca na syna. Romowie przynieśli ten sposób utrzymania również do Europy, gdzie trwał on do połowy XX wieku, kiedy to w zasadzie zanikł w wyniku rozwoju przemysłu i przemian społecznych. (Tymi rzemiosłami byli: kowale, podkuwacze, kolarze, miedzarze, pasterze, weterynarze, rzeźnicy, garbarze, muzycy – i z tego powodu nie wszyscy mogli znaleźć klientów w jednym miejscu, ponieważ miasteczka i wsie miały niewielu mieszkańców i znacznie mniej potrzeb, niż dzisiaj, więc musieli przemieszczać się dla klientów). [Horváthová 2002, s. 5–7]

Stały dom wymaga utrzymanie i właściwej opieki – a także dobrej **reputacji**. Od lat budujemy i utrzymujemy naszą reputację. Koczownik nie ma na to czasu, dziś jest tu, jutro gdzie indziej, [...] on musi zrobić wrażenie. Nie jest już tak ważne, że nie spełni wszystkich oczekiwań, że zawiedzie tych, którzy mu uwierzyli. Potrzebuje dobrej reputacji tylko wśród tych, którzy z nim podróżują. I nie chcą, żeby zawsze dotrzymał słowa przekazywanego nieznajomym, chcą, żeby dbał o swoją rodzinę i przestrzegał norm grupowych, które często bardzo różnią się od norm osób, wśród których przemieszczają się koczownicy. Robienie wrażenia jest ważne, a Romowie wciąż są mistrzami w robieniu wrażenia. Gdyby ich reputacja nie poprzedzała ich, z pewnością łatwiej byłoby im przechodzić przez życie. [Šišková 2008, s. 71–72]

Dzisiejsi Romowie nadal bardziej przypominają indyjskich koczowniczych rzemieślników niż Europejczyków, nie tylko pod względem fizjonomii (ciemne włosy, ciemna skóra, oczy w kształcie migdałów, przewaga grupy krwi B), ale także innych spojrzeń na świat, sposób myślenia, kulturę, zwyczaje, język - co jest wynikiem ich szczególnej historii. („Domy”, które Romowie budowali do niedawna w osadach na Słowacji, różniły się od obecnych indyjskich jedynie lepszą izolacją termiczną, podobnie wozy koczowniczych Romów były nadal nie do odróżnienia w latach pięćdziesiątych.)

2. HISTORIA ROMÓW

Pierwsze wiarygodne wzmianki o pobycie **Romów na Słowacji** pochodzą z 1322 roku. Zapisy ziem czeskich mówią o dużej grupie (około 300 członków), która przeszła przez ziemie przeszła w 1417 roku, prowadzona przez „królów” i „książąt” i wykazała się dokumentami ochronnymi, które gwarantowały im bezpieczeństwo.

Podobną dokument wydał 17 maja 1423 r. Cesarz rzymski i król czeski Zygmunt Luksemburski dla wojewody Władysława. Dokumenty zapewniały prowadzącym grupy bezprecedensową kontrolę nad swoimi ludźmi i zagwarantowały ochronę w czasie podróży. Stamtąd przywieziono dokument aż do Francji, a ponieważ okazało się, że został wystawiony w Czechach (*La Boheme*) i królem czeskim (*le roi de Boheme*), Francuzi nazwali nowych przybyszy według ziemi, z której przybili, tzn. *les Bohemiens*, obywatele Czech. [Říčan 1988, s. 16]

Od połowy XVI wieku postawy wobec Romów zmieniają się także w naszych krajach. Dekrety antyromskie pojawiły się na terenie Niemiec już pod koniec XV wieku, na co zareagował Kościół katolicki. W naszych krajach dary pieniężne zostały im przekazane jeszcze w 1596 roku, jak zostało to udokumentowane. Podobnie jak w przypadku Żydów później, nastroje antyromskie zaczęły się nasilać po podejrzeniu o założeniu po-

żaru w Pradze w 1541 roku. Zaczęto ich wypędzać z kraju, choć panowie feudalni nie ukrywali, że rekrutowali ich do swoich wojsk: w 1557 roku w obronie zamku Velká Ida (Wielka Ida) po stronie pana Perényiego walczyło 1000 Romów, przeciwko cesarzowi. [Horváthová 2002, s. 20]

Od czasów Leopolda I (1697), a potem Józefa I, byli uznawani za wyjętych spod prawa - ilekroć można było ich aresztować, powieszać, kobiety bito, odcinano im uszy, a później nakładano na nie karę śmierci. Karol VI (1711-1740) nakazał również kary dla tych, którzy mieli im pomagać. Jednak nawet wtedy wielu panów feudalnych na Morawach udzieliło pozwolenia na pobyt i osiedlenie niektórym rodzinom kowali oraz rodzinom muzyków na Węgrzech. Za Marii Teresy w niektórych miejscach pojawiły się bardziej przychylne postawy, którym towarzyszyły próby asymilacji – tolerancja niektórych rodów w zamian za wiele ograniczeń; na Węgrzech, na przykład, w celu zniesienia języka romskiego, tradycyjnego stroju, reedukacji dzieci w wieku 7–12 lat w rodzinach innych niż romskich, zakaz wykonywania tradycyjnych zawodów, zakaz zakładania tradycyjnego ubrania itp. [Horváthová 2002, s. 21–23]

Podejście oświeceniowe kontynuował syn Marii Teresy, cesarz Józef II (1780–90), który dekretem z 1782 r. kładł nacisk na uczęszczanie dzieci do szkół, nauczanie młodzieży romskiej, obowiązkową obecność w nabożeństwach i poprawę warunków higienicznych. W 1784 r. wydał kolejną decyzję – pierwszą próbę kontrolowanego przez państwo rozmieszczenia rodzin romskich, zgodnie z którą rodziny nieosiedlonych jeszcze morawskich Romów miały zostać podzielone zgodnie z planami przesiedlenia na osiemnaście gmin morawskich i dwie śląskie. Ponadto w drugiej połowie XVIII wieku wiele rodzin romskich zaczęło osiedlać się mniej lub bardziej dobrowolnie. [Horváthová 2002, s. 37–38]

Zachowane dane z poszczególnych części Moraw dowodzą, że w pierwszej połowie XIX wieku rodziny romskie szybko się rozrastały, często podwajając liczbę członków. Kowale, muzycy i inne tradycyjne zawody romskie wkrótce nie zdołały utrzymać wszystkich rodzin rom-

skich, a wielu Romów stopniowo zaczęło poświęcać się innym źródłom utrzymania: dorywczo lub sezonową pracą *gadziów* (nie-romskich, obcych). W ten sposób odwieczna izolacja zaczęła się stopniowo przełamywać, a Romowie zaczęli przyzwyczajać się do społeczeństwa większościowego. Jednak pod presją otoczenia zazwyczaj budowali swoje domy poza głównymi terenami zabudowanymi, a w wielu miastach powstawały tzw. Obozy cygańskie¹.

Chociaż Romowie, resp. Cyganie w okresie I Republiki byli oficjalnie uznawani za niezależną mniejszość narodową (a w zliczaniu osób z 1921 r., specjalnie zdefiniowano narodowość romską, podobnie jak narodowość żydowską), Czechosłowacja nadal egzekwowała ustawę o wędrowności Romów z 1885 r., władze nadal zwracały na nich szczególną uwagę. Dążenia do asymilacji pojawiły się w 1927 r. uchwaleniem ustawy nr. 117 o wędrownych Cyganach, która w niespełna rok później została uzupełniona rozporządzeniem wykonawczym, nadając ustawie praktyczną stronę „rozwiązania kwestii cygańskiej” bardzo specyficzną formę: m.in. dokumenty wszystkich koczowników, w tym romskich osadników na wpół osadników (tj. tych, którzy zimą przebywali na stałe, ale w sezonie podróżowali do pracy). W Izbie Poselskiej rozwinęła się dyskusja, w której przedstawiciele poszczególnych partii politycznych zajęli wyraźnie różne stanowiska. W szczególności partie opozycyjne, które były przeciwko przyjęciu wyżej wskazanej ustawy. [Horváthová 2002, s. 39–42]

Protesty były bezwartościowe, pierwszy spis ludności odbył się przy pomocy żandarmerii w latach 1928–1929. Prawie 40 000 Romów otrzymało „cygańskie legitymacje”, które musieli mieć przy sobie przez cały czas i na żądanie władz wykazać się w każdej chwili. Z biegiem czasu identyfikatory otrzymywali nie tylko koczowniczy lub pół-koczowniczy Romowie, ale wszyscy Romowie w kraju. Jednocześnie wiadano o ich

¹ Uwaga: Nečas, Miklušáková, <http://romove.radio.cz/cz/clanek/18785> [dostępne: 23. ledna 2021 r.]

życiu: „Cyganie... są biedni i żyją głównie z uczciwej pracy. Albo prowadzą rzemiosło, tkają kosze, robią maty i liny lub łopaty i tym podobne. Niektórzy mają stałą pracę jako muzycy w kawiarniach i podobnych firmach lub są zatrudnieni do sprzątanía miasta... kobiety... wykonują prace dorywcze. Chodzą do pracy w lesie. Szczególnie jesienią zbierają żołędzie dla dyrekcji leśnej, tą pracę wykonują i dzieci [...]”²

Pod koniec lat trzydziestych kilka rodzin romskich, które uciekły z Niemiec i Austrii, znalazło schronienie w Czechosłowacji. Pod koniec 1939 r. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych Protektoratu nakazało Romom natychmiastowe osiedlenie się, na co dostali dwumiesięczny okres. Ci, którzy nie dostosowali się do przepisów, byli umieszczani w tzw. Dyscyplinarnych obozach pracy, tworzonych od marca 1939 roku. [Horváthová 2002, s. 44–48]

W niektórych krajach zamordowano prawie 100% Romów, w Czechach po wojnie pozostało przy życiu mniej niż 1000 z nich – około 100 rodzin, które należały do grupy osiadłych Romów czeskich i morawskich.

Pewne nieporozumienia terminologiczne są ściśle związane z tragiczną historią Romów podczas II wojny światowej. Podczas gdy większość autorów romskich w byłej Czechosłowacji, resp. Czechosłowackiej Republiki Socjalistycznej odważnie dzieli „czeskich” i „słowackich” Romów idąc według granicy państwowej. W związku z tym określa się Romów jako Romów „czeskich” lub „morawskich”, chodzi o Romów z terytorium, które później stało się protektoratem, tzn. Romowie, którzy zostali prawie wymordowani jako grupa. Z drugiej strony „słowaccy Romowie” to duża grupa, która na tereny Czech i Moraw przybyła kilkoma falami dopiero po II wojnie światowej – z powodu lepszych miejsc do pracy, zaludnienia granicy, do stref przemysłowych. Oprócz słowackich Romów, po 1945 r., na terytorium czeskie przybyła niewielka grupa

² Uwaga: Nečas, Miklušáková, <http://romove.radio.cz/cz/clanek/18785> [dostępne: 23 stycznia 2021 r.]

Romów koczowniczych z krajów bałkańskich przez Węgry i Słowację, a także Romowie Olašscy i kilka rodzin Sinti (Romowie niemieccy). Jednocześnie podział ten odpowiada zarówno różnicom w dialektach tych podgrup, jak i różnicom w sposobie życia. [Horváthová 2002, s. 50–53]

Bardzo dobrze wiadomo, jak poprzedni reżym potraktował „kwestię cygańską”. Pierwsza fala nastąpiła pod koniec lat pięćdziesiątych - między innymi w związku z napływem słowackich Romów do czeskich i morawskich stref przemysłowych. W 1958 roku uchwalono ustawę nr. 74 o stałym osiedlaniu się osób koczowniczych (§ 3 „Kto pozostanie na koczowniczym trybie życia, mimo przyznania mu prawa stałego pobytu, będzie ukarany za to przestępstwo więzieniem na okres 6 miesięcy do 3 lat). Jednak ustawa ta dotyczyła nie tylko Romów Olašskich, którzy wciąż wędrowali po terytorium Czech, ale także Romów „półkoczowniczych”, którzy poruszali się między swoimi rodzinami na Słowacji, pracowali w Czechach, nagle musieli przenieść się do przydzielonych im mieszkań i do wyznaczonego zatrudnienia.

Osadnictwo koczowniczych Romów nastąpiło bardzo radykalnie. Podczas nocnych nalotów policja odcinała koła przyczep kempingowych, zabierała, a czasem nawet strzelała do koni. W tym czasie koczownicy byli pod presją i przenieśli się do wyznaczonych mieszkań. Było to też solą w oku wielu Czechów, że Romowie tak „łatwo” otrzymywali mieszkania. Wtedy pojawiły się narzekania na ich zachowanie: rozpalanie ognisk w mieszkaniach, wynoszenie naczyń na zewnątrz i gotowanie na zewnątrz, ignorowano ich tradycje, styl życia, wartości.

Kolejne osiedlanie miało miejsce w 1965 i 1972 roku wraz z nowymi koncepcjami asymilacji i integracji populacji romskiej. Na przykład dochodziło do masowej migracji Romów na określone obszary, niezależnie od różnic etnicznych między rodzinami, niezależnie od ich zwyczajów i często bezpośrednio wbrew ich woli.

Ze względu na przesiedlanie z pierwotnych osad na Słowacji, wraz ze znaczną presją społeczną, której towarzyszą gwałtowne osadnictwo,

kultura, tradycje, wartości i normy, więzi rodzinne, autorytet przywódców rodzinnych jest stopniowo zrywany, niezastępowany czymkolwiek innym. Dlatego wielu Romom brakuje dziś poczucia przynależności, wspólnego pochodzenia, wspólnej historii.

Po 1989 roku największym problemem jest zupełna nieznajomość fundamentalnych różnic między ludnością romską. Wielu Romów jest tego świadomych i jest niezadowolonych, że ludność traktuje ich jako całość. Nie są w stanie samodzielnie skorygować tej ignorancji, póki co jest wśród nich minimum autorów publikujących i nikt, kto systematycznie zajmowałby się pisaniem tekstów popularnonaukowych przeznaczonych dla ogółu społeczeństwa.

Romowie są podzieleni na wiele grup i bardzo trudno jest rozróżnić te grupy, które prawie nie komunikują się ze sobą, mają różne historie i doświadczenia, nie ingerują w sprawy innych grup, nie tworzą małżeństw ani nie wchodzą w nie wzajemnie. Relacje między poszczególnymi grupami Romów są zwykle gorsze niż z pozostałą populacją nieromską - Romowie z poszczególnych grup rozumieją jako swoich partnerów przede wszystkim członków społeczeństwa większościowego, a nie Romów z innych grup! Co jest bardzo zaskakujące i niezrozumiałe z naszego niedoinformowanego punktu widzenia, ale opiera się na ich historycznym rozwoju i tradycyjnych wartościach i jest absolutnie konieczne, aby wziąć to pod uwagę przy wszelkich negocjacjach zbiorowych z romską grupą etniczną i rozstrzyganiu spraw indywidualnych: dopiero na drugim miejscu czuje się członkiem szerszej społeczności, która według niego składa się najpierw z obywateli pochodzenia nie-cygańskiego, a dopiero z kolejnych grup cygańskich. [Říčan 1998, s. 26]

Członkowie tej grupy etnicznej, oprócz innych podziałów, są tradycyjnie zaliczani do pewnych kast (pozostałości Indii), co sprzyja fragmentacji, a niekiedy wręcz niemożności pogodzenia się poszczególnych Romów. Przynależność kastowa to miejsce na szczeblu społecznej - od „arystokracji” do „nieczystego”, z którym nikt nie może się spotykać...

odrzuć przez społeczność. Są oczywiście rzeczy, które są wspólne dla wszystkich: niechęć do stereotypowej regularności, niepisane prawo gościnności, które może trwać przez różny czas. Jednak zasady tej nie przestrzegają głównie ci, którzy odłączyli się od własnej grupy i mieszkają w środowisku nieromskim.

Kolejne rozróżnienie między grupami romskimi: plemiona osiadłe i koczownicze. Romowie do wojny prowadzili osiadły tryb życia na ziemiach czeskich, zawsze byli na wyższym poziomie niż Romowie słowaccy. Wynikało to z kontekstu historycznego i ich doświadczeń z większością populacji. Członkowie tych rodzin byli często zatrudniani jako tania siła robocza przez zamożniejszych ludzi, którzy zapewniali im także bezpieczeństwo osobiste. To bezpieczeństwo wiele dla nich znaczyło, w przeszłości wykorzystywano je tylko do prześladowań, kar i dyskryminujących dekrety. Byli wdzięczni za zapewnienie bezpieczeństwa fizycznego. Codzienny kontakt ze stylem życia większości populacji doprowadził do porównań. Mieli okazję zobaczyć inny styl życia niż do tego, do którego byli przyzwyczajeni i, jeżeli pozwala na to tradycja, naśladowali go. Ale ten proces trwał długo - od dziesięcioleci do wieków. Z czasem wśród osiadłych Romów zaczęli pojawiać się ci, którzy nabyli kawałek ziemi i pracowali na niej. Byli oni następnie uznani za wyższy poziom ze względu na własność nieruchomości.

Romowie na Słowacji nie mieli takiej możliwości. Tutaj rzemiosło (kowalstwo, kotlarstwo, plecionkarstwo, szlifowanie) należało do tradycyjnych źródeł utrzymania, a niektórzy utrzymywali się z ujarzmiania zwierzęcy, tworzenia muzyki, wrózenia, handlu końmi (handlarze końmi) i drobnych kradzieży. Wszystkie te czynności wymagały ciągłego ruchu, koczowania.

Romowie Ołańscy lub *vlachike* Roma (pierwotnie wywodzący się od „Valachia” – część dzisiejszej Rumunii, skąd pochodzili w XIX wieku), tradycyjnie uważani byli za wyższe warstwy przez innych Romów, tradycyjnie koczowniczych, którzy są dalej podzieleni na grupy, takie

jak *Bougești*, *Ferkoști*, *Lovary*, *Drizdáry* i inni. Ołašscy Romomowie znajdują się na terytorium byłej Czechosłowacji zwani również *Rumungri Roma* (od *Roma ungro* – Węgier, odpowiednio Romowie Węgierscy). Romowie Ołašscy nigdy nie utrzymywali się z pracy fizycznej i nikt ich do tego nigdy nie zmuszał. Utrzymują się z handlu, dawniej handlu końmi, wróżbiarstwa i kradzieży. Ci Romowie pod względem zarabiania na życie są w stanie osiągnąć pełny profesjonalizm. W ściśle zamkniętej społeczności Romów nadal istnieje wzajemna spójność oparta na jasno określonych niepisanych prawach, znanych tylko członkom tej społeczności. Jeżeli któryś z członków zaczął pracować w sposób niezgodny z ich tradycjami i ideami, był natychmiast wyrzucany ze ich społeczności. Ważną osobą w niektórych miejscach do dziś jest *mujalo* – na stanowisku sędziego. Ta społeczność jest jedną z nielicznych, która wciąż jest w stanie przestrzegać tradycyjne zasady i standardy i utrzymywać je w tajemnicy.

3. NIEKTÓRE SPECYFIKI MENTALNOŚCI, MYŚLENIA I WYCHOWANIA ROMSKIEGO

3.1. MOWA

Obecnie większość ludności romskiej w Republice Czeskiej mówi językiem romskim słowackim (70–80% Romów w Republice Czeskiej i na Słowacji).

Edukacja językowa w rodzinach romskich jest zupełnie inna. Czeska mama nieustannie rozmawia z dzieckiem, jakby je rozumiała, matka romska rozmawia z bliskimi w mieszkaniu i rozmawia z dzieckiem tylko wtedy, gdy czegoś od niego chce. Sama opiekuje się niemowlęciem, głównie je nosi, nieustannie go dotyka, komunikuje niewerbalnie. Dlatego nie dziwi fakt, że dzieci romskie zaczynają mówić później. Kiedy mówią, nie mają takiego zasobu słów jak w rodzinach czeskich. Matka romska często go rozumie bez słów, nie musi rozumieć dokładnie każ-

dego jego słowa – dlatego nie koryguje wypowiedzi dziecka. [Bakalář 2004, s. 76] Zna jego mimikę i pantomimę, ma pewien intuicyjny związek z dzieckiem, więc po co jeszcze słowa?

Wadą dziecka romskiego nie jest dwujęzyczność czy „nieznajomość języka nauczania” – sześciolatnie romskie dziecko nie zna żadnego języka, w którym mogłoby się kształcić. Słownictwo jest nierozwinięte (w domu wystarczyło), słowa są niejednoznaczne, szerokie, ogólne, terminy niedokładne, nieokreślone. Dodaj do tego nieskorygowane wady mowy, zmieniony akcent i często nieskonsolidowane myślenie w jednym języku. Ale to wystarczy do życia w społeczności romskiej. Europejskie dzieci lepiej potrafią przekazywać treści językiem, dzieci romskie są bardziej emocjonalne. [Říčan 2000, s. 54]

Ponadto: język romski ma uderzającą liczbę wykrzykników i onomatopei, a także dwuznaczność słów jak to jest w językach indyjskich. Dosłowne nagranie wywiadu często wymaga komentarza, aby wyjaśnić, o co w tym wszystkim chodzi – znaczenie zdań często można zrozumieć jedynie z kontekstu intonacji głosu, towarzyszących mu gestów, mimiki, pantomimy i równoległej empatii. Tą metodą komunikacji posługują się Romowie, niezależnie od tego, czy ich językiem komunikacji jest język romski, czy etnolekt języka czeskiego. I to też jest problem na początku nauki szkolnej – jeżeli nauczyciel nie jest aktorem w przypadku przekazania informacji, dziecko romskie czasami otrzymuje tylko jedną trzecią informacji z treści słów, i nie rozumie co jest do niego mówione.

Problem polega jednak na tym, że wielu Romów nie zachowuje języka, miesza go z wyrażeniami czeskimi i międzynarodowymi, w wyniku czego wielu Romów dzisiaj nie mówi poprawnie ani po czesku, ani po romsku. [Poláková 2013, s. 6–7]

3.2. WYCHOWANIE W RODZINIE

Romowie przeważnie towarzyszą sobie nawzajem, rozmawiają tylko ze sobą i spotykają się z innymi współobywatelami tylko w miejscach

pracy, w urzędach, na ulicy. Wzajemne uprzedzenia prowadzą do dystansu, kontakty społeczne są minimalne, a postrzeganie przez jedną grupę drugiej jest znacznie zniekształcone. Rodzina ma zwykle więcej dzieci, ale w mieszkaniu mieszkają także inni krewni, czasami blisko spokrewnieni. Mimo licznych wewnętrznych potyczek rodzina Romów jest zjednoczona na zewnątrz, a poczucie solidarności wewnątrz jest niemal absolutna. Rodzina odnosi się również do rodu, a współzycie w ramach rodu jest bardzo częste. Na tym dzieci dorastają, więc ich wyobrażenia o świecie są zupełnie inne niż wyobrażenia dziecka ze zwykłej czeskiej rodziny, mają swój własny świat. [Hornák 2005, s. 97]

Złożone relacje między rodziną romską i przestrzeganie niepisanych praw przez osoby są głównym przedmiotem wezwań romskich. Mają zupełnie inne „tabu konwersacyjne” - swobodnie mówią o seksie, uwięzieniu, przestępstwach, przemocy, dewiacjach seksualnych w obecności aktywnie zaangażowanych dzieci.

W tak dużej całości konieczna jest oczywiście pewna „hierarchia” – stąd tradycyjny szacunek dla osób starszych. Relacje są precyzyjnie zhierarchizowane, według nich honoruje się i okazuje szacunek, ale z drugiej strony słowo każdego – nawet małego dziecka – ma znaczenie. Dzieci są wychowywane tak, aby nie bały się wypowiadać swoich myśli i nie czekały na dane słowo. Między innymi jest to źródło wielu problemów, jakie dzieci romskie mają w szkole i później w życiu: ich naturalna impulsywność połączona z tym wychowaniem, nieukierunkowana na korygowanie spontaniczności, jak to jest powszechne w większości populacji, skutkuje problemami behawioralnymi w wieku szkolnym a w wieku dorosłym kontakt ze środowiskiem nieromskim i radzenie sobie w sytuacjach życiowych cywilizacji „zachodniej”, które często wymagają dużej cierpliwości, wytrwałości, dłuższej koncentracji, sztuki powstrzymywania się i spokojnego myślenia o wszystkim – BEZ wielkich emocji.

Mężczyźni zawsze mają wyższą pozycję w rodzinie romskiej. Kobieta jest podporządkowana mężczyźnie, należy tylko do męża, nie-

wierność kobiety nie jest tolerowana, mężczyzna zyskałby w ten sposób prawo do opuszczenia kobiety, wyrzucenia z domu. Kobieta jest tylko do tego, żeby kochać, rodzić i wychowywać dzieci, zapewniać pożywienie i gospodarstwo domowe. [Davidová w: Jakoubek, Hirt 2004, s. 67] Jej wartość i pozycja w rodzinie zależy od liczby urodzonych dzieci. Jeżeli nie może mieć dzieci, jest uważana za gorszą, o niższej wartości i wyśmiewaną. Również cała jej rodzina. Kobiety z wiekiem zdobywają wyższą pozycję, szczególnie uznawana jest matka mężczyzny, głowy rodziny. W przeszłości miała nawet decydujący głos.

Opieka macierzyńska nad niemowlęciem zwykle kończy się narodzinami kolejnego dziecka. Dziecko trafia pod opiekę „starszej siostry” (nie musi to być prawdziwa starsza siostra, ale też młodsza siostra mamy, siostrzenica, kuzynka itp., ale zawsze jest to nieletnia dziewczynka, często tylko trochę starsza od dziecka, które jej zostało powierzone). Zazwyczaj ważna jest pozycja starszej siostry w rodzinie – robi ona dla innych prawie wszystko, przez co nie ma czasu dla siebie. Dlatego często zdarza się, że najgorzej radzi sobie w szkole.

3.3. WYCHOWANIE DO DYSCYPLINY I PORZĄDKU

Jest zupełnie inna niż u większości populacji. Małe dzieci nie są prowadzone do samodzielności i opieki o samego siebie. Chłopcy w ogóle nie uczą się samodzielności w samoobsłudze, wszystkim zajmuje się ich matka lub starsza siostra.

Jednym z głównych elementów europejskiego wychowania rodzinnego jest wychowanie do „odkładania przyjemności”: „Cukierki będą, kiedy zjesz, kiedy napiszesz zadanie, posprzątasz zabawki...”. Ta umiejętność odkładania przyjemności jest podstawą dyscypliny i samodyscypliny. W ten sposób nie umacnia się woli i pogarsza się możliwość osiągnięcia czegoś, co wymaga wyrzeczenia (płatność dopiero na koniec miesiąca, odkładać pieniądze na coś...).

3.4. WYCHOWANIE DO SAMODZIELNOŚCI

Samodzielność ma dużą wartość w społeczeństwie europejskim. Brak zależności od innych, umiejętność pomagania sobie, nie błaganie nikogo, radzenie sobie bez innych - to jest pożądane, pozytywne.

Rom nigdy nie jest sam, zawsze ma wokół siebie ludzi, którzy pomagają mu we wszystkim. Podejmowanie decyzji jest zwykle zbiorowe, każdy, w tym i dzieci, mogą o tym mówić, ale decyzja jest podejmowana wspólnie i wszyscy ją akceptują. Osobom, dla których ich indywidualność jest podstawą wszelkiego rozumowania, decyzji i działań, trudno sobie wyobrazić, że inni ludzie rozumieją siebie jako część całości, która jako jedyna ma autonomię. Wychowanie w rodzinach romskich w większości przypadków nie prowadzi do indywidualności, dlatego też nie ma tu miejsca na wychowanie niepodległościowe. Solidarność ze wszystkimi członkami rodziny to rzecz oczywista. Rodzina jest jedynym źródłem bezpieczeństwa i gwarancją zaspokojenia wszystkich potrzeb, zwłaszcza psychicznych.

W rodzinie Romowie mają swoje miejsce. Z zewnątrz może wydawać się miejscem gorszym, ale mu to nie przeszkadza, ważne jest to, że należy do rodziny, która jest dla niego światem. Odrzucenie przez rodzinę jest dla niego najgorszą karą (dla Romów prowadzących tradycyjny tryb życia kara ta jest równa karze śmierci - skazany przestaje dbać o siebie – „nic nie ma znaczenia”, fizjologia podąża za psychiką i jednostka umiera z powodu banalnej choroby).

Poczucie własnej wartości wiąże się również z indywidualnością. Romowie czują swoją wartość jako wartość swojej rodziny. Mówienie członkom romskim negatywnie o członkach jego rodziny jest dla niego zniewagą, chwalenie członków rodziny jest jak chwalenie jego. Jeżeli jeden z jego wujków jest dobrym muzykiem, cała rodzina jest dobra, a zaufanie do wszystkich członków rodziny jest wysokie.

Wiara w siebie samego Romów jest dziwna. Romowie mają dokładnie tyle samo pewności siebie, ile chwalą go ludzie w jego najbliższym

otoczeniu. Chwał dziecko romskie, a porośnie na twoich oczach, strofuj je i prawie się zagubi. Pewność siebie zależy od otoczenia społecznego, więc jeżeli Rom jest sam, to nie ma pewności siebie.

ZAKOŃCZENIE

Mniejszość romska jest jedną z mniejszości etnicznych zamieszkujących Republice Czeskiej. W 2011 r. przeprowadzono spis ludności, w którym łącznie 13.150 mieszkańców zadeklarowało się jako Romowie, a biorą język romski jako język ojczysty (lub jeden z języków narodowych). Szacuje się, że w Republice Czeskiej mieszka około 250 000 – 300 000 Romów.

Romowie należą do grup najbardziej narażonych na wykluczenie społeczne, ze wszystkimi negatywnymi konsekwencjami (niskie wykształcenie, wysokie bezrobocie, przestępczość). Ogólnie rzecz biorąc, w Republice Czeskiej panują silne nastroje antyromskie.

BIBLIOGRAFIA

- Bakalář, Petr (2013), *Psychologie Romů*. Praha: Votobia.
- Hirt, Tomáš, Jakoubek Marek (2004), *Romové: Kulturologické etudy : (etnopolitika, příbuzenství a sociální organizace)*. Dobrá Voda: Aleš Čeněk.
- Hornák, Ladislav (2005), *Rómsky žiak v škole*. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, Pedagogická fakulta.
- Horváthová, Jana (2002), *Kapitoly z dějin Romů*. Praha: Člověk v tísni.

- Jakoubek, Marek, Poduška Ondřej (2003) *Romské osady v kulturologické perspektivě*, Brno: Doplněk.
- Nečas, Ctibor (1999), *Romové v České republice včera a dnes*. Olomouc: Vydavatelství UP.
- Role Policie v boji proti rasismu a xenofobii*, Mezinárodní sympozium, Sborník přednášek, Praha: A. Skřivan ml.
- Říčan, Pavel (1998), *S Romy žít budeme -jde o to jak: dějiny, současná situace, kořeny problémů, naděje společné budoucnosti*. Praha: Portál.
- Říčan, Pavel (2000), *S Romy žít budeme -jde o to jak: dějiny, současná situace, kořeny problémů, naděje společné budoucnosti*. Praha: Portál.
- Šišková, Tatjana i in. (1998), *Výchova k toleranci a proti rasismu*, Sborník, Portál.
- Šišková, Tatjana, i in. (2001), *Menšiny a migranti v České republice: my a oni v multikulturní společnosti 21. století*. První vydání. Praha: Portál.
- Šišková, Tatjana. (2008), *Výchova k toleranci a proti rasismu*. Praha: Portál.

Lucia Ludvigová Cintulová

Vysoká škola zdravotníctva a sociálnej práce sv. Alžbety, Bratislava

ORCID: 0000-0002-6448-0547

Pavol Beňo

University Health and Social Science in Trnava · Department of Laboratory Medicine

ORCID: 0000-0002-0522-7277

ATTITUDES OF YOUNG PEOPLE UNDER 30 TO ACTIVE CITIZENSHIP AND VOLUNTEERING

POSTAWY MŁODYCH LUDZI PONIŻEJ 30 ROKU ŻYCIA WOBEC AKTYWNEGO OBYWATELSTWA I WOLONTARIATU

ABSTRAKT

Młodzi ludzie to pokolenie, które angażuje się w aktywne życie publiczne, dlatego przyjrzelśmy się sposobom, w jakie młodzi ludzie poniżej 30 roku życia angażują się w życie prywatne i publiczne. W badaniu w 2020 r. Wzięło udział 284 wolontariuszy, którzy zostali wolontariuszami w okresie licealnym i uniwersyteckim i kontynuują wolontariat, prowadząc regularne działania dla różnych grup docelowych. Próba składała się z 57% kobiet i 43% mężczyzn w wieku 18–30 lat. Z analizy wyników dowiedzieliśmy się, jaki jest obecny profil wolontariuszy, jakie motywy skłaniają młodych ludzi poniżej 30 roku życia do podjęcia wolontariatu. Przeanalizowaliśmy

również charakterystykę wolontariuszy i ich aktywne obywatelstwo. Strategia na rzecz młodzieży Republiki Słowackiej na lata 2014–2020 określa strategiczne cele polityczne dotyczące młodzieży, z których jednym jest wolontariat. Obecnie na wolontariat znaczący wpływ mają tendencje demograficzne związane ze starzeniem się społeczeństwa i modernizacją lub cyfryzacją.

Słowa kluczowe: młode pokolenie. Zgłaszanie się na ochotnika. Aktywne obywatelstwo.

ABSTRACT

Young people are a generation that engages in active public life, so we have explored ways in which young people under 30 are involved in private and public life. Research study from 2020 involved 284 people who became volunteers during high school and university and continue to volunteer and carry out regular activities for different target groups. The sample consisted of 57% of women and 43% of men at age of 18–30. From the analysis of the results, we found out what the current profile of volunteers is, which motives encourage young people under 30 to volunteer work. We also analysed the character profile of volunteers and their active citizenship. The Slovak Republic's Youth Strategy for 2014–2020 sets out the strategic objectives of youth policy, one of which is volunteering. At present, volunteering is strongly influenced by demographic trends related to population aging and modernization or digitalization.

Key words: Young generation. Volunteering. Active citizenship.

INTRODUCTION

The vision of the Institute for Active Citizenship is the civil society in which it is not necessary to explain the importance of active citizenship, and needless to say that by volunteering we show solidarity with those who need it more than we do. Idealistically, we could say that being a citizen is a highly political and ethical responsibility.

Westheimer and Kahne [2004] identified three models of citizenship:

- 1) "Personally responsible citizen" is the one who is educated mainly in the field of individual rights and obligations (for example, citizen – voter),

- 2) The “citizen-participant” is the one who has knowledge of participatory structures and rights, actively uses opportunities to participate in existing structures, including the planning and provision of services (for example, initiating and signing petitions);
- 3) A “justice-oriented citizen” is the one who is educated in collective rights, has a high level of political and social responsibility, addresses issues of social justice and equality, questions power relations, promotes social solidarity and social justice, both at local level and outside it, taking into account the global context [Uličná 2018].

1. ACTIVE CITIZENSHIP AND VOLUNTEERING

Many young people in Slovakia are involved in volunteering. Volunteering is one of the forms of non-formal education and provides evidence for the positive impact of youth work. It has a direct impact on the formation of young people and their values, on increasing their interest in the environment and society in which they live. Volunteering also promotes active citizenship [Brozmanová Gregorová et al., 2016].

The legitimacy of volunteering is expressed in terms of priorities, which include the integration of disadvantaged groups and the elimination of social exclusion. From this point of view, volunteering acquires a European dimension precisely by enabling the involvement of broad groups in various areas of social life and thus participating in the solution of social issues. The importance of volunteering in society is also declared by the EC, which declared 2011 the European Year of Volunteering in order to strengthen its value in the euro area [Koporec, Marošiová et al., 2005].

The Slovak Republic's Youth Strategy for 2014–2020 sets out strategic policy objectives in relation to youth, one of which is volunteering being common in European countries, but not a common part of people's

lives. Volunteering is currently significantly influenced by demographic trends related to the aging of the population and modernization, which is reflected in the so-called new styles of volunteering, which are typical especially for younger age categories [Brozmanová Gregorová 2018].

Active citizenship is a tool directly related to volunteering. If young people are led to active citizenship, volunteering will become a natural part of their lives, their personal high value will change, and the reasons why they will become volunteers from self-oriented to social development will change. During volunteering, young people learn new skills, develop their own talents, but are also aware of the positive effects on improving conditions in society and improving the quality of life of target groups, which benefit volunteering.

An important tool for indirect public support of voluntary programs of organizations is the allocation of a two percent income tax of natural and legal persons, which is regulated by Act no. 595/2003 Coll. on income taxes valid in 2012, if a person has worked at least 40 hours as a volunteer in the previous calendar year, it is possible to remit 3 percent of income tax for trademarks.

The Platform of Volunteer Centres and Organizations, which unites volunteer centres and organizations working with volunteers in Slovakia, played a key role in supporting the development of the infrastructure of volunteering and youth in the period under review. The volunteer service has also become a tool to help develop the skills of the at-risk group of the unemployed compared to the graduate internship. A higher financial contribution is provided here to increase the motivation of the job seekers to develop practical skills. Pursuant to the Employment Services Act 5/2004 Coll. § 52a.

Volunteering work has its value, which is also confirmed by the grant schemes of Norwegian funds or departmental subsidies, under which applicants can apply for voluntary work in the area of co-financing as a value of work in the amount of 2.45 euros per hour. Volun-

teering is a multidimensional phenomenon and is an important part of society's life and development. The context of volunteering has changed significantly in recent years. Social trends related to the modernization of society, such as globalization, technological development, demographic change, changes in civil society, the rise of postmodern values and changes in family and work, are changing people's attitudes towards volunteering. However, research shows that these trends are not automatically reflected in the decline in human participation, but in changes in the so-called volunteering patterns. New trends produce new patterns of volunteering.

In case of active citizenship and volunteering, the largest space for the involvement is provided by non-governmental organizations and church organizations, followed by municipalities, cities and, last but not least, state administration organizations [Radková 2011]. Most volunteers work in the field of social services for various target groups, in the field of the environment and in the field of art and culture, and religion is also an important indicator [Radková 2004].

2 METHODS

At present, new possibilities have opened up for young people, which often contradict each other, as it is often the dilemma of orientation towards a profession or family [Ondrejkoč, Majerčíková 2006] or orientation towards helping others. For this reason, it is necessary to know the motives of volunteers so that we can properly allocate the recruitment of volunteers. The aim of the research was to get a picture of volunteering in Slovakia and its selected dimensions and to analyse these findings in the context of current trends in volunteering in relation to understanding the motivation of volunteers.

We used a questionnaire of our own provenance to collect empirical data. In creating the questionnaire, we based on the methodology of

research on volunteering, which was conducted in Slovakia and abroad in recent years, and the questionnaire examined the following dimensions: active citizenship, motivation to volunteer, trends in volunteering, characteristics of volunteers.

The sample consisted of 284 volunteers who became volunteers during high school and university and continue to volunteer, performing regular activities for various target groups. The sample consisted of 57% women and 43% men aged 18–30, involved in volunteering in 2019–2020.

3. RESULTS

We mapped the situation of volunteering in Slovakia in 2019–2020 on the basis of detailed characteristics and demographic characteristics of volunteers who participated in the research, from which we abstracted the profile of current volunteers, which we present below.

4. PROFILE OF CURRENT VOLUNTEERS

Education. It was confirmed by the relationship between volunteering and education, that the higher the education people have, the higher their involvement in volunteering ($p = 0.036$). Volunteers in secondary schools have been shown to be unstable in volunteering activities, which they formally prefer over formal ones, compared to university students, who are characterized by alternating areas of volunteering with a longer engagement period of more than 12 months.

Gender. There is a significant difference in the level of involvement in volunteering activities ($p = 0.040$), with the female gender being more involved in long-term volunteering and the male gender preferring short-term volunteering for up to 12 months. If a person decides to become a volunteer, gender is not decisive in the decision-making process, the motivating factor and the amount of free time to carry out

these activities are decisive. Respondents under the age of 30 confirmed that lack of free time is the biggest obstacle to volunteering, they expressed the feeling that they do not have enough time to perform all tasks and responsibilities and then are not interested in spending the rest of their activities, preferring hobby activities.

Faith. Faith has been shown to be a significant factor ($p = 0.027$) in becoming a volunteer, but we are currently seeing a decline in the number of young people who actively practice faith. On the other hand, research has shown that if young people were more guided to an active faith, their prosocial values would increase, which is a prerequisite for greater involvement in volunteering and overall in building active citizenship.

If young people are members of a youth or church organization, their level of involvement is much higher compared to young people who come from the school environment without membership of an organization ($p = 0.004$).

Family background. The family alone does not have a significant effect on the motivation to volunteer ($p = 0.354$). The volunteers confirmed that they decided to become volunteers of their own free will and not based on the example of family members. They consider the peer environment in which they socialize ($p = 0.028$), the school environment ($p = 0.159$) and the family environment ($p = 0.271$) to be the determining factor.

Status. A strong relationship between the level of involvement in volunteering and social status was confirmed ($p = 0.002$). Young people under 20–25 (41%) are more likely to volunteer compared to young people over 26 (32%). People over the age of 30 (28%) volunteer only if they do not have family responsibilities and do not raise children. It has been confirmed that volunteering also involves people who have a permanent job, the number of hours of volunteering is higher compared to volunteers who have a family, their volunteering is more focused on

helping other families, organizing children's events or engaging in environmental projects and local projects, such as the revitalization of greenery or the repair of children's playgrounds. The link between volunteering and the economic position has been confirmed, with university students, workers and retired people showing the highest participation rates ($p = 0.014$), while the unemployed and high school students are the least involved ($p = 0.137$).

Age. In terms of age, it turned out that the group aged 18–25 (44%) is the most involved in volunteering, in the medium rate it is people aged 26–30 years (29%) and to a lesser extent people over 35 are involved in volunteering. years (27%). There is a significant relationship between willingness to volunteer and age ($p = 0.014$).

Area of volunteering. Areas of preferred volunteering change with age ($p = 0.033$). Younger age groups focus on the environment, culture and the arts, the IT sector, youth and education; older people tend to focus on social, health, counselling and protection.

Value system. The values that a person prefers influence the reasons why a person becomes a volunteer ($p = 0.015$), while it turned out that young people under 30 prefer materialism over prosocial values and thus orient their lifestyle, which is dominated by the pursuit of goals, to secure oneself and then help others, which degrades society and also degrades the motives to provide help to others selflessly.

Motivation. There is a different motivation to volunteer based on education, gender, religion and economic status ($p < 0.05$). In the long run, volunteering is a real benefit for young people. Experience from volunteering activities is extremely valued in the admission process to foreign universities, in a job interview in multinational corporations, in which corporate volunteering is a common part, in terms of career growth or prevention of pathological phenomena. One of the motivating factors is that volunteering will show you reality from a different perspective.

???ACTIVE CITIZENSHIP AND VOLUNTEERING

Many young people in Slovakia are involved in volunteering. Volunteering is one of the forms of non-formal education and provides evidence of the positive impact of youth work. It has a direct impact on the formation of young people and their values, on increasing their interest in the environment and society in which they live. Volunteering also promotes active citizenship.

In the sample, we found out what importance they attach to volunteering and what active citizenship means to them. In terms of gender, we noted the differences expressed in Table 1.

Table 1 Value of active citizenship and volunteering (%)

What active citizenship means for me	Female	Male
Implementation of human rights	15,8	19,6
Change to do own ideas and projects	28,5	30,4
Active involvement of nonformal groups	33,1	26,7
Development of project on community level	26,6	32,8
The desire for the change and the path to change	30,2	25,3
What volunteering brings to me		
Presentation of the inherent potential for the good of others	41,2	37,4
Development of own human capital	44,6	51,7
Support for the development of a social network	36,8	42,3
Active use of resources	25,9	27,1
Helping others and ethical values	17,5	11,8
Giving and retrieving	46,7	37,3

Source: own research

Active citizenship is assessed by young people under the age of 30 as an opportunity to engage in informal groups in 33.1% of women and 26.7% of men. Men tend to evaluate active citizenship as a way to develop community projects under the auspices of young people, of which 32.8% are men and 26.6% women. More than 31% said that active citi-

zenship allows them to make changes in society, or to engage in activities that can bring positive change for community life.

In the first place, the respondents stated that volunteering means for them the possibility of their own development (52.4%) and the presentation of their own potential for a higher goal (39.6%). Volunteering for young people under 30 means giving and receiving, which more than 47% of respondents said, with giving meaning sharing their own experiences, attitudes and help, and accepting young people understand opportunities for self-development, social networking and personal development support.

Table 2 shows the differences in the preference for forms of volunteering between men and women, with no significant differences in terms of gender, but differences in the way volunteering is carried out. It turned out that young people under the age of 30 prefer local volunteering to corporate volunteering, it is formally in the background and the non-profit sector is preferred over public administration or the business sector.

Table 2 Forms of volunteering

Volunteering	Female (%)	Male (%)
Short-term / long-term	14 : 31	35 : 21
Formal / Nonformal	9 : 35	10 : 30
Individual / Group	58 : 3	56 : 2
Non-profit sector / Private sector	61 : 13	64 : 8
Private sector / Public sector	7 : 22	10 : 24
Domestic / Foreign	75 : 8	70 : 15
Local / Corporate volunteering	13 : 2	16 : 3
Total	100%	100%

Source: Own research

Knowing the motivation of young people to volunteer is key to the development of volunteering in the future, as the value system changes

as a result of globalization, changes in market mechanisms and digitalisation, and preferences are different.

For young people under 30, the development of skills for employment and personal development is a priority, as Generation Z is fully aware that without full employment they cannot meet their own needs, so they often use volunteering as a tool to develop the necessary skills not only for life but also for the market. work. A good feeling of helping others, spiritual values or a new view of reality are secondary motives.

Table 3 Motivation to volunteering

Motivation factors	P
Development of skills for employment	0,027
Personal development and soft skills development	0,006
A sense of usefulness and a sense of responsibility	0,035
Feeling good about helping target groups	0,127
A new look at reality	0,089
Fulfilling spiritual needs and meaningfulness	0,134
Meaningful leisure time	0,141
Building new friendships	0,112

Volunteers admit that this activity brings them satisfaction, they see in it a meaning, a result that contributes to improving the situation of others. They acquire a sense of usefulness, which affects their self-confidence and overall satisfaction.

Young people under the age of 30 consider career development in the first place ($p = 0.033$) and personal development ($p = 0.041$) as the most important benefits. Rather, young people prefer non-formal education and experiential learning, in which they can experience real projects, their own work and positive feelings about a job well done, which is not provided by formal volunteering ($p = 0.048$). Table 4 presents the benefits of volunteering according to the importance given to them by

the respondents themselves. Lastly, values were given as prevention of burnout syndrome, if a person is experiencing a difficult life situation, helping others can give them a sense of usefulness that they may have lost ($p = 0.075$).

Table 4 Benefits of volunteering

Concrete benefits	P
Personal development - self-confidence, value system, a source of further motivation and a sense of outcome;	0,041
Career development - acquired skills, knowledge, attitudes are developing	0,033
Social development - increasing social status, prestige, appreciation	0,114
Experiential learning and non-formal education – acquiring new skills, critical thinking	0,048
Burnout prevention and support of psycho-hygiene	0,075
A different view of problems and life situations	0,146
A networking tool between people and organizations	0,132
Similarity of human resources, social capital and capacities for the development of society	0,159

4. DISCUSSION

Volunteering is not a modern phenomenon, but volunteering is becoming a high value in society, we know from the past several activities aimed at helping the poor and needy, which resembled today's form of volunteering, although they are still changing today. Today, one can observe the orientation of motivational factors towards education, personal growth or selfless help for others, for whom people decide to become volunteers. People of different ages are involved in volunteering, while those who do not have family and career commitments have a greater precondition for longer-term volunteering. On the other hand, corporate volunteering is becoming a rising trend, as evidenced by traditional

corporate volunteering programs under the auspices of the Pontis Foundation or the Leaf program or other non-profit organizations.

In terms of assessing forms of volunteering, research has found that long-term volunteering predominates in women compared to men, who prefer occasional to short-term involvement in volunteering. The results of the research did not show differences between men and women ($p = 0.215$), but differences were recorded in the way volunteer work was carried out.

From the research we can summarize the following important findings:

- Long-term volunteering is preferred by women over men, although overlap in both groups is not excluded;
- For both men and women, informal volunteering is preferred over formal volunteering;
- Volunteering is implemented as an individual form of assistance and civic engagement;
- Within volunteering, the non-profit sector is significantly preferred over volunteering in public administration, for example also in accordance with Act no. 5/2004 on employment services;
- The share of foreign volunteering is relatively low on average 9%;
- Young people prefer local volunteer projects to corporate volunteering.

Volunteering takes various forms. It is deeply influenced by the history, politics, culture and religion of the region in which it develops, and therefore there are also various views on its definition [Radková 2013].

CONCLUSION

The importance of volunteering is declared not only by the benefits it brings to users and providers of volunteering, but it undoubtedly has a positive impact on the development of social capital in society and

human capital building in the non-profit sector, which is currently most tested by socio-economic problems.

Research has reaffirmed that volunteering in the non-profit sector is more fully fledged than in other sectors, and that active citizenship encourages young people not to remain passive but to take an interest in what is happening around them and change the conditions in their own forces, responsibilities and skills. social environment.

REFERENCES

- Brozmanová Gregorová, Alžbeta, Matulayová, Tatiana et al. (2011), *Dobrovoľníctvo na Slovensku – výskumné reflexie*, Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela Banská Bystrica, Prešovské dobrovoľnícke centrum, C.A.R.D.O.
- Brozmanová Gregorová, Alžbeta et al. (2016), *Dobrovoľníctvo – cesta k rozvoju talentu a potenciálu mladých ľudí*, Vydavateľstvo Bratislavské dobrovoľnícke centrum, Nitrianske centrum dobrovoľníctva Centrum dobrovoľníctva Banská Bystrica.
- Brozmanová Gregorová, Alžbeta, Vlašičová, Jana (2014), *Správa z prieskumu medzi zamestnávateľmi v rámci projektu Dobrovoľníctvo – cesta k zamestnaniu*, Bratislava: Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici a Platforma dobrovoľníckych centier a organizácií.
- Brozmanová Gregorová, Alžbeta et al. (2014), *Analýza prínosov dobrovoľníctva pre nezamestnaných*, Banská Bystrica : Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici a Platforma dobrovoľníckych centier a organizácií.
- Brozmanová Gregorová, Alžbeta et al. (2014), *Odporúčania pre prácu s mládežou v oblasti dobrovoľníctva*, Banská Bystrica : Centrum dobrovoľníctva Banská Bystrica.

Uličná, Ivana (2018), *Aktívne občianstvo*, Bratislava: Pontis Digest, 1/2018.
Available: <https://www.nadaciapontis.sk/data/files/Pontis%20Digest/Pontis%20Digest%20Aktivne%20Obcianstvo%202018-01.pdf>

Koporec, Jozef, Majchrák Jozef, Marošiová, Lýdia. et al. (2005), *Dobrovoľníci. Prípadové štúdie*, Bratislava: IVO.

Radková, Libuša (2013), *Basic principles of volunteerism*, In Emerging Issues in Social Work and Community Health in Sub-Saharan Africa versus EU. Nairobi: Nandoya, S. E. Hope for sick and poor, Nairobi.

Radková, Libuša et al. (2011), *Dobrovoľníctvo a problémy súčasnej spoločnosti*, Trnava: Fakulta zdravotníctva a sociálnej práce TU, Trnava and SpoSoIntE Trenčín.

Radková, Libuša (2004), *Religiozita a spiritualita v sociálnej práci*, Bratislava: GaK,

Act. No. 5/2004 o službách zamestnanosti

Act No. 595/2003 Z. z. o dani z príjmov

Lucia Ludvig Cintulová

St. Elisabeth University of Health and Social sciences, Bratislava

ORCID: 0000-0002-6448-0547

ANALYSIS OF DEVELOPMENT OF SOCIAL SERVICES PROVIDED BY STATE AND NON-PUBLIC PROVIDERS IN SLOVAKIA

ANALIZA ROZWOJU USŁUG SOCJALNYCH ŚWIADCZONYCH PRZEZ PAŃSTWOWYCH I NIEPUBLICZNYCH USŁUGODAWCÓW NA SŁOWACJI

ABSTRACT

Development of social services in Slovakia is connected with the big reform of transformation and decentralisation held in 2002, but there are still differences between state and non-public social providers described in this analysis. An overview of the relevant social law shows that, in addition to municipalities and higher territorial units, social services can also be provided by private entities, such as non-profit organisations, civic associations, church organisations. Unlike these “private” public providers, who are authorized to provide social services under the same conditions as public providers, a non-public provider has to pass legal conditions for the provision of social services. The main differences are visible in the way of funding and in the access to public sources of a number of social care users as well as in condition of providing community-based services.

Slovakia and other countries in Europe are facing the demographical changes that affect the quality of life of the elderly, economics, and long-term health and social care. It is necessary to develop community-based services in the basis of sustainability due to ageing of the population and the increased number of the vulnerable people requiring social care.

Key words: Social services. Transformation of social care. Old Age Pensioners.

ABSTRAKT

Rozwój usług socjalnych na Słowacji związany jest z dużą reformą transformacji i decentralizacji przeprowadzoną w 2002 roku, ale nadal istnieją różnice między państwowymi i niepublicznymi świadczeniodawcami socjalnymi opisanymi w niniejszej analizie. Przegląd odpowiedniego prawa socjalnego pokazuje, że oprócz gmin i wyższych jednostek terytorialnych usługi socjalne mogą być również świadczone przez podmioty prywatne, takie jak organizacje non-profit, stowarzyszenia obywatelskie, organizacje kościelne. W przeciwieństwie do tych „prywatnych” publicznych usługodawców, którzy są upoważnieni do świadczenia usług socjalnych na takich samych warunkach jak publiczni usługodawcy, niepubliczny usługodawca musi spełnić prawne warunki świadczenia usług socjalnych. Główne różnice dotyczą sposobu finansowania, dostępu do źródeł publicznych, liczby osób korzystających z opieki społecznej oraz warunków świadczenia usług środowiskowych.

Słowacja i inne kraje Europy stoją w obliczu zmian demograficznych, które wpływają na jakość życia osób starszych, ekonomię oraz długoterminową opiekę zdrowotną i społeczną. Konieczne jest rozwijanie usług środowiskowych w oparciu o zrównoważony rozwój ze względu na starzenie się społeczeństwa i rosnącą liczbę osób wymagających opieki społecznej.

Słowa kluczowe: Służby socjalne. Transformacja opieki społecznej. Seniorzy.

INTRODUCTION

Caring about the elderly requires not only the costs of providing social services and the wage costs of employees in social work, but also represents a challenge in terms of a holistic approach towards the elderly

and the creation of community-based services. Due to the aging of the population, it is assumed that the number of seniors who depend on the help of third parties will increase, where the families cannot, do not know or do not want to participate in the aging of its member and they have limited opportunities for providing long-term care of the elderly in their families. In this respect, social services facilities often replace not only home care, but also health and nursing care for those seniors who come to the social care facility directly from hospitals. In Slovakia, the institutional form still prevails over other types of care for the elderly, which was confirmed by the current crisis in connection with the spread of Covid-19, when social services facilities took care of vulnerable groups the most.

1. LONG-TERM SOCIAL AND HEALTH CARE ABOUT THE ELDERLY

At present, according to demographic forecasts by 2060, it is confirmed that the older generation will prevail over the younger one, which puts pressure on the development of social services in the future. This fact is also confirmed by Šaling [2016], who points out that the unfavourable development will last longer, the population transitioning to post-productive age is systematically larger than the younger age groups. “The resulting decline in the working-age population will also be accompanied by an increase in the number of people over the age of 65+ [Šaling 2016, p. 3]. From these facts it is clear that we can expect a high demand for social services for different age groups in the future [Malíková 2011]. The child population faces disabilities, the adult population faces civilizational and oncological diseases that threaten their health; older people do not have the supporting family environment to take care of them until death, home care family is still behind the residual care [Haškovcová 2010].

At the same time, it calls for the need to link social and health care, in particular with a view to streamlining the long-term care system for those who become dependent on social assistance, creating various concepts, action plans and reform documents leading to effective public administration [Hegey, Krajčík 2010]. In Slovakia, the health care reform is taking too long and its positive effects are not felt in the real improvement of the quality of life of those who are dependent on social and health care for a long time [Hatar 2011].

The share of the population over the age of 65 in Slovakia will increase from 16% to more than 21% by 2030. The big challenge will be to provide quality and affordable long-term care services in a sustainable way. Slovakia provides 0.9% of GDP for long-term care, more than the V3 countries (0.8%), but significantly less than the Czech Republic (1.5%). Only due to aging will expenditures increase to 1.2% by 2030, if the development according to the Czech Republic is taken into account, it will increase to 1.5% of GDP. Slovakia lags behind in results for seniors, compared to V3 and the Czech Republic, seniors have a shorter life expectancy at the age of 65 and lack of life satisfaction (Moderné a úspešné Slovensko, 2020)¹.

Hrozenková and Dvořáčková [2013] asked for the connection between health and social care for the elderly. The common goal is to create conditions that maintain good mental and physical health and live an active old age. The period of old age is often perceived negatively, precisely because of the underdeveloped system of social services, where there are long waiting times for the placement of a senior in a social care facility, or a lengthy process of assessing the degree of dependence on social services [Potancoková 2019].

Social care should be provided with quality and the consequences of unfavourable health status of recipients should not be an obstacle, while the adaptation process to changed living conditions in which the

¹ MaUS_NIRP2 (1).pdf [available: 23.1.2021]

senior can continue to achieve life satisfaction is essential [Kubalčíková 2015].

When providing services, a social worker often has to communicate with family members who are missing information about the entitlements and conditions of admission to a social services facility, they need support to understand the system of social services valid in Slovakia to get one of them [Mistriková et al., 2013].

Social care centres according to § 10a par. 3 of Act no. 576/2004 Coll. (valid legal status as of 1 January 2019) provides nursing care to a person placed in a social assistance facility who meets the indication criteria for the provision of nursing care. Fulfilment of the indication criteria in accordance with standard diagnostic procedures and therapeutic procedures is assessed by the responsible person and indicated by the general practitioner on the basis of a proposal from the responsible person about the need to provide nursing care. Comprehensive nursing management of a client in a social care centre has been legally effective since 1 January 2019 and applies to the treatment of those patients placed in these social centres who are indicated for the provision of nursing care. The indication for comprehensive nursing management of a seniors in a social care centre is determined and re-evaluated as needed on an ongoing basis, but at least once every 6 months by means of a checklist, which is a special supplement to the standard [Levayová 2019].

The process of transformation of social services has enabled the streamlining of care and social care for the elderly, in particular by reducing capacity in facilities, decentralisation, increasing the professional competencies of social workers and creating multi-disciplinary teams in the field of nursing care and social assistance [Gulová 2011].

The legislation allows social service providers to provide nursing care through home nursing care agencies (ADOS) and mobile hospices. The use / mediation of these services, although the person is indicated, is not mandatory on the part of the social service provider. In such

facilities, responsibility for the level of health care provided is not determined and is not controlled [Levayová 2019].

Social services – are a basic tool for addressing the social needs, social and health care of older people whose health, disability or retirement age has contributed to the need to nursing care. The dominant position in providing care for the elderly is represented by the public sector, on the other hand the non-public sector provides services for specific groups of the population, such as seniors with Alzheimer's disease, dementia or multiple sclerosis [Repková 2017].

Statistics from 2019 shows that the total capacity of all social service providers for citizens who depend on the social assistance of others and for seniors is 61,022 places, of which the place for seniors is less than 21,200 places (MPSVaR SR 2019)².

Slovakia suffers from a shortage of staff and the departure of nursing workers abroad; compared to the Czech Republic, approximately 30% of workers in social services are missing. The deinstitutionalisation of long-term social care is weak and there is a lack of measurement and evaluation of the quality of providing services. Inefficiency is manifested in a duplicate assessment system, weak prevention of social dependency and unsustainable management and financing of long-term care [Heger 2020].

Total accumulated investment tool for the completion of health and social long-term care capacities, including a gradual increase in operating expenses for the years 2021 to 2026: 2 billion Eur. The investment plan is for social care facilities in the various types [Heger 2020]:

- 1,700 places in social care facilities for the elderly,
- 400 places in specialized care centres,
- 2000 places in new and transformed supported housing facilities, new capacities of day care centres, and
- other community long-term health and social care centres.

² Ročný výkaz o vybraných druhoch sociálnych služieb (V(MPSVR SR) 10-01) – MPSVR SR (gov.sk) [available: 22.1.2021]

2. SOCIAL SERVICES – STATE AND NON-PUBLIC PROVIDERS

With the current upward trend, in which the need for social and health care is increasing, social services facilities will be overcrowded and waiting lists will be longer. There are more and more families who do not want or cannot take care of their oldest family members. It is a common phenomenon that the typology of seniors is changing and seniors who are wheelchair users, require 24-hour care, or their health condition requires long-term treatment in bed.

The main goal of social services is to prevent, address and alleviate the unfavourable life situation of a person, family or community, to maintain, renew or develop the ability of an individual to lead an independent life and to empower integration. The aim of social services is to develop the skills of social service users and enable them, if possible, to lead independent lives. Social services aim to reduce the social and health risks associated with users' lifestyles [Hauke 2011].

Table 1 provides an overview of the types of social services provided in Slovakia. The highest number of provided services is the senior care services that is covered by 1,280 providers with accreditation in Slovakia. The lowest number has independent housing with the number of 6 providers.

Table 1 Summary of the social care centres up to September 2019

Social services	N
Domov sociálnych služieb/Social care home	490
Opatrovateľská služba/Nursing services	1280
Zariadenie pre seniorov/Senior Care Centre	498
Nízkoprahové denné centrum/Low Threshold Centre	333
Špecializované zariadenie/Specialized Care Centre	288

Sprostredkovanie osobnej asistencie/ Mediation of personal assistance for the disabled	16
Denné centrum/ Daily-care centre	260
Denný stacionár / Daily senior care centre	227

Source: Centrálny register poskytovateľov sociálnych služieb, status up to 1. 9. 2019.

Social service providers are public and private. Public social service providers are set up by municipalities and local authorities, and are usually strongly tied to their budgets as contributory or budgetary organizations of self-government. Non-public social service providers are usually non-profit organisations providing services of general interest, civic associations or church legal entities (church organisations are established as special-purpose facilities of churches and are registered by the Ministry of Culture under a special law, No. 308/1991 Coll. and the status of churches and religious societies). They derive their legal personality from churches and religious societies.

From the point of view of public and non-public providers, the number of established social care facilities differs and changes from one year to another, a negative example is the daily care centres. The daily care centre within the scope of the nationwide has 256 providers and in the case of a non-public provider only 4 facilities of this type.

We observe the opposite trend in residual care and street work, where the private sector is dominant, which often replaces the role of the state in providing care for the vulnerable people and not only the elderly. The highest number of non-public providers is in the Prešov Region, followed by the Košice Region and the Trenčín Region in the last place (Table 2).

Table 2 Non-public providers of social services in concrete Slovak districts in 2019

Social services	Number / Region³								Total
Non-public providers	ZA	TN	BB	BA	KE	NR	PO	TT	SK
Daily senior centre	5	6	9	5	47	11	71	10	164
Senior care centre	28	36	28	22	34	49	50	29	276
Social care home	7	15	22	18	32	19	27	8	148
Nursing care	48	20	33	23	54	59	58	31	326
Low-threshold centre	3	1	7	3	4	3	2	1	24
Specialized care centre	5	10	4	21	20	31	30	9	130

Source: Centrálny register poskytovateľov sociálnych služieb, status up to 1. 9. 2019

Comparing social care centres run by public providers, the numbers are different, in the first place is the Žilina region, followed by the Banská Bystrica region and in the third place is the Trnava region with set of social services in the districts (Table 3).

Table 3 Public state providers of social services in Slovak districts in 2019

Social services	Number / Region⁴								Total
Public provider	ZA	TN	BB	BA	KE	NR	PO	TT	SK
Daily care centre	28	26	32	44	33	23	46	24	256
Senior daily care centre	6	2	1	7	4	12	27	4	63
Senior care centre	41	17	46	21	14	29	19	35	222
Social care home	69	38	58	36	20	38	42	41	342
Nursing care	190	148	136	39	135	106	112	88	954
Low-threshold centre	1	1	1	0	3	2	0	1	9
Specialized care centre	42	23	13	9	9	34	14	14	158

Source: Centrálny register poskytovateľov sociálnych služieb, status up to 1. 9. 2019

³ Pozn. ZA-Zilina, TN-Trenčín, BB_Banská Bystrica, BA-Bratislava, KE-Košice, NR-Nitra, PO-Prešov, TT-Trnava, SK-Slovakia

⁴ Pozn. ZA-Zilina, TN-Trenčín, BB-Banská Bystrica, BA-Bratislava, KE-Košice, NR-Nitra, PO-Prešov, TT-Trnava, SK-Slovakia

The fundamental problem is the instability of social service conditions and frequent changes in laws, which are dangerous, even threatening, for church social service providers. As they are not backed by local governments or strong financial groups that could help if necessary, any unexpected change in the law is a threat to the provision of social services [Ďurana 2017].

The following characteristics are typical for social service operators, which are churches [Ďurana 2017]:

- Facilities have a smaller user capacity and individualisation of services for a lower number of clients in the facilities prevails,
- Average financial burden of clients with self-financing compared to state entities,
- Differential remuneration of staff in non-public service facilities, as well as frequent staff turnover in this area,
- Unstable funding and lack of capacity to ensure sustainability are used by individual donations from people who feel the need to support the social service of church providers,
- The unequal position of public and non-public social service providers in the funding system, while preventing the right to choose facilities for potential users, thus promoting public sector dominance,
- Focus on a specific type of clients requiring mainly social care, nursing care and humanitarian aid,
- Creating tools to increase competitiveness and apply quality standards in the provision of social services.
- Defending Christian values and linking social care with spiritual philosophy.

3. SOCIAL SERVICES IN SLOVAKIA IN LEGISLATIVE FRAMEWORK

The current legislation on social system (from 2008 to November 2020) uses the term “social services”, in contrast to the previous

legislation used in 1998–2007, in accordance with Act no. 195/1998 Coll. on social assistance used the term “social assistance” aimed primarily at addressing social care and material deprivation.

The system of social care and social policy can be divided into the following basic pillars:

1. Informal care, which is supported by two basic instruments in accordance with Act no. 447/2008 Coll. On financial benefits for the compensation of severe disability:

- Cash care allowance – the degree of dependence on the social assistance of another person is on the V. or VI. level according to a special legislative regulation.
- Cash care allowance for personal assistance – the entitled person is a natural person with a severe disability who relies on personal social assistance, at the earliest from the age of 6 until the age of 65.

2. Formal care – in the social services system, it is provided by social service providers who are registered in the Register of Social Service Providers. The register is always kept by the territorially relevant higher territorial unit (hereinafter referred to as the “VÚC”). Public and non-public social care providers operate in Slovakia. Social services are provided:

- a) on an outpatient basis (the recipient of the social service visits the facility daily but returns to his / her family environment, such as day hospitals),
- b) environment (the service is provided to the recipient in a natural environment),
- c) residential (mostly long-term social and health care provided by a sanitary facility outside the recipient’s home for an indefinite period) or
- d) in another form according to the unfavourable social situation and the environment in which the natural person resides (for example, interpretation, mediation, telecommunications services).

3. Financial contributions to compensate for severe disability

– provide with the intention of compensating a wide range of consequences that disability brings and at the same time aim to support the independence and autonomy of such a recipient and are provided in accordance with Act 447/2008 Coll.

4. Cash allowance for custody in accordance with Act no. 447/2008 Coll. is € 369.36 per month for the care of one person with a severe disability and € 492.34 per month for the care of two or more people with a severe disability, unless otherwise provided by this Act. Table 4 shows a comparison of cash contributions in the period 2017-2019.

Table 4 Comparison of the number of recipients of cash care allowance for the years 2017–2019

Financial support for nursing care	2017 N	2018 N	2019 N	2019 €
Nursing care – whole day 1 person	28616	30 361	66194	21 446 6804
All-day more people	873	987	4285	8 967 826
Partial care 1 person	1518	1318	1628	7 234 973
Partial care more people	35	22	50	160 477
Multiple care more people	44	32	106	272 645

Source: Annual Report UPSVR 2018 a 2019⁵

Table 5 presents a summary of annual reports on what types of social services are provided, comparing the period from 2018 to 2019. We divide social service homes (SSH) according to the typology of clients into children and adults who suffer from combined or specific types of disabilities. We have the largest number of SSH for children and adults with mental and behavioural disorders (69: 535), while in comparison we can see that the number of SSH increased slightly in 2019, while the number of SSH for children decreased slightly.

⁵ Výročné správy > ÚPSVaR (gov.sk) [available: 23.1.2021]

In terms of the number of social care facilities for the elderly, the number increased by an average of 1016 centres, which means that in 2019 there were more of them compared to 2018. In 2018 we registered 18 rehabilitation centres and in 2019 there were 45 more centres. Similarly, the number of specialized care facilities increased up to 134 in 2019. On the contrary, the number of supported housing/independent sheltered houses fell by almost half.

Table 5 Summary of the year-report of provided social services⁶

Number of citizens included in the waiting list for care providers in selected social services facilities			Number of clients	
			31.12. 2018	31.12. 2019
Type of social care facilities/centres				
A			1	1
Social care homes	Children	Physical disability	4	10
		Mental disability	64	62
		Physical disability and mental disorders	79	69
	Adults	Physical disability	91	84
		Learning impairment disability and mental disorders	510	535
		Visually impaired	12	22
		Disability combination	988	949
	Senior care Centre		5 654	6670
Centrum of independent living – sheltered living		101	59	
Rehabilitation Centre		17	62	
Specialized care centre		2 123	2257	

Source: Statistical report MPSVR SR, 2019

The total capacity of all providers of social services for citizens who depend on social assistance of others and for the elderly is 51,037 places,

⁶ Ročný výkaz o vybraných druhoch sociálnych služieb (V(MPSVR SR) 10-01) - MPSVR SR (gov.sk) [available: 23.1.2021]

of which 19,068 places in the social care facilities for the elderly in 2019. Annual report of public providers shows that it offers about half more places. than in the case of non-public providers. In the public sector, this number is at the level of 30,051, and in the private sector there are about 20,986 places. Social care facilities for the elderly offer 10,470 places in the public sphere, while the private sector makes up 8,598 places (Statistics Employment Institute, 2019 and CRPSS)⁷.

CONCLUSION

Social services are one of the forms of social assistance for people in an negative social situation, social prevention, social rehabilitation and re-integration, For these reasons, The Act No. 448/2008 on Social Services introduced the obligation of the social service provider to meet the conditions of the quality of the provided social service according to Annex No. 2 (up to 01.01.2021), which specifies in detail the criteria, standards and indicators of quality of social services provided into four areas (respect for fundamental human rights and freedoms, procedural conditions, personnel conditions, operating conditions). The introduction, fulfilment and evaluation of the quality conditions of the provided social service is one of the basic tools for increasing the quality of life of recipients of social services, their social inclusion and professional provision of social services with strengthening human rights dimension and orientation to the needs and interests of the vulnerable people who are receivers of social services.

⁷ Správy a stanoviská - Inštitút zamestnanosti (iz.sk) [available: 23.1.2021]

REFERENCES

- Žurana, Radovan (2017), *Ako určiť cenu sociálnej služby?*, Bratislava: SOCIA.
- Gulová, Lenka (2011), *Sociální práce pro pedagogické obory*, Praha: Grada.
- Haškovcová, Helena (2010), *Fenomén stárí*, Praha: Havlíček Brain Team.
- Határ, Ctibor (2011), *Seniori v systéme rezidenčialnej sociálno-edukačnej starostlivosti*, Praha: Rozlet a Česká andragogická spoločnosť.
- Hauke, Miron (2011), *Pečovateľská služba a individuálny plánovanie*, Praha: Grada.
- Heger, Eduard (2020), *Moderné a úspešné Slovensko. Národný integrovaný reformný plán*, Bratislava: MPSVR SR. [online] [citované 2021-01-23] Dostupné: file:///C:/Users/lucia/Downloads/MaUS_NIRP.pdf
- Hegyi, Ladislav, Krajčík, Štefan (2010), *Geriatría*, Bratislava: Herba.
- Hrozenková Martina, Dvořáčková Dagmar (2013), *Sociální péče o seniory*, Praha: Grada.
- Kubalčíková, Kateřina (2015), *Sociální práce se seniory v kontextu kritické gerontologie*, Brno: Masarykova univerzita.
- Levayová, Martin et al. (2019), *Stratégia dlhodobej sociálno-zdravotnej starostlivosti v Slovenskej republike*. Materiál nadväzuje na materiál z novembra 2015 vypracovaný Inštitútom zdravotnej politiky MZ SR, čiastočne pripomienkovaný Sekciou zdravia MZ SR a MPSVR SR [online] [citované 2021-01-21] Dostupné na: file:///C:/Users/lucia/OneDrive/Počítač/P.BUdová/Sociálne%20služby/1.STRATEGIA_LTC_10_2019_AOPP_PROJEKT-c-1%20(1).pdf
- Malíková, Eva (2011), *Péče o seniory v pobytových sociálních zařízeních*, Praha: Grada.
- Mitříková, Jana, Madziková, Anna, Liptáková, Martina (2013), *Vybrané aspekty kvality života seniorov – teoretický vstup do problematiky*, Folia Geographica Vol. 21, 2013.

- Potančoková, Miriam (2019), *Starnutie populácie Slovenska*. [online]. [citované 2019-12-20]. Dostupné a internete: <http://www.infostat.sk/vdc/pdf/StarnutieVDC.pdf>.
- Repková, Kvetoslava (2017), *Návrh obsahových a organizačných aspektov vzdelávania pre účely hodnotenia podmienky kvality sociálnych služieb*, Bratislava: Inštitút pre výskum práce a rodiny.
- Šaling, Marian (2016), *Vplyv starnutia populácie na zamestnanosť a ekonomický rast*, Bratislava: Kancelária Rady pre rozpočtovú zodpovednosť.

Andrej Mátel

St. Elizabeth University, St. John Neumann Institute, Příbram, Czech Republic

ORCID: 0000-0002-0104-6911

GLOBÁLNE TRENDY A SLOVENSKÉ NÁRODNÉ ŠPECIFIKÁ PROFESIJNEJ ETIKY SOCIÁLNEJ PRÁCE

ŚWIATOWE TRENDY I SŁOWACKIE NARODOWE SPECYFIKI ETYKI ZAWODOWEJ PRACY SOCJALNEJ

GLOBAL TRENDS AND SLOVAK NATIONAL SPECIFICS OF PROFESSIONAL ETHICS OF SOCIAL WORK

ABSTRAKT

Sociálna práca patrí k pomerne mladým, ale zároveň najprogressívnejšie sa rozvíjajúcim profesiám súčasnosti. Cieľom príspevku je analýza, komparácia a deskripcia globálnych trendov a národných špecifik profesijnej etiky sociálnej práce. Etiku predstavujeme ako integrálnu súčasť sociálnej práce v jej chápaní ako profesie a akademickej disciplíny. Dôležitým nástrojom etickej citlivosti osôb vykonávajúcich a študujúcich sociálnu prácu sú etické kódexy, hoci tieto nemôže nahradiť ich vlastnú, vnútornú motivovanú zodpovednosť. V príspevku predstavujeme aktuálny medzinárodný etický kódex

a Slovenský etický kódex sociálneho pracovníka a asistenta sociálnej práce. Prihliadame pritom aj na diachrónnne hľadisko vzhľadom na zmeny v ostatných dvoch desaťročiach v medzinárodnom a špecificky národnom chápaní profesie a etiky sociálnej práce.

Kľúčové slová: etika, etický kódex, profesijná etika, sociálna práca, sociálny pracovník

ABSTRAKT

Praca socjalna to obecnie jeden ze stosunkowo młodych, ale jednocześnie najbardziej progresywnie rozwijających się zawodów. Celem artykułu jest analiza, porównanie i opis światowych trendów oraz krajowych specyfiki etyki zawodowej pracy socjalnej. Przedstawiamy etykę jako integralną część pracy socjalnej w jej rozumieniu jako zawód i dyscyplina naukowa. Kodeksy etyczne są ważnym narzędziem zwiększania wrażliwości etycznej osób wykonujących i studiujących pracę socjalną, chociaż nie mogą one zastąpić ich własnych, motywowanych wewnętrznie obowiązków. W artykule przedstawiamy aktualny Międzynarodowy Kodeks Etyki oraz Słowacki Kodeks Etyki Pracowników Socjalnych i Asystentów Pracowników Socjalnych. Jednocześnie uwzględniamy aspekt diachroniczny w odniesieniu do zmian, jakie dokonały się w ciągu ostatnich dwóch dekad w międzynarodowym, a zwłaszcza krajowym, pojmowaniu zawodu i etyki pracy socjalnej.

Słowa kluczowe: etyka, kodeks etyczny, etyka zawodowa, praca socjalna, pracownik socjalny

ABSTRACT

The definition of social work is relatively young but at the same time it is of the most progressively developing professions nowadays. The aim of the article is the analysis, the comparison and the description of global trends and national standards of ethics in social work practice. Ethics is presented as an integral part of social work - as a profession and an academic discipline. Codes of ethics are important tools for sensitising people who perform and study social work, although these do not replace their own, internally motivated sense of responsibility. This article discusses not only the current International Code of Ethics and the Slovak Code of Ethics for Social Worker and Social Work Assistant but also it demonstrates the diachronic aspect with regards to changes in the last two decades in the international and national understanding of the profession and ethics of social work.

Keywords: ethics, code of ethics, professional ethics, social work, social worker

Cieľom príspevku je analýza, komparácia a deskripcia globálnych trendov a národných špecifik profesijnej etiky sociálnej práce. Z hľadiska štruktúry predstavíme chápanie sociálnej práce vzhľadom na jej globálne definovanie kľúčovými medzinárodnými organizáciami. Jej etickú citlivosť vyjadruje medzinárodný etický kódex, ktorého aktuálne trendy následne uvedieme. Národné špecifiká slovenskej sociálnej práce predstavíme cez proces jej profesionalizácie zavŕšený vznikom profesijného zákona a komory. Práve komora má v kompetencii vydávanie a revíziu národného etického kódexu, ktorý sa snaží reflektovať internacionálny charakter profesijnej etiky sociálnej práce, ale zároveň miestne slovenské špecifiká.

1. ETIKA A SOCIÁLNA PRÁCA

Sociálna práca patrí k pomerne mladým, ale zároveň najprogressívnejším sa rozvíjajúcim profesiám súčasnosti. V súlade s chápaním medzinárodných organizácií International Federation of Social Workers (IFSW) a International Association of Schools of Social Work (IASSW) je zároveň akademickou disciplínou. V zásade môžeme rozlišovať jej tri základné podoby, a to *profesiu*, teda odbornú činnosť vykonávanú profesionálnymi sociálnymi pracovníkmi (na Slovensku aj asistentmi sociálnej práce); *akademickú disciplínu*, špecifický odbor vzdelania a *vedný odbor*, ktorý napĺňa atribúty vedeckej disciplíny. Z hľadiska etiky môžeme okrem toho chápať sociálnu prácu ako vzájomný systém hodnôt, teórie a mravne citlivej praxe. V takomto ponímaní je „sociálna práca aplikovaná vedná a akademická disciplína ako aj na hodnotách založená profesionálna činnosť sociálnych pracovníkov (a asistentov sociálnej práce), ktorí svojim cieľavedomým pôsobením pomáhajú, sprevádzajú, podporujú a zmocňujú jednotlivcov a sociálne systémy (rodiny, skupiny, komunity, inštitúcie) nadobudnúť optimálnu úroveň sociálneho fungovania a utvárajú priaznivé spoločenské podmienky na dosiahnutie

tohto cieľa“ [Mátel 2017, s. 72]. Etika nie je pritom len osobitou časťou výkonu sociálnej práce ako profesie (v zmysle napr. etického kódexu), ani odboru vzdelania (ako jeden z vyučovacích predmetov) ani vednej disciplíny (ako etických pravidiel výskumnej činnosti). Je jej neoddeliteľnou, integrálnou súčasťou. „Sociálna práca buď bude etická alebo nebude vôbec. Pri vysokoškolskom vzdelávaní sociálnych pracovníkov, pri výkone samotného povolania, ako aj pri vedecko-výskumnej činnosti je z hľadiska etiky rozhodujúce, aby boli teoretické poznatky a praktické zručnosti vkomponované do mravného myslenia a konania sociálneho pracovníka, a zahŕňali celú oblasť práce ako aj vzťahov v rámci poskytovania služieb sociálnej práce“ [Mátel, Senáriková 2016, s. 11–12].

1.1. GLOBÁLNE CHÁPANIE SOCIÁLNEJ PRÁCE

Od roku 1928 medzinárodný rozmer sociálnej práce až do súčasnosti predstavujú najmä dve vyššie spomenuté medzinárodné organizácie IFSW a IASSW. IFSW je globálnou federáciou národných organizácií sociálnej práce a IASSW je medzinárodným spoločenstvom škôl a vzdelávateľov sociálnej práce. Dôsledkom odborného dialógu oboch organizácií vznikajú takzvané *globálne definície* sociálnej práce. V roku 2000 bola deklarovaná globálna definícia v Montreale („montrealská definícia“) a v roku 2014 nová globálna definícia v Melbourne („melbournská definícia“) [IFSW 2014]. Obe definície majú tri časti – chápanie a ciele sociálnej práce, jej etický rozmer (zásadné princípy) a teoretické východiská. V príspevku pripomenieme prvé dve z nich. „Montrealská definícia“ chápala sociálnu prácu výhradne ako profesiu, „Melbournská definícia“ ako profesiu založenú na praxi a akademickú disciplínu. Rozšírené chápanie súvisí najmä s jej vedeckým a vzdelávacím rozmerom. Ciele sociálnej práce sú v oboch definovaniach tri spoločné – *sociálna zmena, zmocnenie (empowerment) a oslobodenie ľudí*. Okrem toho staršia definícia zdôraznila *riešenie problémov v medziľudských vzťahov* a novšia (sociálny) *rozvoj a sociálnu súdržnosť*. Veľmi úzko sú s týmito

deklarovanými cieľmi späté etické *princípy*, hoci z hľadiska terminológie etiky by bolo vhodnejšie označenie etické *hodnoty*. „Montrealská definícia“ uvádza, že „princípy ľudských práv a sociálnej spravodlivosti sú pre sociálnu prácu zásadnými“. Aj v „Melbournskej definícii“ sú primárne zdôraznené dva zásadné princípy – ľudské práva a sociálna spravodlivosť, ale uvedené v opačnom poradí.

Pod sociálnou spravodlivosťou v širšom poňatí možno síce chápať akýkoľvek distribučný model, zahŕňajúci všetky relevantné spoločenské vzťahy (vrátane statusových práv, uznania menšinovej identity, ochrany životného prostredia a pod.), no pod týmto pojmom sa v užšom zmysle zvykne rozumieť doslova „ekonomická spravodlivosť“, v ktorej ide predovšetkým o problematiku spravodlivého rozdelenia nedostatkových materiálnych hodnôt. Vzhľadom na sociálnu súdržnosť sa približuje koncept sociálnej spravodlivosti skôr k modelu „spravodlivosti podľa potrieb“ než k „zásluhovej spravodlivosti“. „Zásluhový aspekt implikuje, že ten, kto pracuje viac hodín, si zaslúži väčšiu odmenu a aspekt potrieb implikuje, že by sa nemalo stať, že jednotlivec, ktorý je práceneschopný, bude hladovať“ [Barr 1998]. Medzi sociálnou spravodlivosťou a ľudskými právami jestvuje úzke prepojenie. V centre pozornosti sociálneho pracovníka majú stať jednotlivci so svojimi neodňateľnými, nezrušiteľnými a nepremlčateľnými právami, ktoré prislúchajú každému človeku od narodenia až po smrť. Človek má určité základné ľudské práva a tie nemožno porušiť v mene žiadneho vyššieho dobra. V súčasnosti sú tieto práve deklarované v mnohých dokumentoch OSN, Rady Európy, Európskej únie, rovnako aj v ústave a zákonoch jednotlivých krajín. Vzhľadom na rešpektovanie práv je dôležité porozumieť skutočnosti, aby niektoré osoby neboli chápané len ako objekty práva a objekty našej starostlivosti, ale ako subjekty práva, aktívnymi a rovnocennými hráčmi pri rozhodovaní o záležitostiach, ktoré sa ich dotýkajú.

Okrem vyššie spomenutých dvoch princípov, sú v „melbournskej definícii“ pridané spoločná zodpovednosť (*collective responsibility*)

a rešpektovanie rozmanitosti (*respect diversity*). Spoločná zodpovednosť bola do definície včlenená popri ľudských právach, aby tieto mohli byť naplno v praxi skutočne uskutočnené tým, že ľudia (vrátane sociálnych pracovníkov) vezmú zodpovednosť za svoje konanie a spoločensko-kultúrno-politické prostredia, v ktorom žijú. Rešpektovanie dôstojnosti a ľudských práv všetkých ľudí nie je v protiklade – ba práve naopak – s *rôznorodosťou* a jedinečnosťou každej osoby, skupiny alebo komunity. Úcta a rešpekt k rozmanitosti sa môže rozvíjať prostredníctvom hlbšieho poznania, porozumenia a rešpektovanie odlišných kultúrnych, náboženských hodnôt a tradícií ako aj prostredníctvom dialógu s členmi odlišnej skupiny. V tejto súvislosti sa hovorí aj o kultúrnej senzitivnej praxi sociálnej práce. Aktuálnou výzvou v kontexte novodobej migrácie je recipročné hľadisko, teda nielen rešpektovanie práv minorít príslušníkmi majoritnej spoločnosti, ale aj rešpektovanie kultúry, hodnôt a tradícií majoritnej spoločnosti minoritnými skupinami, ku ktorej je takisto potrebná výchova a vzdelávanie.

1.2. MEDZINÁRODNÝ ETICKÝ KÓDEX

Formulovanie etického kódexu patrí v súčasnosti medzi základné požiadavky profesionality a je jednou z charakteristík samostatných pomáhajúcich profesií. Etický kódex označuje súbor písomne formulovaných hodnôt, etických princípov a štandardov správania normatívnych a záväzných pre príslušníkov konkrétnej profesie, odborných pracovníkov alebo členov organizácie v globálnom, národnom alebo inštitucionálnom priestore. Hoci etické kódexy nikdy úplne neodstránia neetické správanie, napomáhajú k etickému scitlivovaniu profesionálnych pracovníkov, profesie a jej dôveryhodnosti u užívateľov služieb a v spoločnosti. Hoci nie sú patentom na všetky etické problémy, konflikty a dilemy, môžu napomôcť k eticky uváženenému rozhodovaniu pri nich [Mátel, Senáriková 2016].

Medzinárodným etickým kódexom sociálnej práce sa v súčasnosti rozumie spoločný dokument IFSW a IASSW z roku 2018 *Statement of Ethical Principles* (Vyhlásenie) [IFSW 2018], ktorý nahradil starší dokument *Ethics in Social Work: Statement of Principles* z roku 2004. Hoci ani jeden z dokumentov neobsahuje názov „kódex“, národnými profesijnými asociáciami ako aj samotnými sociálnymi pracovníkmi sú chápané ako medzinárodný etický kódex, ktorý vytvára ideovú platformu pre národné etické kódexy. Dokument povahou „slúži ako spoločný rámec pre sociálnych pracovníkov, aby pracovali na dosiahnutí najvyšších možných štandardov profesionálnej integrity“ a je „záväzkom dodržiavať v ňom obsiahnuté kľúčové hodnoty a princípy profesie sociálna práca“. Štruktúra medzinárodného etického kódexu je veľmi jednoduchá. Začína úvodnými pojednávaniami, ktoré obsahujú účel a povahu dokumentu a prezentujú aktuálnu globálnu definíciu z Melbourne. Nasleduje predstavenie deviatich zásadných etických princípov. 14-ročný odstup dvoch medzinárodných etických kódexov odráža globálny vývoj v myslení, terminológii, teórii a praxi sociálnej práce vo všeobecnosti, ako aj etiky sociálnej práce v jej užšom ponímaní. Aktuálne zmeny Vyhlásenia môžeme zahrnúť do dvoch základných kategórií – terminologických a obsahových, pričom obe spolu úzko súvisia [Mátel 2018]:

- sociálni pracovníci nie sú chápaní v úzkom význame len ako osoby, ktoré vykonávajú priamu prax (praktici), ale aj ako vzdelávatelia a výskumníci;
- klienti ani užívatelia služieb (*service users*) nie sú menovaní, namiesto toho sú menovaní ľudia, s ktorými (sociálni pracovníci) pracujú (angl. *people with whom they work*) alebo jednoducho ľudia. Zmena terminológie indikuje prioritizáciu participatívneho prístupu (*pracovať s*) pred expertným (*poskytovať služby pre...*);
- aktívna zmena spoločenského prostredia, napríklad namiesto formulácie „sociálni pracovníci majú rozpoznať a rešpektovať etnickú a kultúrnu rôznorodosť“ je uvedené, že „pracujú na posil-

ňovaní inkluzívnych komunit...“ Posilnená je teda behaviorálna a konatívna rovina pred kognitívnou;

- vytváranie balansu pred subjektívnou a jednostrannou interpretáciou práv. Úlohou sociálnych pracovníkov je „*spolupracovať s ľuďmi na hľadani primeranej rovnováhy medzi ľudskými právami, ktoré si vzájomne protirečia*“ (čl. 2). V zásade ide o veľmi dôležitý princíp interpretácie ľudských práv založený na tom, že „*moje právo končí tam, kde začínajú práva iných.*“ V texte Vyhlásenia môžeme nájsť viacero statí, kde je tento balans explicitne uvedený, napr. „*sociálni pracovníci rešpektujú a presadzujú práva ľudí robiť vlastné voľby a rozhodnutia za predpokladu, že to neohrozí práva a oprávnené záujmy ostatných*“ (čl. 4);
- práva a legitímne limity sociálnych pracovníkov. Vyhlásenie sa snaží vyhnúť jednostrannému prezentovaniu etických povinností sociálnych pracovníkov, teda „*povinností bez akýchkoľvek práv*“. Napr. v pojednávaní o potrebe aktívneho spochybňovania nespravodlivých politík a praktík sa uvádza, že „*pritom nesmú byť sociálni pracovníci trestaní*“ (čl. 3.4). Odporúča sa im, aby zvážili aj ohrozenie vlastnej bezpečnosti a „*nie sú nútení konať, ak by boli sami ohrození*“;
- etické využitie digitálnych technológií je úplne novou témou kódexu, ktorá sa dotýka nielen osôb s ktorými sociálni pracovníci pracujú, ale aj vzdelávania a výskumu. Pri všetkých týchto činnostiach sa čoraz viac používajú elektronické technológie a sociálne médiá (napr. poradenstvo a výskum prostredníctvom e-mailu, videí, on-line svojpomocné skupiny s použitím Facebooku, Whatsappu či inej sociálnej siete). Vyhlásenie upozorňuje, že „*používanie digitálnych technológií a sociálnych médií môže predstavovať hrozbu pre uplatňovanie mnohých etických noriem, vrátane, ale nie výhradne, súkromia a dôvernosti, konfliktov záujmov, kompetencií a dokumentácie...*“ (čl. 8.2);

- pôsobenie sociálnych pracovníkov vo vojenskom kontexte a nepoužívanie zbraní. Kľúčovou je *podpora mieru, nenásilia a podpora dôstojnosti ľudí*. Okrem rizík zneužívania vedomostí a zručností sociálnych pracovníkov na neľudské účely, akými je mučenie a terorizmus, ktoré uvádzal už aj starší kódex, pridáva novší dokument aj *vojenské sledovanie a konverznú terapiu*. Novým etickým imperatívom je, že sociálni pracovníci by „*nemali používať zbrane v ich profesionálnom alebo osobnom živote proti ľuďom*“ (čl. 9.3).

2. PROFESIONALIZÁCIA SOCIÁLNEJ PRÁCE NA SLOVENSKU

Sociálna práca a sociálne služby boli v Československu „do roku 1989 charakteristické svojim najskôr charitatívnym prístupom a neskôr inštitucionalizovanou kultúrou – paternalistickým prístupom“ [Brnula, Vaska 2021]. Podľa týchto autorov sa sociálna práca v porevolučnom období, ako aj po rozdelení Československa na dva samostatné štáty v roku 1993, chápala najmä ako nástroj sociálnej politiky. To sa prejavilo v zákone č. 195/1998 Z. z. o sociálnej pomoci z 19. mája 1998. Významnou zmenou v poňatí sociálnej práce bolo v roku 2005 prijatie Zákona č. 305/2005 Z. z. o sociálnoprávnej ochrane detí a o sociálnej kuratele a o zmene a doplnení niektorých zákonov z 25. mája 2005, neskôr aj prijatie zákonov, ktorých účinnosťou skončila platnosť zákona o sociálnej pomoci, konkrétne zákona č. 448/2008 Z. z. o sociálnych službách a o zmene a doplnení zákona č. 455/1991 Zb. o živnostenskom podnikaní (živnostenský zákon) v znení neskorších predpisov z 30. októbra 2008 a zákona č. 447/2008 Z. z. o peňažných príspevkoch na kompenzáciu ťažkého zdravotného postihnutia a o zmene a doplnení niektorých zákonov z 29. októbra 2008. Vo všetkých týchto právnych predpisoch bol nejednotným spôsobom uvedený legislatívny rámec činnosti sociálnych

pracovníkov. Táto skutočnosť sa zmenila v roku 2014, kedy bol na Slovensku schválený zákon č. 219/2004 Z. z. o sociálnej práci a o podmienkach na výkon niektorých odborných činností v oblasti sociálnych vecí a rodiny a o zmene a doplnení niektorých zákonov z 9. júla 2014 (zákon o sociálnej práci). Jeho hlavným cieľom bola podpora profesionalizácie výkonu sociálnej práce, a to najmä ustanovením nevyhnutných kvalifikačných predpokladov a zriadením Slovenskej komory sociálnych pracovníkov a asistentov sociálnej práce.

Základnou logikou profesijného zákona je, že sociálnu prácu môže v praxi vykonávať len ten, kto ju vyštudoval na vysokej škole v študijnom odbore sociálna práca. Od 1. januára 2015 preto na Slovensku platí, že sociálnu prácu ako odbornú činnosť môže vykonávať: 1. *Asistent sociálnej práce* – kvalifikačným predpokladom je získanie vysokoškolského vzdelania prvého stupňa (bakalárskeho) výlučne v študijnom odbore sociálna práca; 2. *Sociálny pracovník* – kvalifikačným predpokladom je získané vysokoškolské vzdelanie druhého stupňa (magisterského) výlučne v študijnom odbore sociálna práca. Asistent sociálnej práce a sociálny pracovník „*uplatňujú prístupy zodpovedajúce cieľu vykonávanej sociálnej práce a poznatkom odboru sociálna práca s využitím odborných metód práce v závislosti od zamerania sociálnej práce...*“ (§ 2 ods. 3 zákona č. 219/2014 Z. z.). Kvalifikačné kritérium je kľúčovou, ale nie jedinou podmienkou pre odbornú spôsobilosť na výkon sociálnej práce. Ďalšou je celoživotné vzdelávanie.

Úplnou novinkou v podmienkach Slovenskej republiky je, že sociálna práca sa môže vykonávať nielen v pracovnoprávnom vzťahu alebo v obdobnom pracovnom vzťahu, ale aj ako *samostatná prax* (por. §§ 3, 7 zákona č. 219/2014 Z. z.). Podmienkou samostatnej praxe, okrem splnenia kvalifikačného predpokladu pre výkon sociálneho pracovníka, je získanie povolenia od komory. Na obdobnom princípe ako napr. v medicíne jestvuje všeobecné lekárstvo a jednotlivé špecializácie, aj slovenská sociálna práca počíta s tým, že okrem „všeobecnej sociálnej práce“ budú

niektoré jej činnosti špecializáciami. Špecializované odborné činnosti vykonávajú sociálni pracovníci (teda už nie asistenti sociálnej práce), ktorí majú potrebné vedomosti a zručnosti získané absolvovaním akreditovaného špecializačného vzdelávacieho programu (por. § 2 ods. 2; § 8 ods. 2 zákona č. 219/2014 Z. z.). Doposiaľ (stav k januáru 2021) boli na Slovensku identifikované dve špecializované odborné činnosti (por. Nariadenie vlády č. 5/2016 Z. z.): 1. *Sociálna kuratela* – jej cieľovou skupinou sú sociálni pracovníci a fyzické osoby, ktoré sa pripravujú na výkon opatrení sociálnej kurately pre deti a/alebo opatrení sociálnej kurately plnoletých fyzických osôb; 2. *Sociálna posudková činnosť* – jej cieľovou skupinou sú sociálni pracovníci a fyzické osoby, ktoré sa pripravujú na výkon sociálnej posudkovej činnosti pre fyzické osoby s ťažkým zdravotným postihnutím a posudzovania odkázanosti na sociálnu službu.

2.1. PROFESIJNÁ KOMORA

„Každý, kto sa chce stať sociálnym pracovníkom, musí získať predpísané vzdelanie, dodržiavať profesijnú etiku a byť členom profesijnej komunity“ [Navrátila 2000]. Spôsob začlenenia sa do profesijnej komunity môže byť rozličný v závislosti od spoločenských a právnych podmienok jednotlivých krajín a od požadovaného stupňa formalizácie a inštitucionalizácie. Na Slovensku sa pokúšala v 90. rokoch 20. stor. o formálne spojenie profesijnej komunity mimovládna organizácia Asociácia sociálnych pracovníkov na Slovensku, ktorá sa stala členskou organizáciou IFSW. Jej aktivity sa pomerne rýchlo utlmili a v súčasnosti nevykazuje žiadnu reálnu činnosť. Vzhľadom na deficit profesijnej organizácie sociálnych pracovníkov na Slovensku, reagoval zákon o sociálnej práci zriadením *komory ako profesijnej organizácie združujúcej sociálnych pracovníkov a asistentov sociálnej práce* (§ 14 zákona č. 219/2014 Z. z.). Členmi komory môžu byť fyzické osoby odborne spôsobilé na výkon sociálnej práce, musia sociálnu prácu reálne vykonávať a o členstvo formálne požiadať. Členstvo v komore však nie je povinné, ale dobrovoľné.

Z hľadiska pôsobnosti táto predovšetkým „chráni práva a záujmy svojich členov v súvislosti s výkonom sociálnej práce, poskytuje členom komory bezplatné poradenstvo v súvislosti s výkonom sociálnej práce a sprostredkúva členom komory v prípade potreby zastupovanie v konaní pred súdmi vo veciach súvisiacich s výkonom sociálnej práce“ (§ 15). Komora sa stala členskou organizáciou IFSW. Eticky senzitívny prístup v praxi má zabezpečiť etický kódex profesie. Tento navrhujú a schvaľujú samotní sociálni pracovníci a asistenti sociálnej práce prostredníctvom snemu komory na návrh profesijnej rady komory.

2.2. SLOVENSKÝ ETICKÝ KÓDEX

Národné etické kódexy sociálnej práce, resp. sociálnych pracovníkov, sú zvyčajne utvorené národnou asociáciou sociálnej práce. Túto úlohu istý čas na Slovensku reálne plnila vyššie uvedená Asociácia sociálnych pracovníkov na Slovensku, ktorá vznikla v roku 1994. V Žiline roku 1997 deklarovala *Etický kódex sociálnych pracovníkov Slovenskej republiky*. Jeho text bol sformulovaný v súlade s vtedy aktuálnymi *Princípami a štandardmi etiky sociálnej práce* IFSW (1994). V tom čase išlo o prvý etický kódex sociálnych pracovníkov na Slovensku. Keďže išlo o dokument občianskeho združenia, jeho charakter bol odporúčací. Nejestvoval žiaden kontrolný ani sankčný mechanizmus pre prípady porušenia etických zásad.

V roku 2015 sa konal v Bratislave ustanovujúci snem Slovenskej komory sociálnych pracovníkov a asistentov sociálnej práce (ďalej „komora“). V rámci neho zakladajúci členovia komory schválili nový Etický kódex sociálneho pracovníka a asistenta sociálnej práce Slovenskej republiky (ďalej „etický kódex“) [Slovenská komora 2015]. Etický kódex na jednej strane vychádzal z globálneho chápania sociálnej práce (akceptoval globálnu definíciu z roku 2014 a vychádzal z vtedy aktuálneho medzinárodného etického kódexu [IFSW/IASSW 2004], na strane druhej mal aspiráciu prihliadať na národné špecifiká slovenskej sociál-

nej práce. Hlavným cieľom kódexu je úsilie o napĺňanie poslanie sociálnej práce, v súlade s jej medzinárodným chápaním. Okrem toho:

- predstavuje kľúčové etické hodnoty profesie a základné etické princípy v rámci jednotlivých oblastí zodpovednosti,
- je oporou pre sociálnych pracovníkov, asistentov sociálnej práce a študentov sociálnej práce,
- poskytuje etické štandardy výkonu praxe sociálnej práce,
- je nástrojom na hodnotenie profesionálneho etického konania,
- podporuje etickú diskusiu a reflexiu,
- prispieva k identite sociálnej práce ako profesie a posilňuje jej status.

Štruktúra kódexu je nasledovná:

Preambula

1. Hodnoty sociálnej práce
 - 1.1 Sociálna spravodlivosť
 - 1.2 Ľudská dôstojnosť
 - 1.3 Dôležitosť medziľudských vzťahov
2. Etická zodpovednosť
 - 2.1 Zodpovednosť voči klientom
 - 2.2 Zodpovednosť voči sebe
 - 2.3 Zodpovednosť voči pracovisku
 - 2.4 Zodpovednosť voči kolegom
 - 2.5 Zodpovednosť voči profesii
 - 2.6 Zodpovednosť voči spoločnosti
3. Etické problémy a dilemy
4. Závaznosť etického kódexu
5. Záver

Sociálna práca je v súčasnosti chápaná ako profesia založená a hodnotách. Slovenský etický kódex (2015) uvádza, že „sociálna práca je dynamicky sa rozvíjajúcou profesiou, založenou na hodnotách, akými sú sociálna spravodlivosť, ľudská dôstojnosť a dôležitosť medziľud-

ských vzťahov“. Identifikované sú v ňom tri kľúčové hodnoty. Prvé dve boli identické s medzinárodným etickým kódexom z roku 2004, tretia vychádza zo staršej „montrealskej definície“ a zároveň bola komunikovaná ako špecifický dôraz slovenskej sociálnej práce. Dôležitosť medziľudských vzťahov je pritom chápaná v troch rovinách. Prvou je rovina vzťahu s klientmi, kde môže byť partnerstvo nástrojom zmocňovania klientov. Okrem toho môže byť podpora k začleneniu užívateľov služieb sociálnej práce do sociálnej siete osobných vzťahov súčasťou sociálnej inklúzie a praktickou realizáciou princípu subsidiarity. Druhou rovinou sú kolegiálne vzťahy na pracovisku. Etické konzekvencie sú v kódexe uvedené v oblasti zodpovednosti voči kolegom, kde je uvedená kolegiálna spolupráca a vzájomná dôvera. Tretou oblasťou sú kolegovia z iných inštitúcií a pomáhajúcich profesií, vzhľadom na ktorých je zdôraznený najmä rešpekt.

Slovenský etický kódex sa v svojom texte opiera na viacero zásadných princípov profesie a akademickej disciplíny sociálna práca, ktorými sú podporovanie sociálnej spravodlivosti, rešpektovanie dôstojnosti osoby, dodržiavanie ľudských práv, prvoradosť záujmu o klienta, úsilie o najlepší záujem klienta, rešpektovanie profesionálnych hraníc, rovnaké zaobchádzanie, antidiskriminácia, rešpektovanie rôznorodosti, sebaurčenie užívateľov služieb, participácia, posilňovanie a zmocňovanie užívateľov služieb, individuálny prístup ku klientovi, rešpektovanie súkromia klientov, rešpektovanie dôvernosti informácií a holistický prístup. Úplnou novinkou nového slovenského etického kódexu bolo upriamenie pozornosti aj na zodpovednosť sociálneho pracovníka a asistenta sociálnej práce voči sebe samému. Kódex akceptoval princíp, že kvalitné služby klientom môžu poskytovať len profesionáli, ktorí vykonávajú nevyhnutné kroky v profesionálnej a osobnej starostlivosti o seba. Tieto sú v texte potom vymenované a patria sem sebareflexia, sústavné vzdelávanie, pravidelná supervízia, kolegiálne konzultácie a využívanie nástrojov psychohygieny.

Vzhľadom na negatívne historické skúsenosti s neaktualizovaním prvého etického kódexu, text druhého etického kódexu uviedol potrebu pravidelnej revízie v 3-ročnej periodicite. Táto revízia prebehla v roku 2018, kedy bol publikovaný aj nový medzinárodný etický kódex (Vyhlásenie) [IFSW/ IASSW, 2018]. Do revidovaného znenia Etického kódexu sociálneho pracovníka a asistenta sociálnej práce, schváleného komorou v roku 2019, boli vkomponované vybrané etické princípy tohto medzinárodného dokumentu. Zhrnúť ich môžeme nasledovne [Mátel 2019]:

- rozšíril sa rozsah dopadu etického kódexu, nakoľko v súlade s Vyhlásením sa uvádza: *„Etické hodnoty a princípy tohto kódexu sa vzťahujú na všetky kontexty praxe sociálnej práce, vzdelávania a výskumu, či už ide o priamy kontakt tvárou v tvár alebo využívanie digitálnych technológií a sociálnych médií.“*
- v oblasti etickej zodpovednosti voči klientom bol princíp podpory práva na sebaurčenie sformulovaný tak, aby bol v ňom obsiahnutý balans medzi právami jednotlivých klientov. Obdobným spôsobom sa postupovalo aj pri formulácii práva na dôvernosť a súkromie;
- v oblasti etickej zodpovednosti voči sebe bolo z Vyhlásenie prijaté, aby sociálni pracovníci zvažili pri svojich činnostiach ohrozenie vlastnej bezpečnosti a uznáva, že nie sú nútení konať, ak by sami boli ohrození;
- v oblasti etickej zodpovednosti voči spoločnosti bola do článku o podpore všeobecného blaha pridaná aj *solidarita spoločnosti*. V nadväznosti na Vyhlásenie bol v texte o angažovanosti pridaný text, ktorý rešpektuje primerané obmedzenia z pozície osoby vykonávajúcej sociálnu prácu: *„Pri upozorňovaní na nespravodlivé, škodlivé a opresívne sociálno-politické opatrenia nesmie byť sociálny pracovník a asistent sociálnej práce trestaný.“*
- asi najdiskutovanejšou novinkou revidovaného slovenského etického kódexu bolo prevzatie textu Vyhlásenia o tom, že v rámci

podpory mieru a nenásilia, sociálny pracovník a asistent sociálnej práce *„nepoužíva zbrane v profesionálnom ani osobnom živote proti ľuďom.“* Najmä streetworkeri a ďalší pracovníci pohybujúci sa v rizikovom prostredí kladú legitímne otázky, či nosenie obranných sprejov (kaserov) a ich eventuálne použitie na sebaobranu nie je v rozpore s týmto etickým princípom?

Slovenský etický kódex si napriek tendencii k internacionalizácii zachoval svoje špecifiká. Vybrané z nich uvádzame:

- vzhľadom na terminológiu národný etický kódex používa pojmy *klient*, *užívateľ služieb* a *osoba*, s ktorou (*sociálny pracovník alebo asistent sociálnej práce*) *pracuje* ako synonymá s vedomím, že v aktuálnom medzinárodnom terminologickom jazyku je uprednostňované posledné označenie;
- vzhľadom na kľúčové hodnoty ponechal národný etický kódex hodnotu dôležitosti medziľudských vzťahov, čo potvrdil aj empirický výskum (A. Mátel, M. Romanová, Z. Senáriková, 2017). Dokonca spomedzi skúmaných kľúčových hodnôt najvyššiu mieru identifikácie mali sociálni pracovníci s hodnotou medziľudských vzťahov (priemerné skóre 4,15 z 5,0), najnižšiu s dôstojnosťou človeka (3,53 z 5,0);
- hoci Vyhlásenie prezentuje etické využívanie technológií a sociálnych médií ako samostatný etický princíp, slovenský kódex ich chápe skôr ako formu prostredníctvom ktorej sa vykonáva sociálna práca resp. ich môžeme chápať aj ako priestor pôsobenia sociálnych pracovníkov a asistentov sociálnej práce;
- v oblasti zodpovednosti sociálnych pracovníkov a asistentov sociálnej práce voči sebe bolo vložené právo na výhradu vo svedomí: *„Od sociálneho pracovníka a asistenta sociálnej práce nemôžno vyžadovať také konanie alebo spoluúčasť na ňom, ktoré odporuje jeho svedomiu, okrem prípadov bezprostredného ohrozenia života alebo zdravia osôb.“*

- oblasť etickej zodpovednosti voči pracovisku bola doplnená aj o zamestnávateľov. Reflektovaná bola aj nedobrá prax, že niektorí zamestnávatelia neumožňujú svojim zamestnancom primeranú účasť na ďalšom vzdelávaní a supervízii. Kódex preto apeluje na osoby vykonávajúce sociálnu prácu, aby sa angažovali pri vytváraní vhodnejších podmienok pre svoj profesionálny rast: *„V zamestnávateľských organizáciách a na pracovisku sociálny pracovník a asistent sociálnej práce aktívne spolupôsobí pri vytváraní takých pracovných podmienok, ktoré umožnia profesionálnu starostlivosť o seba, najmä prostredníctvom sústavného vzdelávania a pravidelnej supervízie.“*

Najslabšou stránkou slovenského etického kódexu je jeho (ne)záväznosť, pretože v texte zákona o sociálnej práci stojí, že kódex je záväzný pre členov komory. Nakoľko členstvo v komore je dobrovoľné, pre nečlenov komory nejestvuje žiaden mechanizmus postupu v prípade porušenia kódexu. Doposiaľ nejestvuje mechanizmus disciplinárneho konania voči osobám, ktoré vykonávajú sociálnu prácu, nie sú členmi komory a porušili etické zásady profesie, kódex aj vzhľadom na nich deklaruje, že „sociálny pracovník a asistent sociálnej práce vykonáva sociálnu prácu v súlade s etickým kódexom.“ Ašpiráciou komory je iniciovať legislatívnu zmenu tohto ustanovenia tak, aby bol etický kódex rovnako záväzný pre všetkých sociálnych pracovníkov a asistentov sociálnej práce.

Vzhľadom na slovenskú sociálnu prácu kódex nechcel len reflektovať aktuálnu prax, ale má ašpiráciu posúvať ju smerom k internacionalizácii a hlbšej etickej senzitivnosti pri poskytovaní služieb sociálnej práce. Na základe vyššie uvedených entít by „základnou snahou celej spoločnosti malo byť budovanie takého sociálneho prostredie, v ktorom by všetci ľudia žili dôstojne, v pochopení a bezpečia“ [Pavelková 2017].

ZÁVER

Sociálna práca je eticky citlivou a na hodnotách založenou profesiou a akademickou disciplínou. Táto skutočnosť je súčasťou jej globálneho chápania, čoho dôkazom je aj medzinárodný etický kódex sociálnej práce. Slovenská sociálna práca prešla v ostatnom období procesom profesionalizácie, internacionalizácie, ale aj postupnej privatizácii a špecializácii, pričom sa snaží o uchovanie vlastných špecifik. Súčasťou procesu profesionalizácie a internacionalizácie je profesijný zákon, vznik Slovenskej komory sociálnych pracovníkov a asistentov sociálnej práce, zákonné ustanovenie toho, že sociálnu prácu môžu vykonávať len vysokoškolsky vzdelané osoby v odbore sociálna práca. Sociálna práca sa môžu vykonávať na Slovensku aj ako samostatná prax a ustanovené boli aj jej prvé špecializačné odbory. Súčasťou profesionalizácie je aj etická citlivosť pri jej výkone, ktorému má napomáhať Etický kódex sociálneho pracovníka a asistenta sociálnej práce, schválený komorou v roku 2015 a revidovaný v rokoch 2018-2019. Hoci slovenský etický kódex sleduje medzinárodné trendy, zároveň si zachováva vlastné národné dôrazy, akými sú napríklad akcent na dôležitosť medziludských vzťahov ako kľúčovú hodnotu sociálnej práce, možnosť uplatnenia výhrady vo svedomí a vytváranie vhodných podmienok pre profesijný rast. V závere slovenského etického kódexu sa uvádza, že etický kódex nemôže nahradiť vlastnú, vnútorne motivovanú zodpovednosť sociálneho pracovníka a asistenta sociálnej práce. Etický kódex je preto len nástrojom eticky senzitívnej praxe, nie jej cieľom.

LITERATÚRA

- Barr, Nicholas (1998), *Economics of the welfare state*. Oxford: Oxford University Press.
- Brnula, Peter, Vaska Ladislav (2021), After the Divorce: Social Work in Slovakia Since the Peaceful Division of Czechoslovakia. In: Lorenz, W., Havrdová, Z., Matoušek, O. *European Social Work After 1989: East-West Exchanges Between Universal Principles and Cultural Sensitivity*. Springer, Cham. pp 51–64. https://doi.org/10.1007/978-3-030-45811-9_4
- International Federation of Social Workers (2014), *Global definition of social work*. Por. <https://www.ifsw.org/what-is-social-work/global-definition-of-social-work/> [dostupné: 5.10.2020].
- International Federation of Social Workers (2018), *Statement of Ethical Principles*. Por. <https://www.ifsw.org/statement-of-ethical-principles/> [dostupné: 10.8. 2020].
- Mátel, Andrej (2017), Sociálna práca. In: Balogová, B., Žiaková, E. (eds.). *Vademecum sociálnej práce*. Košice: UPJŠ, pp. 71–72.
- Mátel, Andrej (2018), Revízia slovenského etického kódexu. *Sociální práce / Sociálna práca* 19 (2). Por. <https://socialniprace.cz/aktualne-trendy-noveho-medzinarodneho-etickeho-kodexu/> [dostupné: 30.6. 2018].
- Mátel, Andrej (2019), Aktuálne trendy nového medzinárodného etického kódexu. *Sociální práce / Sociálna práca* 18 (3). Por. <https://socialniprace.cz/revizia-slovenskeho-etickeho-kodexu/> [dostupné: 31.5. 2019].
- Mátel, Andrej, Romanová Martina, Senáriková Zuzana (2017). *Profesijné hodnoty sociálnej práce v Slovenskej republike*. Nitra: FSvZ UKF.
- Mátel, Andrej, Senáriková Zuzana (2016), *Etické kodexy sociální práce*. Příbram: Ústav sv. Jana. N. Neumanna VŠZaSP sv. Alžběty.
- Nariadenie vlády SR č. 5/2016 Z. z. ktorým sa vykonávajú niektoré ustanovenia zákona č. 219/2014 Z. z. o sociálnej práci a o podmienkach na výkon niektorých odborných činností v oblasti sociálnych vecí a rodiny a o zmene a doplnení niektorých zákonov

- Navrátil, Pavel (2000), Úvod do teorií a metod sociální práce. Brno: Národní centrum pro rodinu.
- Pavelková, Jaroslava (2017), Etika masmédií k marginálním skupinám v současné společnosti. In: Mátel, A., Roman, L., Janechová, L. *Profesijné hodnoty sociálnej práce*. Bratislava: VŠZaSP sv. Alžbety, pp. 25–31.
- Slovenská komora sociálnych pracovníkov a asistentov sociálnej práce (2019), *Etický kódex sociálneho pracovníka a asistenta sociálnej práce v SR* <http://socialnapraca.sk/wp-content/uploads/2018/11/Etick%C3%BD-k%C3%B3dex-1.pdf> [dostupné: 25. 1. 2019]. Staršia verzia: (2015) <<http://www.employment.gov.sk/sk/rodina-socialna-pomoc/socialna-praca/>>. [dostupné: 28. 9. 2015].
- Zákon č. 305/2005 Z. z. o sociálnoprávnej ochrane detí a o sociálnej kuratele v znení neskorších predpisov v znení neskorších predpisov.
- Zákon č. 447/2008 Z.z. o peňažných príspevkoch na kompenzáciu ťažkého zdravotného postihnutia a o zmene a doplnení niektorých zákonov v znení neskorších predpisov.
- Zákon č. 448/2008 Z. z. o sociálnych službách a o zmene a doplnení zákona č. 455/1991 Zb. o živnostenskom podnikaní (živnostenský zákon) v znení neskorších predpisov.
- Zákon č. 219/2014 Z. z. o sociálnej práci a o podmienkach na výkon niektorých odborných činností v oblasti sociálnych vecí a rodiny a o zmene a doplnení niektorých zákonov.

René Rác

Vysoká škola zdravotníctví a sociálnej práce sv. Alžbety, Bratislava

ORCID: 0000-0002-8534-021X

SYSTÉM SOCIÁLNEJ PÉČE O OHROŽENÉ DĚTI A MLÁDEŽ

SYSTEM OPIEKI SPOŁECZNEJ DLA DZIECI I MŁODZIEŻY W TRUDNEJ SYTUACJI ŻYCIOWEJ

SOCIAL CARE SYSTEM FOR VULNERABLE CHILDREN AND YOUTH

ABSTRAKT

V České republice vyrůstá přibližně 20 tisíc dětí, které jsou odkázány na život mimo rodinu. Jestliže dítě nemá dostatečně bezpečné a vhodné podmínky pro zdravý vývoj, které zabezpečuje rodina, tak má stát povinnost pro tyto občany zajistit náhradní péči. Náhradní péče je poskytována náhradní rodinnou péčí (pěstounstvím) nebo ústavní péčí. Cílem příspěvku „Systém sociální péče o ohrožené děti a mládež“ je analyzovat vliv sociální práce, která se zabývá ohroženými dětmi a mládeží. Součástí analýzy je komparace dvou států Polska a Dánska, kteří poskytují sociální péči formou pěstounské péče nejen pro ohrožené děti. Systém sociální péče pro ohrožené děti prošel v posledních letech významnou reformou s dynamickým vývojem. Transformace

systemu v České republice byla realizována Ministerstvem práce a sociálních věcí spolu s ostatními resorty jako například Ministerstvo vnitra, které významně přispělo k rozvoji. Záměrem práce je uvést rozbor historického vývoje systému péstounské péče. V příspěvku vymezujeme symptomy psychické deprivace u dětí, které mohou nastat zanedbáváním péče. Součástí práce je analýza klíčového jevu „zanedbávání“ a jeho možná geneze.

Klíčová slova: ohrožené děti, rodina, systém sociální péče a pomoci, sociální pracovník, péstounská péče.

ABSTRAKT

W Republice Czeskiej dorasta około 20 000 dzieci, które żyją poza rodziną. Jeżeli dziecko nie ma dostatecznie bezpiecznych i odpowiednich warunków do zdrowego rozwoju, jakie zapewnia rodzina, państwo ma obowiązek zapewnić tym obywatelom alternatywną opiekę. Opieka zastępcza jest zapewniana przez zastępczą opiekę rodzinną (pieczy zastępczej) lub opiekę instytucjonalną. Celem artykułu „System opieki społecznej dla dzieci i młodzieży w trudnej sytuacji życiowej” jest analiza wpływu pracy socjalnej na dzieci i młodzież w trudnej sytuacji życiowej. Analiza obejmuje porównanie dwóch państw w Polsce i Danii, które zapewniają opiekę społeczną w formie pieczy zastępczej nie tylko dla dzieci w trudnej sytuacji. System opieki społecznej dla dzieci szczególnie wrażliwych przeszedł w ostatnich latach znaczące reformy i dynamicznie się rozwija. Transformację ustrojową w Czechach przeprowadziło Ministerstwo Pracy i Spraw Socjalnych wspólnie z innymi resortami, m.in. Ministerstwem Spraw Wewnętrznych, które wniosły istotny wkład w rozwój. Celem pracy jest analiza historycznego rozwoju systemu pieczy zastępczej. W artykule definiujemy objawy deprywacji psychicznej u dzieci, które mogą wystąpić w wyniku zaniedbania. Częścią pracy jest analiza kluczowego zjawiska „zaniedbania” i jego możliwej genezy.

Słowa kluczowe: dzieci w trudnej sytuacji życiowej, rodzina, system pomocy i opieki społecznej, pracownik socjalny, opieka zastępcza.

ABSTRACT

Approximately twenty thousand children who grow up in the Czech Republic live without or outside their families. If a child does not have sufficiently safe and suitable conditions for his/her healthy development, which should be provided by his or her own family, the state has the obligation to maintain alternative care for such

citizens. Substitute care is provided by substitute family care (also known as foster care) or institutional care. The aim of the article is to analyse the impact of social work practice that deals with children and teenagers. The analysis includes the comparison between two countries – Poland and Denmark which both provide social care in the form of foster care (also for vulnerable children).

In recent years, the social care system for vulnerable children has undergone significant reforms and it is still dynamically developing. The transformation of the system in the Czech Republic, which was carried out by the Ministry of Labor and Social Affairs and with other ministries including the Ministry of Interior, made a significant contribution to the development. The analysis of historical development of the foster care system, the phenomenon of neglect and its genesis, mental deprivation of children through neglect are also widely discussed in the work.

Keywords: endangered children, family, social help system, social worker, foster care.

1. SOCIÁLNÍ PRÁCE S OHROŽENÝM DÍTĚTEM

Špatné a ohrožující jednání, které narušuje zdravou výchovu jedince, je vždy způsobené úmyslným i neúmyslným jednáním pečujících osob. Autor Oldřich Matoušek uvádí ve své publikaci čtyři typy poškození:

- **tělesné týrání:** jedná se o závažný škodlivý fyzický zásah na dítěti, jednání na oběti zanechává známky narušeného fyzického, psychického či sociálního statusu,
- **sexuální zneužívání:** incest tedy sexuální styk s příbuzným v přímém pokolení,
- **zanedbávání:** opomíjení potřeb dítěte pečující osobou,
- **emoční týrání:** formy psychického násilí.

V praxi sociální práce se zneužíváními a zanedbáváním dětmi a jejich rodinami je velmi obtížné stanovit oddělení jednotlivých typů nevhodného zacházení s dítětem. Významným faktorem může být pro nás etnická příslušnost rodiny. Absolutní kritérium sociální práce se

zneužívány či ohroženými dětmi není doposud vědecky stanovené. V současné době nám ani zákon nemůže přesně stanovit co je, nebo není adekvátní jednání k dítěti. Proto důležitou součástí sociálního pracovníka se zaměřením na ohrožené děti je empatie, odborný výcvik a silné zázemí v organizaci. Na jiný náhled můžeme poukázat v západoevropských zemích, kde je jasně stanovený zákon a povinnost oznamovat příslušným orgánům případy nevhodného jednání s dítětem. Ne vždy se jedná o pravidlo, že poškození dítěte je patrná forma tělesné újmy. Může se jednat např. o rozvodové řízení, kde dítě je nástrojem pro poškození druhého rodiče. Dle zahraničních zkušeností je v současné době jasné, že v tomto případě je nutná forma intervence. Nedostatek důkazů a svědectví o zanedbávání péče je pro soudní rozhodování náročnou situací, ale ještě náročnějším procesem může projít dítě. Necitlivé vyšetřování přivádí jedinci sekundární viktimizaci. [Matoušek.in. 2010, s. 29]

Syndrom CAN – Child Abuse and Neglect je součástí diskuze, ve které se pojednává o zanedbávání dítěte. V této náležitosti je nutné zmínit statistický fakt, že zanedbávání dítěte je hlavní složkou syndromu CAN. Ovšem v odborné literatuře se setkáváme častěji s jinou problematikou, která je součástí syndromu. Autor Dubowitz poukazuje na fakta odborných časopisů a jejich činnost „ohrožených dětí bylo jen 6% publikovaných studií věnováno výhradně problematice zanedbávání dětí, oproti 23% publikovaných prací výlučně se zabývajícím sexuálním zneužíváním“ [Dobowitzs 1994 za: Pémová, Ptáček 2016, s. 16–20].

Autoři Pémová a Ptáček [2016, s. 17] klade důraz na sociální konstrukci moderní společnosti, kde nacházíme mnoho faktorů, které způsobují vznik zanedbávání dítěte. Společensko – kulturní pohled nám určuje mnoho faktů ve výchově co je nebo není přijatelné pro standardní výchovu. I když máme rozšířenou právní působnost nelze opomenout přetrvávající práci a její systém, který je využíván na dětech. Jistě se shodneme, že tento negativní jev je nepřijatelný či odsouzeníhodný, avšak mnohdy a ne ve vzdálených zemích je tento systém stále aktiv-

ní. Historie zanedbávání dětí označuje jako nejběžnější formu vraždu novorozence a odložení. V roce 1670 byl založen zdravotní ústav pro odložené děti. Abbé Malvaux napsal v roce 1780 „V první roce tohoto zařízení 1670 byl počet nalezených dětí 312. Deset let poté 890. V roce 1700 počet stoupl na 1738. V roce 1740 byl počet 3150. A za dalších 36 let se více než zdvojnásobil, protože v roce 1776 se napočítalo 6419 nalezenců. Je to víc než třetina dětí, které se narodily v Paříži, jejichž celkový počet v tomtéž roce 18519“ [Pémová, Ptáček 2016, s. 17].

1.1. HISTORIE ZANEDBÁNÍ DÍTĚTE

Patrný vliv na výchovu a zanedbávání dítěte má období 4. století našeho letopočtu, kdy křesťanství uznává dítě jako lidskou bytost. I přes zákaz ubližování či zanedbávání dítěte nelze opomenout otcovskou moc, která měla na dítě dopad. Moc v průběhu vývoje lidstva postupně slábla. V roce 1949 došlo k zrovnoprávnění rodičovské moci mezi otcem a matkou. Značným vlivem bylo přijetí odlišné formulace z roku 1959 Chartou práv dítěte, kdy se zaměřujeme na práva a povinnosti dítěte. Rodičovská odpovědnost dochází ke změně roku 1989 a přináší pro dítě řadu nových práv. Prioritním úspěchem vnímáme především reformu, která přináší povinnost pečovat o dítě pokud možno co nejlepším způsobem, zákaz jakékoliv diskriminace a v neposlední řadě právo dítěte na společenskou participaci. Období 18. století v rámci osvícenství přineslo lepší pochopení pro vnímání potřeb dítěte, aby nedocházelo k zanedbávání. Avšak toto období pro nás stále není prioritním teprve 19. století je hlavním obdobím změn a zavedení péče o postavení dítěte ve společnosti. Zřetel byl věnován dětem, které se ocitly v situaci endogenní i exogenní problematice. První mezinárodní dokument o zákazu dětské práce byl zaznamenán na konci 19. století. Zákaz přinesl skutku velkolepý rozvoj péče o dítě ve 20. Století. Problematika ohrožení dítěte a zanedbávání péče se začíná systematicky zkoumat v šedesátých letech 20. století. U většiny států nastala modifikace systému sociálního za-

bezpečení pro ohrožené děti a mládež. Cílem změny byla zřetelná změna programu systematického procesu a úspěšné plánování intervence. Relativní změna se nezastavila pouze u definování problematiky, kdo je ohrožené dítě, ale mnoho času se trávilo nad výzkumnou činností vzniku rodičovské patologie. Opozičním předpokladem pro vznik statusu zanedbávané dítě se objevily modely, které poukazují na situaci sociálních jevů, jež aktivují problematiku např. chudoba, nezaměstnanost, sociální vyloučení, rozvod, aj. [Dunkovský 2005, s. 15–20].

Novodobé pojetí zanedbávání dítěte se objevilo v meziválečném období v USA a Velké Británii. Cílem byla definice jasných stanov, které se zabývají vývojem dítěte, rodičovské péče včetně přístupů ve školním zařízení. Pojetí mělo přispět k vývojovým fázím v dětství a jeho pojmenování. Zcela inovativní postoj zaměřující se na zanedbávání dětí zůstal aktuálním tématem do dnes. Veřejní činitelé i lékařské odbory měly jasný cíl a to zavedení preventivních opatření, aby nedocházelo k vysokému počtu dětské i kojenecké úmrtnosti. Obsahem aktivit preventivního opatření byla zejména nutričně vyvážená strava a hygienická opatření. Přestože meziválečné období bylo součástí inovativních změn, nelze opomenout oblasti, u kterých inovace byla pravděpodobně stále v pojednávání. Systém ochrany péče o děti se svými kompetencemi zaměřoval pouze na důsledky, které vznikaly jako součást jednání patologické výchovy. V tomto případě se jednalo o společensky nepřijatelné chování nebo patologické jevy u dětí a mládeže. K možnosti řešení problematiky vzniklých patologických jevů z důvodů zanedbávání péče se využívaly dva typy systému a to medicínský přístup nebo sociologický model. Medicínský model řeší vzniklou problematiku pomocí psychiatrické medicíny. Sociologický model se zaměřuje na intervenci a vznik nežádoucích jevů, které nastaly v rodině. Autor Matin (1944) vnímal zanedbávání dítěte jako součást válečného stavu, který měl jednoznačný vliv na zdravou a kvalitní výchovu, avšak poukazoval na výzvu pro Velkou Británii, která měla okamžitě jednat v rámci politiky rodiny a

sociálního systému. Poskytnutí primární prevence s možností dávek a služeb by zainteresovalo rodiny [Pémová 2016, s. 20-21]

V současnosti se zanedbávání dítěte projevuje i zvýšeným rizikem, kdy děti tráví příliš mnoho času ve virtuálním prostoru a stávají se oběťmi kyberšikany, která je určitým projevem zanedbávání ze strany rodičů, kteří nevědí, jak dieta tráví volný čas, nezajímají se o osobní zájmy dítěte a zanedbávají jeho výchovu [Ludwig Cintulová et al, 2017].

1.2. RODINA JAKO HLAVNÍ FAKTOR

Často kontroverzním a diskutovaným tématem v době, kdy se společnost stále vyvíjí je selhávání funkce biologické rodiny a nebezpečné dopady na dítě. Média mnohokrát způsobují svou činností klamné představy o náhradní péči, která je poskytovaná dětem, u nichž je nedostačující výchova. Na jedné straně je indikátor utajování identifikace matky, která porodila své dítě a následně jej odložila do baby boxu, avšak na druhé straně se můžeme potkat se situací, kdy dítě právě vyhledává své biologické rodiče, přes veškerou nepříznivou situaci, kterou mu mohli způsobit. Proto je velmi těžké přijmout tvrzení, co je nebo není pro lidskou duši přijatelné.

Zanedbávání dítěte je označováno jako jev, který je ovlivněn více činiteli. Jako hlavní složku lze vnímat psychickou zátěž nepříznivým prostředím a dysfunkce rodiny. „Co je tedy rodina? Stručně řečeno, je to společenství, kde se sdílí čas, prostor, úzkosti i naděje, kde se soužitím všichni učí pro život, kde všichni dávají i přijímají, kde formují svou osobnost a mají možnost zrát k moudrosti – a kde podstatnou složkou všeho je vzájemně sdílená a působná radost. A právě v tomto je něco pro rodinu hluboce specifického: je tu dána jedinečná příležitost, aby toto společenství bylo společenstvím radosti“ [Matějček, Langmaier 1981, s. 220]. Řada autorů tak jako významný autor publikace „domácí násilí“ pan Drahomír Ševčík se shoduje, že význam rodiny v posledních letech upadá. K tomuto úpadku silného významu rodiny přispívají zejména

zrychlené faktory v dnešní společnosti, jako jsou životní tempo, vysoké nároky na život, jednoduchá dostupnost nelegálních látek, ztížené podmínky harmonizace rodiny a společnosti. Ze sociálního a psychologického hlediska často dochází k omylným situacím, které posuzují vzájemně dysfunkční a neúplnou rodinu. Neúplná rodina může být také vzorovým příkladem pro úplnou rodinu, kde není dostatek společné lásky a pochopení pro dítě. Nutné je upozornit, že špatná struktura rodiny je narušeným procesem vztahu, avšak není zavádějícím rizikovým faktorem [Ševčík, Špatenková 2011, s. 11–13].

Pro každého člověka má rodina zásadní význam pro na rozvoji duševní, tělesné i sociální struktury osobnosti. Dítě své naučené vzorce chování uplatňuje ve společnosti v pozitivním i negativním smyslu. Pro optimální a zdravý vývoj dítěte je nutné, aby rodina vynaložila značné úsilí zabezpečit základní potřeby jedince. Autorka Gillnerová [2011, s. 115–116] vychází z následujících potřeb:

Potřeba stimulace: důležitým prvkem stimulace je, aby každý rodič své dítě podněcoval k aktivním reakcím a nerovová soustava pracovala naplno. Rodič nemá očekávat, až dítě zahájí činnost nebo aktivitu, ale rádně dítě k aktivitě motivovat či vést. Díky intuitivnímu charakteru rodičovství, je každý biologický rodič schopen odhadnout možnosti svého milovaného dítěte.

Potřeba smysluplného světa: další klíčovou potřebou je dítěti zabezpečit smysluplné poznávání světa a pocit přijetí.

Potřeba životní jistoty: každý jedinec od narození potřebuje cítit potřebu jakési životní jistoty, která je zabezpečená biologickou rodinou. Díky této jistotě jsme schopni překonávat životní nejistoty a překážky. Stabilita prostředí umožňuje dítěti aktivně vyhledávat změny.

Potřeba pozitivní identity: rozvoj identity dětské osobnosti „já“ je primárně odkázaný na matku dítěte, zabezpečení pozitivní potřeby je hlavním bodem pro zdravý a optimální vývoj jedince.

Potřeba životní budoucnosti: uspokojování této potřeby nám od narození umožňuje poznávat své okolí a předky, posouvat nás dále a vytvářet cíle a plány, těšit se na něco. Ústavní výchova dětem neumožňuje maximální pocit radosti, poznávání předešlých rodinných příslušníků. V době dospělosti většinou začnou pátrat po biologické rodině.

Autor Helus [1987, s. 44] taktéž vnímá význam biologické rodiny pro dítě jako nenahraditelný prvek, který ničím nezabezpečíme. Ne vždy a každé dítě má možnost se ocitnout v rodině, která dokáže zabezpečit základní potřeby pro výchovu a rozvoj dítěte. V tomto případě nepříznivá situace rodiny se odráží na dítěti. Nejen že rodina ohrozila a způsobila životní bolest dětské duši, ale zároveň tímto jednáním ohrožuje i společnost. Dítěti budou chybět především návyky nebo společenská pravidla a zvyklosti.

Kvalita rodinného života je ovlivněná různými faktory, které působí na její vývoj. Autoři p. Drahomír Ševčík a p. Naděžda Špatenková [2011, s. 14-15] se shodují s ostatními autory nad třemi principy, které ovlivňují zdravé fungování rodiny jedná se o:

Soudružnost / kohenze – kontext je založený na vzájemné důvěře, sounáležitosti a podpoře. Ve zdravém fungování rodiny, je zcela přijatelné, že dochází v určité míře k samostatnosti. U mladších věkových kategorií se projevuje v rodinném vztahu silná soudržnost, avšak postupem věku dochází k zdravému rozvoji a také k určité autonomii. Rodina zvenčí může vypadat velmi dobře, která si počíná s absolutní spokojeností. Při hlubším zkoumání můžeme narazit na pseudosoudržnost. Jedná se o fiktivní soudržnost rodiny s narušenými vztahy. Takzvané rodinné tabu objevující se převážně ve formě domácího násilí může být dlouho skryté i utajené. Objeti jsou manipulované pachatelem, mnohdy mají omezený přístup k sociálním kontaktům. Neustálá kontrola míry loajálnosti pro ohrožené dítě přináší mnoho nebezpečných a negativních složek působících na utváření osobnosti.

Adaptabilita – v životě je mnoho okamžiků a nečekaných stresových situací, ve kterých se může jeden z rodinných členů objevit. Silná adaptabilita rodiny je součástí zdravého jádra a úspěchu v rodinném životě. Samozřejmě existují rodiny, které se zaměřují na předchozí a dávající rigidní nástroje v rodině. Neúčinné vzorce vedou pouze k stagnaci a úpadku rodinného života.

Rodinná komunikace – hlavním pilířem rodiny je otevřená komunikace a vzájemné naslouchání si. Nenarušená rodinná komunikace slouží k vytváření pozitivní atmosféry a vzájemné pomoci při řešení životních událostí. Dysfunkce v rodinné komunikaci je součástí přežívání jedince s rodinou.

2. VÝVOJ SOCIÁLNÍ PRÁCE A SYSTÉMU O OHROŽENÉ DĚTI

Každý jedinec má svou jasnou představu o dítěti a jeho lehce zranitelné duši. Téměř je složité najít vhodnou a tematicky přijatelnou definici. Dlouhodobě se vědecky rozvíjely myšlenky a názory, výzkumné soubory či sledování, které vedly k polemikám souvislosti výchovy a genetiky. Nelze jinak než souhlasit, že tyto dva pojmy k sobě jednoznačně patří. Dětství je základní část života ukazující směr jedince. Dítě je specifická lidská bytost, která pro úspěch v životě potřebuje základní, ale i velmi propracovanou strukturu. Avšak s velkou lítostí nemůžeme říci, že každému dítěti ve světě je nabídnutý tento krok do života biologickými rodiči. Proto musí nastoupit, alespoň minimální ochrana a zabezpečení „náhradní rodinná péče“.

Hospodářská bída a úmrtí ve středověku často vedly k situaci, kdy se z dětí stávali sirotkové. Společnost mnohokrát v minulosti pomáhala v nepříznivé situaci, které musely čelit děti. Vzhledem k postupu lidského vývoje a času, dnes nemůžeme poukazovat na hospodářskou bídu, ale bohužel na nezodpovědnost a neschopnost rodiny vychovat jedince

do společnosti. Historickým vývojem do roku 1964 nebyla jiná možnost umístění sirotků, až po tomto roce byla zavedena ústavní péče a adopce jakožto dvě náhradní formy rodinné péče. Přednost umístění dětí do náhradní výchovné péče, jako je tomu dnes, nebyla v minulosti natolik úspěšná a realizovaná. Hlavní organizační činnosti byla do roku 1964, bylo umísťovat děti do ústavních zařízení, kde probíhala kolektivní a jednotná výchova. Výhodou této realizace byla pedagogická i ekonomická situace. Děti do 6 let vyrůstaly ve čtyřech zařízeních, které byly určeny věkově: kojenecký ústav 0–1 rok, dětský domov 1–3 let, poté 3–6 let, dětský domov pro děti školního věku. Tricetiletá válka vznikající vrcholením sporů mezi vyznavači římskokatolické církve a zastánci protestantských vyznání nepřinesla pouze boj. Po této události začali vznikat první sirotčinské ústavy pro opuštěné děti. Jako jeden z nejstarších nalezinců je nutné zmínit Vlašský špitál z roku 1575. O několik let později se situace náhradní rodinné péče rozšiřuje [Matějček, Langmaier 2011, s. 344–345].

V současné době se rozšiřují formy rodinné politiky a především náročnost a požadavky na sociální pracovníky. Nelehká situace sociálních pracovníků, kteří pracují s ohroženými dětmi, je založená na odbornosti a komplexnosti úvahy, zda dítě se ocitá v ohrožené situaci. Historicky se poukazovalo pouze na to, zda je dítě ohrožené či nikoliv, avšak v současnosti musíme projít složitým rozbořem. V roce 1789 byl vytvořen speciální nalezinec pro nemanželské děti, které byly určeny do pěstounské péče. Od roku 1862 působila účinnost zákona pro obec, která měla povinnost pomoci v době nepříznivé sociální situace. Mezi hlavní oblasti se řadí oběti osiření, nepříznivá sociální událost a finance, pomoc pro nemohoucí lidstvo. Na základě výše uvedeného zákona vzniká v roce 1968 chudinský zákon uplatňován pro veřejnou pomoc včetně pomoci pro osoby bez ohledu na věk. Opatření nejen že nahradila péči, kterou poskytovaly farní ústavy, ale šlo o významný posun a pokrok v této době. Příplatek na adopci sirotka byl realizován od roku

1902. Úspěšné začátky dvacátého století dlouho nevládli. Ihned po druhé světové válce došlo k zásadní změně péče o dítě. Systém, který měl pravděpodobně výbornou realizaci a možnost k zdokonalování se, padnul tak rychle jako domek z karet. Radikální změna byla převedená do formy sovětského svazu, pěstounská péče byla anulována a vznikla neuvěřitelný nárůst sirotek. Děti byly vychovávány ve velkých ústavech podle vzoru sovětského svazu, tedy kolektivní výchovou. Pozitivní výhledy přineslo období 60. let, kdy odborníci poukazují na kolektivní výchovu, která se uskutečňuje v ústavech daleko od běžné civilizace. Účinek této výchovy byl zcela propadající a neměl žádné dobré výhledy pro vývoj dítěte. Na základě mnoha vědeckých studií a odborných článků, které uváděli odhodlaní odborníci s cílem pomoci dětem, přineslo realizaci SOS vesniček. Pro bezpečí a ochranu ohrožených dětí je podstatný zákon z roku 1963 – zákon o rodině a o deset let později zákon z roku 1973 - zákon o pěstounské péči. Do roku 2000 nedošlo k zásadní reformě, děti byly udělovány do pěstounské péče a od 1. dubna roku 2000 je pěstounská péče součástí zákona o rodině. Hlavním a zásadním cílem zákona o rodině je zabezpečit ohroženému dítěti zejména náhradní rodinnou péči a projevit maximální snahu, aby dítě nemuselo být umístěno do ústavní výchovy [Bubelová i in. 2011, s. 8–11].

2.1. PĚSTOUNSKÁ PÉČE

Jedna často z vyhledávaných a upřednostňujících forem náhradní rodinné péče je „pěstounská péče“. A jak uvádí p. autor Matějček, podstatou specifického vztahu dítěte k rodičovským osobám není, že je někdo krmí a udržuje při životě, ale že mu poskytuje oporu a jistotu v poznávání neznámého...“[Matějček i in., 2010, s. 29]. Pěstounská péče je poskytování náhradní biologické rodiny. Stát v tomto případě zajišťuje finanční zabezpečení. Pěstounská rodina má právo na příspěvek a finanční odměňování. Rozlišujeme dvě formy pěstounské péče a to dlouhodobá pěstounská péče a pěstounská péče založená na princi-

pu jednoho roku, kdy se počítá se situací, že dítě bude umístěno jinam nebo případně do jiného výchovného zařízení. Jestliže dítě není svěřené do osvojení, nadále pro biologické rodiče zůstává vyživovací povinnost na dítě. Pečující osoba o dítě, tedy pěstoun, nemá vždy všechna práva a možnosti rozhodovat o právech dítěte. Tuto funkci vykonávají biologičtí rodiče. Ovšem v tomto případě je nutné podotknout a zaměřit se na to, z jakého důvodu bylo dítě rodině odebráno. Aktuální opatrovníci mohou zažádat soud o udělení práv dítěte a možnosti jeho rozhodování [Matoušek, Pazlarová 2016, s. 14]. Autorka Archerová [2001, s. 98] dodává: „Původní rodina způsobila dítěti mnoho bolesti. Nedokážete se smířit s pomyslením, že by měla v životě dítěte dál existovat – a možná je dokonce znovu a znovu zraňovat. Pokud je to skutečně tak, řekněte to otevřeně. Je na příslušných úřadech a na samých členech původní rodiny, aby si obhájili další styk s dítětem. Jinak od vás dítě bude přejímat ambivalentní postoj, i když se může zdát, že s kontaktem s původní rodinou nemá žádné potíže.“

Pěstounská péče zaznamenala významný rozvoj od roku 1973, kdy došlo k možnosti péči realizovat. Mnohé země umožňují pro manželské páry pěstounskou péči. Forma náhradní rodinné péče je tímto, stejně jako v České republice nahrazována institucemi např. dětským domovem. Tak jako v instituci, která poskytuje péči, a děti občas přecházejí nebo mění zařízení, tak i v pěstounské péči může dojít k zásahu neosvědčení a dítě se vrazí zpět. V následujícím případě je velmi důležité stanovit psychologické aspekty formy náhradní rodinné péče. [Matějček, Langmaier 2011, s. 343].

Autorka Bubelová a kol. autorů [2011, s. 13] uvádí několik možných psychologických faktorů:

Touha mít dítě – zcela nejdůležitěji je potřeba si uvědomit a připustit situaci, že je malá pravděpodobnost mít miminko od narození. Naše touha tedy připadá pouze mít dítě v pěstounské péči. Jak je, již dlou-

hodobě známo většinou je dětí dostatek, bohužel potencionálních zájemců, kteří splňují podmínky je nedostatek. A proč tomu tak je? Jedna z vysvětlujících myšlenek právě může být, že dítě není „volné“ tedy naše. Musíme vzít v potaz, že biologická rodina má nadále práva a vyživovací povinnost, takže jsme omezení pečovatelé. Za zváženou také stojí důležitá myšlenka, zdali jsem schopen jako zájemce o dítě respektovat vztah dítěte k biologické rodině, přestože se snažím maximálně, co nejlépe umím, pečovat a zabezpečovat potřeby pěstounského dítěte. Také může nastat nečekaná situace, kdy se dítě vrátí zpět do biologické rodiny.

Dítěti chybí sourozenec – naše dítě touží po sourozenci. Není snad nic hezčího než vidět, jak si sourozenci vzájemně rozumí a respektují se navzájem. Samozřejmě úvahu a realizaci, že si pořídíme dítě z dětského domova, uděláme radost nejen dítěti, které touží po sourozenci, ale i dítěti z dětského doma. Je důležité přejít k hlavní myšlence, zda je naše dítě dostatečně připravené měnit sourozence? Jak již bylo zmíněno, může nastat situace přechodu dítěte z ústavní výchovy zpět k biologické rodině. V tomto směru se dítě, které mělo touhu po sourozenci, může ocitnout ve zmatenosti a ve vlastní obavě, která může přinést rodině nepříjemné komplikace.

Romantická touha a dobrý skutek: mediálně nás může zmást touha po dítěti, avšak dříve než začneme konat, navštívme odborníka, se kterým se budeme moci poradit.

Autoři Gabriel a Novák [2008, s. 144] uvádí rozdělení náhradní rodinné péče formou pěstounské služby do několika forem. Pro krátkodobou pěstounskou péči je jednoznačně pro Českou republiku vzorem Polsko. Pěstounskou péči v České republice řídí zákon č. 452/1992 Sb. Rozdělení náhradní rodinné výchovy – pěstounské péče je následovný:

A) individuální pěstounská péče

- pěstounská péče cizích osob
- příbuzenská pěstounská péče

Pěstounská péče cizích osob: forma pěstounské péče pro osoby, které nemají s dítětem žádný příbuzenský vztah. Žadatelé v tomto případě mohou být manželské páry nebo také samoživitelé. V rodině se může nacházet dítě a péče probíhá v běžném rodinném prostředí. Nelze opomenout psychickou náročnost vychovávající osoby, jenž musí vynaložit maximální úsilí k dítěti. Často je výchova těchto dětí narušená životním stylem biologických rodičů.

Příbuzenská pěstounská péče: forma pěstounské péče je vykonávaná příbuznými rodinnými příslušníky, kteří o dítě pečují. Většinou tuto funkci zastávají prarodiče, ale i strýcové a tety. V menší míře jsou to starší sourozenci. U prarodičů může být stěžujícím problémem pro celou situaci hranice věku, která se těžce přizpůsobuje porozumění přemodernizovanému světu. Situaci prarodiče mohou u svého dítěte omlouvat, a proto dalším stěžujícím faktorem pro příbuzenskou péči může být nacházení nekritického přehlížení, které má opět negativní dopady na výchovu dítěte. Protikladnou situací může být extrémní přístup k biologickým rodičům, u kterých nevidí a ani nechťejí vnímat snahu o zlepšení. Cílem prarodičů je omezit kontakt s biologickými rodiči pokud to možnosti dovolují, až do doby dospělosti dítěte.

B) Skupinová pěstounská péče

- SOS vesničky
- Velké pěstounské rodiny

SOS vesničky – základním cílem SOS vesničky je poskytování rodinného zázemí pro ohrožené děti, které nemají příležitost umístění do pěstounské péče. SOS vesnička vzniká na území vesnice, kde je několik stejných zařízení. Pro děti umístěné v tomto zařízení je výhoda, že žijí pohromadě ve stejných podmínkách s ostatními členy. Tento způsob poskytování péče pro dítě jednoznačně vytváří pocit, že někde patří. Nevýhodu SOS vesničky je, že v blízkém okolí se nachází minimum mužů. Tyto děti jsou vychovávány „matkou“ a pomocnou tetou až do dospělosti. I v tomto případě, tato nevýhoda může přinést pro dítě pocit

bezpečí. Dítě nemusí nabírat obavy, že se rodina opět rozpadne vinou matky a otce.

Velké pěstounské rodiny – pěstounská péče poskytována manželskými páry, které mají vlastní děti. Do pěstounské péče rodina přijímá tři a více dětí.

2.2. PSYCHICKÁ DEPRIVACE DĚTÍ Z PĚSTOUNSKÉ PÉČE

Zpravidla, když od narození pláče dítě, je u něj matka nebo otec. Rodiče svým jednáním naplní aktuální potřebu dítěte, kterou svým pláčem vyžaduje (lásku, hlad, žízeň, přebalení atd.). Existují rodiny, ve kterých často rodiče mění své partnery, a dítěti se nedostává naplnění citové potřeby. Nezodpovědné jednání rodičů má nejnebezpečnější dopady na psychický vývoj dítěte. Centrální a nervová soustava dítěte je silně narušená. Ve vývoji u jedince dochází k narušení důvěry a pocitu bezpečí kolem sebe. Každé příjemné i nepříjemné situace, které prožije dítě v dětství, se budou projevovat v aktuálním procesu života i v budoucnosti [Bubelová i in. 2011, s. 16].

Významní autoři J. Langmeier a Z. Matějček rozlišují tři základní typy osobnosti dětí, které se ocitly zanedbáváním péče v ústavní výchově.

Typ „sociální hyperaktivity“ – děti navazují kontakt bez jakékoliv zábrany, dění kolem je pro ně zajímavé, ale tohoto dění se neúčastní, tento stav máme možnost vidět i v individuálních vztazích. Děti s typem sociální hyperaktivity mnohdy mají problém udržet pozornost ve školním prostředí, učit se novým věcem a novému učivu. Zajímá je dění kolem.

Typ „sociální provokace“–Nenaplnění potřeb dítěte a jeho vnitřního vztahu se projevuje od jednoho roku života. Dítě v ústavní péči se častokrát snaží získat pozornost chováním, které je výbušné, agresivní a obsahuje zlostné výbuchy.

Typ „hypoaktivní“, útlumový – u dětí dochází k zpomalování mentálního vývoje, citová odezva je omezená. [Matějček, Langmaier 2011, s. 107-110].

3. KOMPARACE PĚSTOUNSKÉ PÉČE POLSKO VS. DÁNSKO

Polsko je svým sociálním systémem a zabezpečením náhradní rodinné výchovy inspirativní pro Českou republiku. Historicky měly oba státy mnoho společných znaků pro náhradní rodinnou výchovu. Komparativně se můžeme shodnout především v zákonu o rodině včetně přístupu právu k dítěti. Reforma péče o ohrožení dětí nastala inspirativně pro nás v Polsku od roku 2011, kdy proběhlo přijetí zákona o podpoře rodin. Primárním cílem je zabezpečení ohroženého dítěte a vyhledávání okamžité pomoci. Nastane-li situace, že dítě se nemůže vrátit do rodiny, systém náhradní rodinné péče vyhledává formu dlouhodobé pěstounské péče, která se zároveň snaží připravit dítě pro samostatnost a budoucí život. Náhradní rodinnou péči zajišťují pouze vhodní kandidáti, kteří se zavazují k výchově a plnění podmínek potřebné pro dítě. Profesionální pěstouni jsou kandidáti s maturitním vzděláním. Pěstounská rodina profesionální i neprofesionální má povinnost se účastnit organizovaných školení, zajišťující organizátorem pro náhradní rodinnou péči. Tyto školení jsou schvalovány příslušným ministrem pro rodinné záležitosti. Již zmíněný organizátor je pověřený starostou, jsou to tedy organizace nestátní nebo církevní. Funkce organizačních jednotek je: řízení náboru kandidátů pro výkon pěstounské péče, vzdělávání a organizování projektů pro zájemce, navazování spolupráce s komunitními službami, zajištění právní pomoci aj. Kapacita pro pěstounskou péči je omezená. Pro oba typy pěstounské péče mohou být uděleny maximálně tři děti do rodiny. Výjimku tvoří sourozenci. Každý pěstoun má právo požádat v tomto případě okres o pomoc. Pomoc se uskutečňuje zaměstnáváním osoby, která rodině pomáhá při péči o dítě a při domácích záležitostech. Pro každou rodinu vykonávající pěstounskou péči je určen speciální koordinátor ve funkci klíčového pracovníka. Profesionální a pěstounská péče je neslučitelná. Zájemce o profesionální péči musí

mít alespoň tříletou zkušenost jako neprofesionální pěstounská rodina. Profesionální pěstoun nesmí vykonávat další pracovní poměr, stanovená smlouva mezi starostou a pěstounem dále určuje výši odměny. Odměna je vyplácena rodiči, který je uvedený ve smlouvě. V pěstounské péči může nastat situace, kde je dítě zdravotně znevýhodněné. Dokonale propracovaný systém v Polsku zajišťuje pro děti speciální rodinnou péči. Jak již bylo uvedeno, nelze jinak než souhlasit s dokonalým propracovaným systémem o ohrožené děti, který vládne na území Polské republiky [Novák 2013, s. 207–219].

Není výjimkou, že ve skandinávských zemích je velmi dobře propracovaný systém péče pro ohrožené děti. Významná reforma zákono o sociálních službách se uskutečnila dne 1. ledna roku 2011 pod názvem „BarnetsReform“. Uznávaný jedinečný skandinávský model je vlastníkem odborných a propracovaných nástrojů, které jsou součástí systému péče o děti. I když je sociální systém některými odborníky stále zpochybňován, i nadále platí hojná účast státních orgánů včetně plateb vysokých daní, které panují v zemi. Propracovaný systém pěstounské péče představuje síťovou formu, která si klade za cíl kontakt s ohroženým dítětem a rodinným příslušníkem s pokrevní nebo citovou vazbou. Realizace náhradní rodinné péče není často příčinou ekonomické situace, která vládne v Dánsku. Ekonomická situace v dané zemi je velmi vyspělá. Příčinou uskutečnění náhradní rodinné péče dochází z důvodů patologických jevů, které se objevují u dětí nebo zdravotní stav jedince, který vyžaduje nadstandardní podmínky. Z výše uvedených informací je dosti patrné, že k umístění do náhradní rodinné péče, dochází na základě domluvy a shody mezi soudem a biologickou rodinou. Existují případy, kdy k procesu dochází na základě soudního rozhodnutí. Cílem náhradní rodinné výchovy, tak jako v ostatních zemí je pro Dánský systém především umístění dítěte do náhradní rodinné péče (rodiny) oproti ústavní výchově. Do nedávné doby v zemi nebyla možnost diferenciac poskytování služeb pěstounské péče, tak jako v ostatních zemí.

Od roku 2011 je pěstounská péče poskytovaná klasickou i síťovou formou, a díky „BarnetsReform“ byla konkretizována komunální pěstounská péče. Zavedená inovativní forma „komunální“ pěstounské péče si klade za cíl snahu zabránit umístění dětí do ústavního zařízení. Tato forma pěstounské péče je jednoznačně a odborně zaměřená na děti se speciální potřebou. Péče pro dítě se dostává od odborně vyškolené pěstounské rodiny. Součástí péče je především vytvoření silného a rodinného zázemí pro dítě. Úkolem místní samosprávy je zajistit odborné školení pro zájemce a vykonávat dohled nad rodinou. Nelze však podotknout nižší využití síťové formy pěstounské péče v Dánsku s porovnáním mezi Švédskem a Norskem. Hlavní složkou „sítě“ je příbuzenstvo nikoli biologický vztah k dítěti, ale hloubka citového napojení mezi dítětem a pěstounem. Mírnější podmínky pro výkon síťové pěstounské neumožňují zájemci pobírat finanční odměnu za svou činnost. Příspěvek je pouze určený na pokrytí materiálních potřeb dítěte. Zájemce o „síťovou“ péči musí absolvovat odborné školení. Dítě s ohledem na věk či rozumovou schopnost se může vyjádřit, zda má zájem o pěstouna. V případě souhlasu všech stran, odbor pěstounské péče uzavře smlouvu, ve které je jasně stanovené kdy a za jakých podmínek biologická rodina navštěvuje dítě. Úkolem sociálního pracovníka je zejména kontrola a monitoring rodin, které vykonávají pěstounskou péči. Mezi další činnosti sociálního pracovníka můžeme zařadit i odborné poradenství pro rodiny, zprostředkování služeb, spolupráce s biologickou rodinou. Součástí Dánského systému je prevence rodiny s maximálním cílem omezit realizace náhradní rodinné péče. Aflastningsfamilie tzv. pomocné rodiny, které poskytují respitní pomoc jsou aktivní a velmi pozitivní součástí prevence. [Novák 2013, s. 53–63].

ZÁVĚR

Deinstitucionalizace sociálních služeb pro ohrožené děti je často diskutujícím tématem. Systém náhradní rodinné výchovy je pro sociální pracovníky velmi komplikovaný proces, ve kterém musí umět pečlivě a jednoznačně stanovit do jaké míry je ohrožená výchova či zanedbávání dítěte. Podle výzkumných souborů psychologů a především světově uznávaného psychologa pana profesora Matějčka, je ústavní výchova preferována sociálním systémem, jako poslední možnost pro náhradní výchovu dítěte. V tomto případě se nelze divit reakcím mnoha odborníkům, kteří se snaží o rozšířenou transformaci systému „náhradní rodinné výchovy“. Základním cílem státu a společnosti je uchránit děti a mládež před vznikem patologických jevů, které mohou svým jednáním způsobit zejména hlavní činitelé tedy rodina. Dle publikace „Rodiče a děti“ psána prof. Matejčkem je rodina jeden z hlavních předpokladů, který má vliv na zdravý duševní vývoj. Vliv rodiny pro život dítěte je jednoznačný. Cílem sociální péče a náhradní rodinné výchovy je zajistit pro jedince podmínky, které vyhovují a maximálně se podobají rodinnému životu. Na zanedbávání dětí či mládež nelze nahlížet pouze izolovaně. Vliv zanedbané výchovy dopadá nejen na samotného jedince, ale také na společnost. Tímto vzniká pravděpodobnost výskytu patologických jevů u ohrožených jedinců.

LITERATURA

- Bubelová, Věduna, Vávrová Alena, Vránová, Lucie, Frantíková, Jana (2011), *Základní informace o náhradní rodinné péči*, Praha: Středisko náhradní rodinné péče.
- Cintulová Ludwig, Lucia, Bundzelová, Katarína, Tománek, Pavol (2017), *Teachers' competencies in cyberbullying Prevention strategies at primary school*, Edukacja Otwarta. Płock: Szkoła Wyższa im. Pawła Włodkowica w Płocku.
- Dunovský, Jiří (2005), *Problematika dětských práv a komerčního sexuálního zneužívání dětí u nás a ve světě*, Praha: Grada.
- Gabriel, Zbyněk, Novák, Tomáš (2008), *Psychologické poradenství v náhradní rodinné péči*, Praha: GRADA.
- Gillernová, Ilona (2011), *Psychologické aspekty změn v české společnosti, člověk na přelomu tisíciletí*, Praha: Grada Publishing.
- Helus, Zdeněk (1987), *Vyznat se v dětech*, Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Kunhartová, Monika, Potměšil Miloň, Potměšilová, Petra (2017) *Náročné otcovství: být otcem dítěte s postižením*, Praha: Univerzita Karlova, nakladatelství Karolinum.
- LANGMEIER, Josef, MATĚJČEK, Zdeněk (2011), *Psychická deprivace v dětství*, Praha: Karolinum.
- Matoušek, Oldřich, Kodymová, Pavla, Koláčková, Jana (2010), *Sociální práce v praxi: specifika různých cílových skupin a práce s nimi*. Vyd. 2. Praha: Portál
- Matoušek, Oldřich, Pazlarová, Hana (2016), *Státní orgány sociálněprávní ochrany dětí: dobrá praxe z pohledu rodin a pracovníků*, Praha: Univerzita Karlova v Praze, nakladatelství Karolinum.
- Pemová, Terezie, Ptáček, Radek (2016), *Zanedbávání dětí: příčiny, důsledky a možnosti hodnocení*, Praha: Grada Publishing.
- Ševčík, Drahomír, Špatenková, Naděžda (2011), *Domácí násilí: kontext, dynamika a intervence*, Praha: Portál.

Erich Schlesinger

Vysoká škola zdravotníctva a sociálnej práce sv. Alžbety, Bratislava

ORCID: 0000-0002-7587-9369

SOCIÁLNA PRÁCA V KONTEXTE PROBLEMATIKY DROGOVÝCH ZÁVISLOSTÍ

PRACA SOCJALNA W KONTEKŚCIE UZALEŻNIENÍ OD NARKOTYKÓW

SOCIAL WORK IN THE CONTEXT OF DRUG ADDICTION

ABSTRAKT:

Hlavným cieľom predkladaného článku je vymedziť, charakterizovať a analyzovať rozhľad súčasného stavu riešenej problematiky doma a v zahraničí v otázkach sociálnej práce v spojitosti s problematikou drogových závislostí a poukázať na dôležitosť špecifických metód sociálnej práce s drogovými závislými klientmi, ako možnosti pomoci závislým, ktorí trpia sociálnou exklúziou.

Kľúčové slová: droga, závislosť, sociálna práca, metódy sociálnej práce, sociálny pracovník

ABSTRAKT

Głównym celem prezentowanego artykułu jest zdefiniowanie, scharakteryzowanie i analiza aktualnego stanu problematyki pracy socjalnej w kraju i za granicą

w związku z narkomanią oraz wskazanie na znaczenie określonych metod pracy socjalnej z narkomanami jako opcje pomocy uzależnionym cierpiącym z powodu wykluczenia społecznego.

Słowa kluczowe: narkotyk, uzależnienie, praca socjalna, metody pracy socjalnej, pracownik socjalny

ABSTRAKT:

The main purpose of the article is to define, characterise and analyse the current state of the issue of domestic and foreign social work services towards the fight against substance use disorders. Furthermore, the article discusses the importance of standards for social work practice with the drug addicted and socially excluded people.

Keywords: drug, addiction, social work, methods of social work, social worker

ÚVOD

V dnešnej dobe môžeme povedať, že sociálna práca v kontexte drogových závislostí predstavuje veľmi závažnú problematiku, nakoľko narkománia je v súčasnosti označovaná za „pliagu“ dnešnej doby, ako aj minulosti. Predkladaná problematika zasahuje okrem dospeljej populácie aj deti, ako aj mládež a jej formy sa objavujú v rôznych charakteristikách a stupňoch. Závažným faktom je, že toxikománia u človeka spôsobuje fatálne následky a zmeny, bez ohľadu na pohlavie, vek, respektíve celkové demografické údaje. Drogová problematika zasahuje všetky členské štáty Európskej únie a vyžaduje dôkladnú pozornosť odborníkov, najmä z odvetia medicíny, psychológie, sociológie, ako aj sociálnej práce. Práve sociálna práca patrí medzi kľúčové kompetencie v kontexte látkových závislostí, nakoľko ponúka široké spektrum odborných metód, ktoré sú veľmi špecifické a v mnohých prípadoch aplikovateľné pri manipulatívnych klientoch – ktorí sú charakteristický najmä v oblasti drogových závislostí. Práve spomínané metódy a prístupy sú pri predkladanej problematike direktívnejšie, ako pri práci a kontakte s inými typmi klientov.

1. ZÁVISLOSTI – VŠEOBECNÁ CHARAKTERISTIKA

Pri riešení problému drogových závislostí je nutné na začiatku poznamenať aj jej terminológiu, ktorá je z hľadiska teoretického zamerania kľúčová. V odborných publikáciách sa stretávame aj s delením drog na tvrdé a mäkké, no v súčasnosti sa toto delenie neodporúča a z hľadiska mnohých odborníkov je považované za zastaralé.

Odborníci v predkladanej problematike najčastejšie hovoria o drogách v dvoch rovinách – takzvané legálne (spoločnosťou akceptovateľné drogy, ktoré neporušujú legislatívny rámec krajiny) a nelegálne (zakázané, porušujúce platné zákony), ktoré sú častokrát chápané ako nebezpečnejšie, no v porovnaní s legálnymi drogami v mnohých prípadoch menej konzumované [Ondrejkovič et al. 2009, s. 265].

Z lingvistického smeru má pojem droga pôvod z anglického jazyka (drug), ktorý je prevzatý z gréckeho ponímania „pharmakon“, ktorým v minulosti boli najčastejšie označované liečivé prostriedky, ako aj jedy. V odbornej terminológii sa môžeme stretnúť s pojmom toxikománia, kde nastal určitý posun v tom, že daný pojem nahradil termín narkománia, ktorý bol chápaný v rovnakom slova zmysle. Posun nastal z dôvodu, že nie všetky drogy majú narkotický, alebo tlmivý účinok. Na základe daných tvrdení sa v publikáciách najčastejšie používa termín závislosť, alebo droga [Hupková, Liberčanová 2012, s. 9].

Medzinárodná klasifikácia chorôb (MKCH – 10) charakterizuje pojem syndróm závislosti ako „skupinu fyziologických, behaviorálnych a kognitívnych fenoménov, ktorých užívanie nejakej látky alebo skupiny látok má u jednotlivca väčšiu prednosť, než akékoľvek iné správanie, ktoré si v minulosti cenil viac.“ [Mátel, Schavel et al., 2011, s. 102].

Drogu môžeme charakterizovať aj z viacerých významov. Mnoho odborníkov na danú tému najčastejšie špecifikuje drogy ako upravenú, poprípade neupravenú usušenú surovinu, ktorá je charakteristická z hľadiska rastlinného a živočíšneho pôvodu, ktoré slúžia na výrobu dôležitých látok, respektíve liečiv. V odborných publikáciách sa stretáva-

me aj s významom z hľadiska omamného prostriedku, nakoľko droga je schopná zmeniť funkcie v ľudskom organizme a pôsobiť priamo alebo nepriamo na celkový centrálny nervový systém človeka [Hroncová, Kraus et al., 2006, s. 65].

Pri všeobecnej definícii je potrebné aj stručne spomenúť rozdelenie drog z aspektov jej účinkov, ktoré najčastejšie rozdeľujeme na: *cannabinoidy* – majú predovšetkým halucinogénny účinok, ktorý je obsiahnutý najmä v rastline Cannabis (Konope), *opiáty* – názov je odvodený od slova ópium, táto látka sa v mnohých prípadoch vyskytuje v nezrelých makoviaciach a považujú sa za najnebezpečnejšie látky, nakoľko u človeka vyvolávajú intenzívnu závislosť. *Halucinogény* – ktoré môžeme charakterizovať ako psychoaktívne látky, ktoré sú špecifické zmenou vnímania, myslenia a vedomia. Najrozšírenejšími halucinogénmi užívanými v Európskej únii sú LSD a extáza. *Psychofarmaká* – najčastejšie sa využívajú na liečbu psychických porúch a spôsobujú ťažkú fyzickú, ako aj psychickú závislosť. Na základe výskumných štúdií možno preukázať, že psychofarmaká užívajú najmä ženy a to v kombinácii najmä s alkoholom. *Stimulačné drogy* – charakteristickou črtou je najmä povzbudivý účinok, ktorý je sprevádzaný nekontrolovateľnými emočnými reakciami. Medzi stimulačné drogy zaraďujeme v Európskej únii najmä pervitín a kokaín. V neposlednom rade z hľadiska rozdelenia drog poznáme aj *prchavé látky* – ktorých sa závislosť v Európskej únii vyskytuje najmä v marginalizovaných sociálnych skupinách, ktoré žijú na okraji spoločnosti. Najčastejšou prchavou látkou na našom území je toulén [Schlesinger 2013, s. 9–10].

2. SÚČASNÝ STAV RIEŠENEJ PROBLEMATIKY DOMA A V EURÓPSKEJ ÚNII

Vo všeobecnosti môžeme povedať, že zneužívanie psychoaktívnych látok na ktorých vzniká závislosť, v súčasnom stave predstavuje mnohopočetnú záťaž pre jednotlivca, ako aj pre spoločnosť. Alarmujúcim

faktom je, že celosvetovo až 9% ochorení vzniká práve v dôsledku zneužívania psychoaktívnych látok a to má za následok množstvo ďalších zdravotných, ako aj sociálnych problémov, príkladom je šírenie ochorenia HIV, respektíve stupňujúca sa problematika v oblasti kriminality. Z uvedených faktov možno potvrdiť, že tématika spojená s užívaním drogových závislostí predstavuje globálny problém, do ktorej vstupuje aj politická scéna [Fischer, Škoda, 2014, s. 81].

Súčasný stav užívania drog v Európe na základe výročnej správy Európskeho monitorovacieho centra pre drogy a drogovú závislosť za rok 2011 ukazuje, že celková prevencia užívania látkových závislostí oproti historickým ukazovateľom je pomerne stále na vysokej úrovni. V Európe sa na základe štatistických zistení zaznamenalo prevládajúce užívanie viacerých drog vrátane kombinácie nelegálnych drog najmä s alkoholom, poprípade s rôznymi druhmi liekov a nekontrolovanými látkami. Znepokojujúcim faktom v oblasti danej problematiky je najmä absentujúci politický rámec z hľadiska komplexnosti, ako aj nedostatočné zameranie z aspektu opatrení zníženia ponuky drog všeobecnej populácie. Na základe týchto tvrdení sa pri členských štátoch Európskej únie stretávame s rozdielmi medzi krajinami, najmä v kontexte programov, zaoberajúcimi sa intervenciami na zníženie dopytu [Smiková 2012, s. 12].

Zaujímavé zistenia priniesla aj štúdia Sewage Analysis Core Group ktorá realizovala európske štúdie odpadových vôd, ktoré skúmali užívanie látkových závislostí, do ktorých boli zaradené aj mestá zo Slovenskej republiky, konkrétne Bratislava a Piešťany. Výsledky štúdie preukázali, že v hlavnom meste Slovenska je bežnejšie užívanie stimulantov ako v meste Piešťany, najmä MDMA a kokaínu. Miera užívania bola vo vyššej miere zaznamenaná najmä počas víkendov z čoho je možné usúdiť, že daná problematika sa týka aj mladistvých [EMCDDA 2019 s. 52].

Na území Slovenskej republiky sa realizoval regionálny prieskum v Bratislavskom samosprávnom kraji v súvislosti užívania psychoaktívnych látok. V Bratislavskom samosprávnom kraji regionálny prieskum

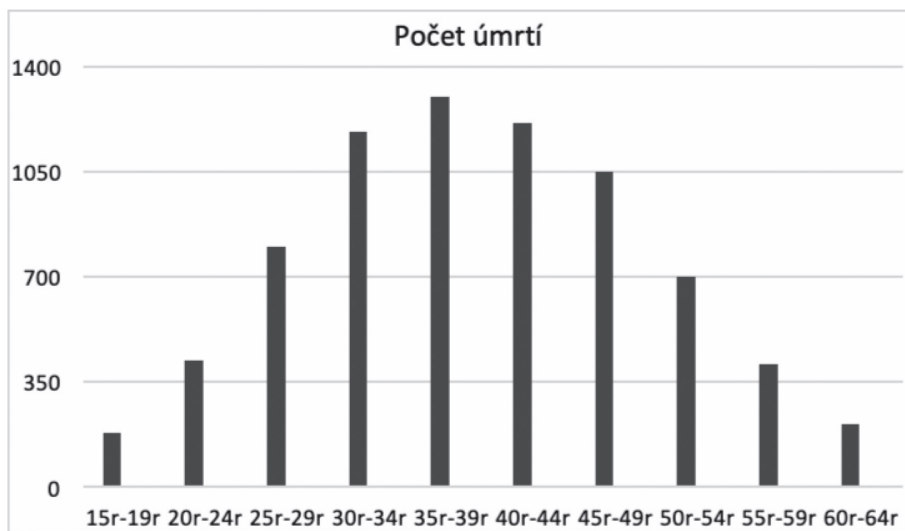
zachytil 1,6% užívateľov marihuany, ktorí vykazovali vysoké hodnoty psychosociálnych problémov, ktoré boli zaznamenané v dôsledku frekventovaného užívania predkladanej nelegálnej látky. Ďalších 1,6% užívateľov sa nachádzalo v miernom pásme hodnôt vykazujúcich psychosociálne problémy v dôsledku užívania marihuany [Smiková 2012, s. 14].

Európske monitorovacie centrum pre drogy a drogovú závislosť zachytáva vo svojej publikácii problémy súvisiace s opioidmi – najmä vo východnej časti Európy, nakoľko sa preukázalo, že metódy zamerané na znižovanie poškodenia a liečby sú stále nedostačujúce. Alarmujúcim výsledkom monitorovacieho centra je fakt, že v krajinách, ktoré majú relatívne dobré pokrytie sa situácia taktiež zhoršila. Výsledky naznačujú, že u dlhodobých užívateľov opioidov je priemerný vek úmrtnosti v priemere 39 rokov čo je alarmujúce číslo a pri tejto skupine užívateľov sa zaznamenala vysoká prevalencia fyzických, ako aj psychických problémov. V členských krajinách Európskej únie sa v posledných 5 rokoch zaznamenal aj celkový zvýšený počet úmrtí v súvislosti s drogami. Najväčší nárast úmrtnosti je v Európskej únii preukázaný vo vekových skupinách užívateľov nad 30 rokov [EMCDDA 2019, s. 11].

Z grafu môžeme povedať, že v roku 2012 – 2017 sa úmrtnosť v dôsledku predávkovania zvýšila vo všetkých vekových kategóriách nad 30 rokov. Alarmujúcim faktom je, že celkový počet úmrtnosti sa zvýšil vo vekovej skupine nad 50 rokov o 62%, čo predstavuje fatálne výsledky. Počet úmrtí mladistvých v Európskej únii zostal stabilizovaný.

Z predkladaných informácií môžeme povedať, že sociálna práca zohráva jednu z hlavných kľúčových úloh v spojitosti so závislosťami, najmä z hľadiska výchovy k prevencii, pred začatím užívania drog. Dôležité je pôsobenie sociálnych pracovníkov pri všetkých úrovniach kontaktu s klientom, vytváranie pozitívnych vzorcov na mládež a rizikové rodiny. Uplatnenie sociálnej práce sa nachádza aj pri priamom kontakte, najmä pri odstraňovaní negatívnych zlozvykov a samotnom návrate klientovho života do spoločnosti [Chovanec, Billá, 2013, s. 66].

Graf č. 1: Štatistické ukazovatele počtu úmrtí oznámených v Európskej únii v rokoch 2012–2017, z hľadiska vekového rozpätia

Zdroj: vlastné spracovanie

U mnoho klientov sa práve v oblasti sociálnej práce vyskytujú problémy najmä s drogami a alkoholom. Pri súčasnom stave riešenej problematiky doma a v zahraničí sa z hľadiska názorov študentov sociálnej práce zistilo, že pri vstupe do tejto profesie majú z oblasti vzdelania nižší počet odborných a praktických školení, respektíve skúseností, podaktorí žiadne ani neabsolvovali. Štatistické ukazovatele v tomto smere naznačujú, že práve kvalifikovaným sociálnym pracovníkom sa pri klientele, ktorá užíva látkové závislosti darí omnoho viac – no mnoho z nich sa cíti byť nedostatočne pripravených na prácu s touto špecifickou skupinou klientov, z hľadiska odbornej pripravenosti. Predkladaná informácie naznačujú, že vzdelanie a kvalitná pripravenosť sociálnych pracovníkov by mohla zlepšiť služby a celkovú prácu s danou klientelou [Keene 2001].

Problematika látkových závislostí má interdisciplinárny charakter čo znamená, že u sociálneho pracovníka je potrebné zabezpečiť kvalit-

nú interdisciplinárnu prípravu, zrelosť a odbornú pripravenosť, najmä v dôsledku zvládania liečby a zaradenia závislého klienta, ktorý častokrát trpí sociálnou exklúziou, do bežného života. V tomto prípade je potreba apelovať na dôležitosť sociálno-psychologického výcviku sociálnych pracovníkov. Na základe štatistických ukazovateľov z predkladanej štúdie možno povedať, že mnoho začínajúcich sociálnych pracovníkov si uvedomí otázky zmyslu života až priamo v praxi po ich riešení s klientom.

3. METÓDY SOCIÁLNEJ PRÁCE V OBLASTI DROGOVÝCH ZÁVISLOSTÍ

Dôležitou súčasťou sociálnej práce sú aj jej špecifické odborné metódy, ktoré sú vo veľkej miere využívané práve v kontexte drogových závislostí. V širšom slova zmysle môžeme charakterizovať metódy sociálnej práce ako teoretické poznatky z danej oblasti, ktoré sú aplikovateľné pomocou sociálnych pracovníkov do praxe. Práve pomocou nich je možné analyzovať dané problémy jednotlivca, skupiny, či komunity a stanoviť ciele pri práci s drogovými závislými klientmi. V predkladanej kapitole by sme chceli poukázať na ich dôležitosť, nakoľko na základe nich vie adekvátne sociálny pracovník zohľadniť sociálnu situáciu, plán riešenia, ako aj intervenciu, nakoľko každý klient v oblasti drogových závislostí je špecifický svojou individualitou a svoj problém vníma inak, ako človek s rovnakým, alebo podobným problémom.

Medzi súčasné trendy sociálnej práce s klientami, ktorí trpia závislosťami zaraďujeme metódu „Harm reduction“, ktorá je súčasťou metódy streetwork, pri ktorej sociálni pracovníci pracujú s aktívnymi užívateľmi drog v ich prirodzenom prostredí, v ktorom sa denne pohybujú. Je to z toho dôvodu, nakoľko mnoho klientov, ktorí trpia závislosťou svoj „problém“ nechce riešiť a nemá v záujme vyhľadať špecifickú odbornú pomoc – napríklad centrá pre liečbu drogových závislostí a podobne. Spomínaná metóda sociálnej práce je charakteristická svojou účinnosťou.

ťou najmä v tom, že pomocou nej znižujeme zdravotné, respektíve sociálne riziká, ktoré vznikajú v súvislosti s užívaním látkových závislostí a to nie len u konkrétnych užívateľov, ale aj v širokom sociálnom prostredí, v ktorom sa závislý klient pohybuje.

Mnoho odborníkov sa zhoduje v názore, že medzi hlavné myšlienky tejto metódy zahrňane fakt „že klienta nepresviedčame, že musí radikálne riešiť svoj sociálny problém tak, ako je definovaný spoločnosťou, ale cieľom je, aby znižoval riziká, ktoré pre neho, pre jeho blízkych a spoločnosť pramenia z jeho spôsobu života.“ [Mátel, Schavel, et al., 2011, s. 135–136]

V praxi to znamená, že sociálni pracovníci poskytujú aktívne užívajúcim klientom napríklad striekačky, injekčnú vodu, suché tampóny, základné ošetrenie, prezervatívy, obvazy, leukoplasty, základný potravinový servis, alkoholové tampóny, dezinfekčné prípravky a podobne. Sociálni pracovníci častokrát zapájajú aktívne závislých do manuálnych prác, príkladom môžeme uviesť inkriminovanú oblasť „Pentagon“, v Bratislavskej mestskej časti Vrakuňa, kde aktívni užívatelia zbierajú použité ihly a neporiadok, ktorý je spôsobený aplikáciou drog, nakoľko v spomínanej štvrti je vysoké percento ľudí, ktorí aktívne užívajú drogy. Negatívom možno povedať, že široká verejnosť častokrát nerozumie danej metóde sociálnej práce, ako aj jej prínosu a tu nastáva priestor pre komunikáciu sociálnych pracovníkov so zložkami štátnej a verejnej správy, ktorá by obyvateľov informovala o výhodách danej metódy sociálnej práce. V praxi sa stáva, že v mnohých prípadoch komunikujú v inkriminovanej oblasti sociálni pracovníci so starostom, ktorý tieto kontaktné centrá podporuje, čo môže byť v budúcnosti prínosom z hľadiska sociálnej práce v kontexte drogových závislostí aj pre iné štáty európskej únie. Prínosom terénnej sociálnej práce je častokrát aj fakt, že sociálni pracovníci sprevádzajú závislých ľudí do zdravotníckych či sociálnych zariadení, ponúkajú im široké spektrum pomoci formou informačných brožúrok a letákov, poskytujú im poradenský servis v teréne a formou motivácie

sa snažia zmeniť ich správanie k lepšiemu a tým znížiť riziko nakazenosti a prenosu rôznych ochorení, napríklad HIV, žltáčka a podobne. Práve metóda Harm reduction je podľa nášho názoru z hľadiska sociálnej práce veľmi efektívna, nakoľko aj keď problém závislosti úplne neodstraňuje, no pomáha eliminovať ochorenia a problémy súvisiace s užívaním drog nie len klientom, ktorí trpia sociálnou exklúziou, ale aj celkovej spoločnosti, v ktorej sa užívatelia pohybujú. Vhodným riešením by bola informovanosť laickej verejnosti práve ohľadom tejto metódy, nakoľko aj eliminácia rizík z hľadiska drogových závislostí je veľkým krokom vpred a práve predkladaná metóda sociálnej práce to v praxi umožňuje.

Ako ďalšiu metódu sociálnej práce by sme spomenuli krízovú intervenciu, ktorá sa v európskej únii pri závislých klientoch často realizuje. Predkladaná metóda neslúži iba závislým klientom, ale býva ponúknutá aj rodinným príslušníkom závislého, ktorých označujeme ako spoluzávislých. Medzi najčastejšie aktivity krízovej intervencie môžeme zaradiť ventiláciu a podporu emócií, pomocou ktorých sa snažíme u klienta „prijatť svoje ochorenie“ a poskytnúť im pocit bezpečia (najmä u rodinných príslušníkov závislého), nakoľko sa v praxi ukazuje, že mnoho z nich nevie ako sa chrániť pred závislým členom v rodine – ktorý odmieta ich pomoc a využíva emocionálnu manipuláciu. Pomocou krízovej intervencie sa sociálni pracovníci snažia pomôcť pri identifikovaní problémov klienta, najmä z hľadiska určenia si priorit a motivujú závislých klientov k riešeniu ich primárnych problémov. Sociálni pracovníci si pomocou krízovej intervencie môžu vytvárať plán pomoci, pomocou ktorého riešia aktuálnu životnú situáciu klienta, v ktorej sa nachádzajú a môžu sprostredkovať zdroje pomoci.

Dôležitou metódou sociálnej práce sú aj terapeutické komunity, ktorých vznik sa datuje po druhej svetovej vojne v USA. Terapeutické komunity sú dôležité najmä z toho hľadiska, že mnoho klientov počas závislosti stratilo svoju rodinu, respektíve u nich absentujú pozitívne rodinné vzťahy a z tohto dôvodu im terapeutická komunita vytvára „ná-

hradnú rodinu“, ktorá poskytuje klientovi bazálnu emočnú a sociálnu oporu [Mátel, Schavel et al., 2011].

Pozornosť v prekladanej problematike je potrebné upriamiť resocializácií. Podľa [Matouška 2008] môžeme resocializáciu charakterizovať ako návrat klienta k spoločensky chápanému a prijateľnému spôsobu správania, ktorí boli z hľadiska drogových závislostí odlišní.

Na území Slovenskej republiky podľa zákona o sociálnoprávnej ochrane detí a sociálnej kuratele, č. 305/2005 z.z. sú vhodnými rezidenčnými zariadeniami resocializačné strediská. Na základe predkladaného zákona sa resocializačné stredisko zriaďuje predovšetkým pre aktivizáciu vnútorných schopností detí a plnoletých fyzických osôb, v dôsledku prekonania psychických a sociálnych problémov v dôsledku drogových závislostí a na zapojenie sa do bežného života v ich prirodzenom prostredí. Na území Slovenskej republiky resocializačné stredisko poskytuje odbornú pomoc deťom, ktoré skončili povinnú školskú dochádzku, ako aj plnoletým osobám po skončení liečby, predovšetkým na základe odporúčaní zdravotnej starostlivosti. Resocializácia drogovovo závislých ľudí sa vykonáva pobytovou formou a to z časového hľadiska najmenej osem mesiacov.

Z hľadiska sociálnej práce je veľmi dôležitou metódou pri riešenej problematike aj sociálne poradenstvo v oblasti závislostí od návykových látok, ktoré je možné poskytnúť priamo závislému klientovi, ako aj spoluzávislým rodinným príslušníkom. Dané poradenstvo v oblasti závislostí môže vo všeobecnosti poskytnúť špecializovaný zdravotnícky personál, ako aj odborní lekári, psychológovia a sociálni pracovníci. Poradenstvo je možné poskytnúť najmä v krízových ambulanciách, poradniach, ako aj prvokontaktných centrách (na území Slovenskej republiky vo veľkej miere absentujú), no príkladným centrom je Komunita Ľudovítov vo Zvolene, ktorú možno špecifikovať ako prvokontaktné centrum pre klientov s problémami závislostí od legálnych, respektíve nelegálnych drog [Okruhlica 1998].

Na základe spomínaných tvrdení môžeme skonštatovať, že hlavným cieľom sociálneho poradcu je najmä motivácia klienta pre návštevu odborného pracoviska pre závislosť, ako aj podpora klienta riešiť svoj problém aktuálny problém spojený so závislosťou. Sociálne poradenstvo sa zameriava aj na drogy zo *všeobecného hľadiska* – ktoré drogy sú na danom území najčastejšie užívané, aké sú najzávažnejšie riziká, *drogovú závislosť* – akým spôsobom a kedy vzniká závislosť na drogách, aké druhy závislostí existujú a aké postupy zvládania poznáme, *drogy v rodine* – ako je možné spoznať, či člen rodiny užíva drogy a ako postupovať pri pozitívnom náleze, a podobne. Poradenstvo zahŕňa aj prácu so závislými klientmi v teréne v kontexte pomoci zvládania ťažkých životných situácií z hľadiska poradenského procesu s jednotlivcom, ako aj s okolím klienta, najčastejšie s rodinou. Metóda sociálnej práce zahŕňa aj nácvik a tréningy sociálnych zručností spojených s odmietnutím drogy, celkovej zmeny života závislého človeka, ako aj podieľanie sa na procese resocializácií jedinca, ktorý trpí závislosťou.

Sociálne poradenstvo pre spoluzávislých je z hľadiska sociálnej práce zamerané predovšetkým na poskytnutie kompletných informácií ohľadom problematiky návykových látok a ich možnosti odbornej liečby. Spoluzávislým sociálne poradenstvo ponúka všeobecný prehľad najmä z prostredia základných poznatkov o závislostiach, možnostiach metód a rád, ako predísť manipulatívne správaniu zo strany závislého člena rodiny a určení si pravidiel v danej domácnosti. Cieľom sociálnych pracovníkov je aj psychologické usmerňovanie predovšetkým z hľadiska podpory členov závislého v rodinnom prostredí k abstinencii, ako aj využitie metód z hľadiska vyrovnania sa s pretrvávajúcim aktuálnym stavom u jednotlivca. Sociálne poradenstvo je prospešné najmä z hľadiska ošetrovania seba samého a mnoho odborníkov pre danú problematiku odporúča spoluzávislým kombináciu individuálneho poradenstva so skupinovou terapiou, pri ktorej sa stretávajú ľudia s podobným, respektíve identickým problémom [Okruhlica 1998].

ZÁVER

Problematika v oblasti drogových závislostí je veľmi závažnou a aktuálnou témou na území Slovenskej republiky, ako aj v celej Európskej únii, nakoľko zasahuje celé spoločenstvo z hľadiska sociologických ukazovateľov. Štatistiky z Európskeho monitorovacieho centra pre drogy a drogovú závislosť vykazujú alarmujúce výsledky a na základe nich možno konštatovať, že v súčasnom stave riešenej problematiky je veľmi potrebné posilniť preventívne aktivity voči látkovým závislostiam. Sociálna práca ako vedný odbor zohráva obrovskú úlohu pri klientele, ktorá trpí závislosťou a práve pomocou svojich odborných metód pomáha prispieť k zníženiu a náprave klientovho negatívneho existujúceho stavu, ktorý sa vo väčšine prípadov prejavuje sociálnou exklúziou. Kvalitná sociálna práca vykonávaná v praxi je možná realizácie vtedy, ak sa sociálni pracovníci cítia dostatočne pripravení z hľadiska odbornosti a systematickej prípravy, čo nie je vo všetkých štátoch Európskej únie samozrejmosťou. Z výskumných štúdií je preukázateľné, že v dnešnej dobe je potrebné posilniť aj politické stratégie voči drogám, ako aj spoluprácu štátnej a verejnej správy vo vzťahu k sociálnym pracovníkom. Sociálna práca ponúka spektrum osvedčených metód a z hľadiska kontextu je potrebné si uvedomiť, že každý malý krok k zlepšeniu celkovej situácie je pozitívny a v dnešnej dobe veľmi potrebný.

LITERATÚRA

- Európske monitorovacie centrum pre drogy a drogovú závislosť (2019), *Európska správa o drogách 2019: Trendy a vývojové zmeny*, Luxemburg: Úrad pre vydávanie publikácií Európskej únie.
- Fischer, Slavomil, Škoda Jiří (2014), *Sociální patologie*, Praha: GRADA.
- Hroncová, Jolana, Kraus Blahoslav a kolektív (2006), *Sociálna patológia pre sociálnych pracovníkov a pedagógov*, Banská Bystrica: Pedagogická fakulta UMB v Banskej Bystrici.
- Hupková, Ingrid, Liberčanová Kristína (2012), *Drogové závislosti a ich prevencia*, Trnava: Trnavská univerzita v Trnave.
- Chovanec, Jozef, Billá Tatiana (2013), *Drogy, závislosti a úloha sociálnej práce*, Prešov: VŠZaSP sv. Alžbety.
- Keene, Jan (2001), *An International Social Work Perspective on Drug Misuse Problems and Solutions*, Por. <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/146801730100100205> [Dostupné 01.8.2001].
- Mátel, Andrej, Schavel Michal a kolektív (2011), *Aplikovaná sociálna patológia v sociálnej práci*, Bratislava: VŠZaSP sv. Alžbety.
- Matoušek, Oldřich (2008), *Slovník sociální práce*, Praha: Portál.
- Okruhlica, Lubomír a kolektív (1998), *Ako sa prakticky orientovať v závislostiach. Príručka pre poradenskú činnosť*. Bratislava: Centrum pre liečbu drogových závislostí.
- Ondrejko, Peter a kolektív (2009), *Sociálna patológia*, Bratislava: SAV.
- Schlesinger, Miroslav (2013), *Inovatívna prax v drogovej prevencii*, Pezinok: Občianske združenie Spoločne proti kriminalite.
- Smíková, Eva (2012), *Efektívna drogová prevencia v školách a školských zariadeniach*, ESF: 978-80-8052-409-8.
- Zákon č. 305/2005 Z. z. o sociálnoprávnej ochrane detí a o sociálnej kuratele v znení neskorších predpisov.

Iva Holeková

Vysoká škola DTI, Dubnica nad Váhom

ORCID: 0000-0003-4346-4019

CELOŽIVOTNÍ UČENÍ SE ZVLÁDÁNÍ A PŘEDCHÁZENÍ STRESOVÉMU ZATÍŽENÍ V POVOLÁNÍ

KSZTAŁCENIE USTAWICZNE Z RADZENIEM SOBIE I PRZECIWDZIAŁANIEM STRESOWI W ZAWODZIE

LIFELONG LEARNING WITH COPING AND PREVENTION OF STRESS IN THE PROFESSION

ABSTRAKT

Článek se zabývá problematikou pracovní zátěže a stresu, které se staly součástí pracovního života, ovlivňují nejen kvalitu života, ale ohrožují zdraví člověka. Stresové zatížení vyvolávají různé nepříznivé podmínky práce a pracovního prostředí, které pracovník i s vynaložením zvýšeného úsilí nedokáže po delší dobu úspěšně zvládat.

Klíčová slova: Duševní zdraví, stres, zátěž, stresové zatížení, pracovní stres

ABSTRAKT

W artykule poruszono problematykę obciążenia pracą i stresu, które stały się częścią życia zawodowego, wpływają nie tylko na jakość życia, ale zagrażają zdrowiu człowieka. Obciążenia stresowe są spowodowane różnymi niekorzystnymi warunkami pracy i środowiskiem pracy, z którym pracownik nie jest w stanie sobie poradzić przez długi czas, nawet przy zwiększonym wysiłku.

Słowa kluczowe: zdrowie psychiczne, stres, obciążenie pracą, obciążenie pracą stresową, stres w pracy

ABSTRACT

This article introduces problematics of work load and stress. As they have become parts of the work-life balance, they equally affect the quality of life and the wellbeing of a person. Stress load is being induced by both adverse work conditions and work environment which the employee is not able to manage for a longer period of time despite his increased efforts.

Keywords: Mental health, stress, load, stress load, work stress

ÚVOD

V dnešní, postmoderní době se setkáváme stále více se zvyšujícími se nároky na pracovníky v nejrůznějších profesích. Pojmy stres a zátěž se staly každodenní součástí pracovního života. Dlouhodobé působení pracovního stresu má za následek zhoršující se pracovní výkonnost a může mít vliv i na bezpečnost na pracovišti a přispívat ke zdravotním problémům. Zdraví je nepochybně jednou z největších hodnot lidského života. Jedním z aspektů lidského zdraví je duševní zdraví. Pro udržení zdraví člověka je důležité zabývat se otázkami celoživotního učení se zvládání a předcházení stresovému zatížení v každém povolání. Žijeme v době, která je typická neustálým zrychlováním životního tempa a velkým důrazem na výkonnost jedince. Tato orientace společnosti způsobuje, že jsme vystaveni daleko většímu množství stresu, než tomu bylo v minulosti.

1. SOUČASNÝ STAV POZNÁNÍ STRESOVÉHO ZATÍŽENÍ

Život každého člověka je spojen se vznikem nejrůznějších, ať už očekávaných nebo zcela nečekaných situací a událostí, jimž jsou nuceni čelit, a které pro ně mohou být a ve skutečnosti mnohdy jsou velice stresující a zatěžující. Stresující však nemusí být pro člověka jen jakýmkoliv způsobem nepříjemné situace (například úmrtí blízkého člověka), ale zátěž mohou působit také události, které jsou obecně vnímány spíše jako pozitivní (třeba svatba či narození dítěte). V dnešním světě jsou samotné pojmy jako „stres“ a „zátěž“ skloňovány ve všech pádech, a to v mnoha souvislostech, čímž o aktuálnosti a významu této problematiky nelze pochybovat. Zvláštní důležitost je spatřována v interakci stresu a zátěže v souvislosti s výkonem některých povolání, kdy se hovoří o tzv. pracovním stresu (resp. zátěži). Vždyť v současnosti tráví lidé většinu svého času právě v zaměstnání, a to na úkor vlastního volného času a času stráveného doma se svými rodinami. K pracovnímu stresu přispívají v důsledku konkurence a rivality na trhu práce rovněž neustále se zvyšující nároky a požadavky kladené na pracovníky napříč mnoha profesemi. Samotnou existenci pracovní zátěže dokazuje teorie stresových životních událostí amerických psychologů T. H. Holmesa a R. H. Raheho pocházející již z roku 1967. Výčet 43 stresogenních životních událostí (s uvedením relativního bodového hodnocení k posouzení jakési míry stresovosti s následnou predikcí pravděpodobnosti vzniku nějakého onemocnění způsobeného stresem) zahrnuje mimo jiné stresové životní události jako změnu či ztrátu zaměstnání, změnu pracovní náplně, změnu pracovní doby či pracovních podmínek, problémy nebo konflikty s nadřízenými, odchod do důchodu [Holmes, Rahe 1967, s. 213–218].

1.1. VYMEZENÍ STRESU A ZÁTĚŽE

Samotné vymezení pojmů „stres“ a „zátěž“ lze obecně považovat za poněkud problematické, čemuž nasvědčuje především nejednotnost a nejednoznačnost v percepci těchto termínů. Hranice mezi stresem a zátěží je totiž velmi subjektivní. Proto jsou tyto pojmy běžně ztotožňovány a v různých kontextech vzájemně zaměňovány. Zatímco někteří autoři [např. Čáp, Mareš 2001, s. 199] definují stres a zátěž synonymicky (resp. souhrnně), jiní (viz dále) je vymezují zcela samostatně. Ke zmiňované nejednotnosti a nejednoznačnosti ve vymezení stresu a zátěže přispívá rovněž existence nespočtu různých definic těchto pojmů a absence jejich obecně platného a uznávaného vymezení. Avšak představení absolutního výčtu definic stresu a zátěže je naprosto nemožné. Z tohoto důvodu je nezbytné přistoupit k operacionalizaci předmětných pojmů z vybraných existujících definic. Rozdíl mezi zátěží a stresem však spočívá ve vnímání zátěže jako úrovně požadavků kladených na člověka na straně jedné a v percepci stresu jako nepřiměřené zátěže působící na člověka na straně druhé [Komárková i.in. 2001, s. 94; podobně i Machač i.in. 1988, s. 9; Špatenková a kolektiv 2004, s. 38; Paulík 2010, s. 41–44].

STRES

Stres představuje vnitřní stav člověka [Křivohlavý 1994, s. 10] ve smyslu spojení fyziologických a psychologických reakcí organismu [Melgosa 1997, s. 22] na nadměrnou [Praško, Prašková 2007, s. 14] trvalou, dlouhodobou tělesnou či duševní zátěž vznikající následkem přehnaně vysokých požadavků nebo škodlivých podnětů [Kraska-Lüdecke 2007, s. 30], který se projevuje specifickým syndromem, jenž je souborem veškerých nespecificky vyvolaných změn uvnitř určitého biologického systému [Selye 1966, s. 82; Baštecká, Goldmann 2001, s. 240].

ZÁTĚŽ

Zátěž je každé vystavení organismu [Paulík 2009, s. 9] působení interakce jednak mezi požadavky kladenými na člověka, situacemi a pro-

středím, a jednak mezi mírou vybavenosti člověka (resp. jeho vlastnostmi) tyto nároky zvládnout a vyrovnat se s nimi, přičemž reakcí organismu na expozici zátěže nemůže být jen tělesná či duševní, ale komplexní (psychofyzilogická) [Hladký, Žídková 1999, s. 7].

PRACOVNÍ STRES (ZÁTĚŽ)

Pracovní stres (resp. pracovní zátěž) představuje významnou, poměrně samostatnou a specifickou součást celkové životní zátěže plynoucí z podmínek vykonávané profese a ze souvisejících vztahů [Paulík 2009, s. 14]. Protože právě zaměstnání je pro mnohé největší příčinou a zdrojem stresujících situací, je pracovní zátěž často se vyskytující a závažný fenomén, který ovlivňuje kvalitu, produktivitu a zdraví pracovníků [Hladký, Žídková 1999, s. 8–9]. Obecně lze konstatovat, že každé povolání je svým způsobem náročné. Pro někoho méně, pro jiného více. Existují však profese, pro které je nadměrná pracovní zátěž zcela typická. V různých dostupných zdrojích je možné nalézt různé seznamy a žebříčky nejstresovějších povolání platné většinou pro určitý kalendářní rok. Tyto se různě mění, avšak nutno podotknout, že některé profese se v žebříčcích nejstresovějších povolání objevují opakovaně. Do skupiny nejstresovějších povolání patří zejména následující povolání „taxikář, senior manažer velké společnosti, public relations manažer, televizní či rozhlasový reportér / moderátor, novinář, event manager / koordinátor, policista, pilot, hasič, voják z povolání”¹.

Pracovní stres (zátěž) znamená soubor působení vnějších podmínek, okolností², požadavků [Král 1999, s. 7] a faktorů pracovní činnosti [Matoušek 2003, s. 3] v určitém pracovním systému ovlivňující fyzický,

¹ Poznámka: <https://www.euro.cz/light/10-nejvice-stresujicich-povolani-1452984/>; <https://www.vimvic.cz/clanek/10-nejvice-stresujicich-povolani>; <https://www.pevi.cz/cz/zajimavosti-z-oboru/nejvice-stresove-profese-v-roce-2018>; <https://www.jobs.cz/poradna/10-profesi-ve-kterych-lide-zazivaji-nejvice-stresu/>, [dostupné: 23. ledna 2021 r.]

² Poznámka: https://ebozp.vubp.cz/wiki/index.php/Pracovni_zatez#cite_note-1, [dostupné: 23. ledna 2021 r.]

fyziologický, psychický a kognitivní stav, včetně chování člověka, který se projevuje podrážděností a stísněností až úzkostí a přetížením organismu [Kraska-Lüdecke 2007, s. 27].

Jak napovídá samotný název tohoto článku, předmětným zaměřením je stresové zatížení v souvislosti s výkonem povolání (tedy pracovní stres). Proto je pozornost dále věnována výhradně pracovní zátěži.

1.2. DRUHY PRACOVNÍ ZÁTĚŽE

Druhy pracovní zátěže jsou klasifikovány dle různých hledisek – zejména dle emoční reakce jde o pracovní zátěž přiměřenou, neutrální a nepřiměřenou; dle délky trvání se jedná o pracovní zátěž krátkodobou, střednědobou a dlouhodobou; dle intenzity je možné rozlišit pracovní zátěž minimální, mírnou, střední a silnou [Paulík 2012, s. 6–7]; dle charakteru působících podnětů jde o pracovní zátěž fyzickou [Chundela 2001, s. 114–118], psychickou [Mikšík 2005, s. 7; Musil 2005, s. 51] a biologickou [Hladký, Žídková 1999, s. 8–9]. Psychická pracovní zátěž může být senzorická, mentální a emoční [Štikar i.in. 1998, s. 68–76] a dle míry je dále klasifikována na běžnou, optimální (hypostres), pesimální, hraniční a extrémní (hyperstres) [Mikšík 2005, s. 7; Mayerová 1997, s. 49–54]. Dle míry působení fyzické a psychické pracovní zátěže jsou rozlišovány čtyři úrovně, a to optimální, mírná, velká a nepřijatelná [Chundela 2001, s. 113–121].

1.3. ZDROJE A PŘÍČINY PRACOVNÍ ZÁTĚŽE

V povolání působí na člověka celá řada faktorů (resp. stresorů) představujících zdroje a příčiny pracovní zátěže. Vzhledem k nepřehlednému množství nejrozličnějších členění zdrojů a příčin pracovní zátěže dle různých hledisek se jeví vhodnější přistoupit k jejich vlastní sumarizaci.

K významným zdrojům a příčinám pracovní zátěže patří zejména monotónní, stereotypní a neustále se opakující činnosti; časový tlak; vnucené pracovní tempo; práce na směny; materiální odpovědnost; fyzikální, chemické nebo biologické rizikové faktory pracovního pro-

středí a pracovních podmínek [Štikar i.in. 2003, s. 81] (chemické látky; fyzická, psychická a zraková zátěž; prach; hluk; vibrace; neionizující záření; pracovní poloha; práce ve zvýšeném tlaku vzduchu; zátěž chladem a teplem; práce s biologickými činiteli ³⁾ [Křivohlavý 2001, s. 280]; špatné vztahy a konflikty na pracovišti; nevyjasnění kompetencí; nerovnoměrné rozložení pracovních činností; nevhodný styl řízení; sexuální obtěžování na pracovišti; špatná komunikace; ztráta či obavy ze ztráty zaměstnání; nedostatečné možnosti seberození; změny na pracovišti [Matoušek 2003, s. 4, 20]; nízké finanční (mzdové a platové) ohodnocení; nedostatečná organizace práce; delegování úkolů; workoholismus [Arnold a kolektiv 2007, s. 388].

1.4. PŘÍZNAKY PRACOVNÍ ZÁTĚŽE

Pracovní zátěž se projevuje celou řadou fyziologických, emocionálních a behaviorálních příznaků. Mezi fyziologické symptomy pracovní zátěže patří bolesti hlavy, migréna, exantém, dvojité vidění, obtížná koncentrace ohledu očí na jeden bod, palpitace, bolest a sevření na hrudi, nechutenství, nadýmání a plynatost, bolesti a křeče břicha, průjem, častá potřeba močení, sexuální impotence, nedostatek či ztráta sexuální apetence, změny v menstruačním cyklu, zvýšený svalový tonus [Křivohlavý 1994, s. 29–30; Mayerová 1997, s. 132], svalový třes či ochablost, přeskakující či přiškrcený hlas, nauzea. Z emocionálních příznaků pracovní zátěže lze zmínit duševní napětí a rozladění, podrážděnost, úzkost, únava, vzrušivost nebo utlumenost až apatie, nesoustředěnost, neschopnost tělesného a duševního uvolnění se, zkratkovité jednání, narušení soudnosti a myšlenkové plynulosti, zhoršení koordinace jemné motoriky [Charvát 1973, s. 76], náhlé změny nálady, nadměrné trápení se, neschopnost projevení emocionální náklonnosti, sympatizování s ostatními, neúměrné obavy o vlastní zdravotní stav a fyzický

³⁾ Poznámka: <https://www.bozp.cz/slovník-pojmu/rizikove-faktory-pracovniho-prostredi/>, [dostupné: 23 ledna 2021 r.]

vzhled, nadměrné snění, omezení sociálního styku a kontaktu. V behaviorální oblasti se pracovní zátěž projevuje nerozhodností, zvýšenou nemocností, zdlouhavou úzdravou v případě onemocnění, sklony ke zvýšené nehodovosti a úrazovosti, nepozorností, zhoršením kvality práce, snahou vyhnout se povinnostem a zodpovědnosti, zvýšené množství vykouřených cigaret nebo nadměrná konzumace alkoholu [Křivohlavý 1994, s. 29–30; Mayerová 1997, s. 132].

1.5. DŮSLEDKY PRACOVNÍ ZÁTĚŽE

Prvotní varovné (i když mnohdy dosti nespecifické) symptomy pracovního stresu není vhodné v žádném případě přecházet. Právě dlouhodobé přecházení a neřešení působící pracovní zátěže může vést až ke vzniku nejrozumnějších zdravotních problémů ba i vážných onemocnění. Ze zdravotních obtíží zapříčiněných působením pracovní zátěže lze uvést zejména vypadávání vlasů, kožní problémy (např. ekzémy či lupénka), alergie, chronickou rýmu, bolesti zad a svalů, svalové křeče, tiky, záněty spojivek, inkontinenci [Melgosa 1997, s. 46], bolesti žaludku nebo onemocnění trávicího traktu (kupříkladu žaludeční vředy), onkologická onemocnění [Křivohlavý 1994, s. 36], celkovou únavu, tenzní bolesti hlavy a migrény, problémy se spánkem, sluchem či zrakem, potíže s dýcháním (příkladně astma), kardiovaskulární obtíže (např. ischemická choroba srdeční), pracovní úrazy, psychická traumata nebo úzkost, hypertenzi⁴.

Vážným důsledkem dlouhodobého působení pracovní zátěže může být vznik a následný rozvoj tzv. syndromu vyhoření, jímž je stav extrémního fyzického, emocionálního a mentálního vyčerpání s přítomným neosobním a odmítavým postojem a sníženým osobním výkonem [Poschkamp 2013, s. 11], který je způsoben dlouhodobou (zvláště emoční) zátěží vyvolanou kombinací velkých očekávání a chronických situačních

⁴ Poznámka: <http://praha.vupsv.cz/Fulltext/subj.pdf>, s. 7 [dostupné: 23 ledna 2021 r.]

stresů [Křivohlavý 2012, s. 66], a který se vyskytuje především u jedinců intenzivně pracujících s lidmi [Minirth i.in. 2011, s. 10].

V souvislosti s mapováním důsledků pracovní zátěže nelze opomenout ani vliv pracovního stresu na pracovní výkon, jímž se rozumí výsledek pracovní činnosti, která je vykonána v určitém čase a za určitých podmínek, a pracovní výkonnost, jíž je schopnost vykonávat určitou pracovní činnost. Výkonnost pracovníků ovlivňuje kromě ekonomických, organizačních, společenských a technických podmínek a předpokladů jednotlivců (tj. schopností, odborných znalostí a pracovní motivace) taktéž pracovní (stresové) zatížení [Pauknerová 2006, s. 166]. K posuzování výkonnosti dochází na základě kvality a kvantity provedené práce, množství chyb provedených pracovníky, stability výkonu, průběhu pracovní činnosti, vzniklých nehod a úrazů, platu, absence, fluktuace a míry postupu pracovníků, posuzování ze strany spolupracovníků a nadřízených, řízení prostřednictvím cílů a v neposlední řadě náročnosti pracovního zatížení [Mikuláščík 2007, s. 271–273]. Všeobecně známou skutečností je, že pracovní výkon se během pracovní doby mění, což je zcela pochopitelné a přirozené. Nutno podotknout, že s neustále se zvyšujícím pracovním stresem plynoucím z nadměrného pracovního zatížení se pracovní výkon snižuje [Pauknerová 2006, s. 166].

2. ZVLÁDÁNÍ PRACOVNÍ ZÁTĚŽE

Cíle zvládání stresu obecně i pracovní zátěže mohou být pro každého různé. Někdo se snaží o snížení úrovně působící zátěže, jiný o zachování emocionálního klidu a duševní rovnováhy, další o zachování si charakteru a pozitivního obrazu na sebe sama atd. [Humpl i.in. 2013, s. 9–19]. S pracovní zátěží se obvykle každý vyrovnává po svém, a to prostřednictvím různých činností, metod a postupů. Těmi nejznámějšími jsou tzv. obranné mechanismy, (copingové) strategie zvládání stresu, taktiky a techniky zvládání stresu.

2.1. OBRANNÉ MECHANISMY

Prvotní naučenou odezvou na působení nadměrného pracovního zatížení mohou být u mnohých zcela nevědomé procesy, jež jsou nazývány obrannými mechanismy. Jedná se ovšem o strategie zvládání stresu, které jsou všeobecně označovány za nevhodné či neúspěšné. Obranné mechanismy totiž představují jen krátkodobou a klamavou úlevu od působení stresu ⁵, neboť nepředstavují řešení stresové události, ale užívají se k ochraně vlastního „já“, prožívání, užitého způsobu náhledu na sebe sama, svět nebo okolní situace, příp. k vlastnímu vysvětlení aktuálního problému ⁶. Původní funkcí obranných mechanismů byla ochrana organismu před poškozením, avšak jejich zautomatizováním dochází u člověka ke ztrátě schopnosti pružné adaptace na aktuální stresové situace. Jednoduše řečeno, jde o určité sklony k jistému způsobu jednání zkreslující skutečnost v rámci stresových událostí, kdy dovednosti, možnosti, motivace a síla nejsou postačující ke zdárnému zdolání jakýchsi vnitřních konfliktů či podmínek vnějšího prostředí, čímž dlouhodobějším setrváním v procesu obranných mechanismů může dojít k ohrožení zdraví člověka ⁷. Z toho vyplývá, že obrannými mechanismy nedochází ke změně stresové situace, nýbrž ke změně způsobu její percepcie či smýšlení o ní [Machová a kolektiv 2009, s. 138]. Obranné mechanismy jsou vyvozeny od základních reakcí na stres, a to ve formě úniku a útoku. Ty se z hlediska psychologického projevují rigiditou (ztuhlostí), represí (vytěsnění z vědomí), regresí (ústupem), inverzí (převráceným chováním), popíráním nepříznivého faktu, sebeobviňováním, introjekcí, racionalizací, sublimací (povznášením), obviňová-

⁵ Poznámka: https://moodle.czu.cz/scorms/EPE71E/PS003/resources/45.Strategie_zvladnuti_stresu_i_obranne_mechanismy.htm, [dostupné: 23 ledna 2021 r.]

⁶ <https://www.celostnimedicina.cz/jak-se-duse-brani.htm>, [dostupné: 23 ledna 2021 r.]

⁷ Poznámka: https://moodle.czu.cz/scorms/EPE71E/PS003/resources/45.Strategie_zvladnuti_stresu_i_obranne_mechanismy.htm

ním ostatních (externalizací viny), identifikací (ztotožněním) a projekcí (promítáním vlastních zájmů do druhých osob) [Bartůňková 2010, s. 7].

2.2. STRATEGIE ZVLÁDÁNÍ STRESU

Všeobecně je pro oblast zvládání stresu užíváno pojmu „coping“. Coping představuje dynamický proces vztahující se ke kognitivnímu a behaviorálnímu úsilí člověka k řízení vnitřních či vnějších požadavků v rámci transakce osoba – prostředí [Kurucová 2016, s. 21]. Copingem jsou rovněž označovány úspěšné strategie zvládání stresu (jsou označovány taktéž jako „copingové strategie zvládání stresu“). Coping je tedy záměrnou volbou konkrétní strategie zvládání zátěže dle posouzení jisté zátěžové situace a vlastních možností člověka. V rámci výběru vhodné strategie zvládání stresu je nutno uvažovat o oblasti myšlenkové, citové a volní (chování).

V samé podstatě jsou rozlišovány dva základní druhy strategií zvládání stresu, a to strategie zaměřené na řešení problému a strategie orientované na emoce. V prvním případě se jedná o vynaložení vlastní aktivity a úsilí ke konstruktivnímu řešení zátěžové situace (kupříkladu o odstranění podnětu působícího stres, o likvidaci situačních stresujících vlivů a změnu podmínek zhoršujících celkový stav, o změnu člověka v sobě samém. Úspěšnost strategií zvládání stresu zaměřených na řešení problému se odvíjí zvláště od zkušeností člověka a jeho schopnosti sebeovládání. Ve druhém případě jde o strategie orientované na řízení emocionálního stavu radikálně změněného následkem stresu (příkladně se může jednat o snížení míry strachu nebo vzteku). Takových strategií je využíváno především za účelem zabránění záplavy negativními emocemi bránícími učinění určitých kroků k vyřešení problému. Taktéž se využívají v případech problémů, které nelze nikterak ovlivnit [Machová a kolektiv 2009, s. 137].

2.3. TAKTIKY A TECHNIKY ZVLÁDÁNÍ STRESU

Pro zvládání stresu je dále využíváno tzv. taktik a technik zvládání stresu. Taktiky zvládání stresu představují nepatrné a konkrétní postupy nebo kroky, které vedou k vyřešení jisté zátěžové situace. Techniky zvládání stresu znamenají aspekty uplatnění určitých dovedností [Paulík 2017, s. 121]. Taktiky a techniky zvládání stresu slouží zejména ke zvládnutí napjatého emocionálního stavu člověka a ke znovuoobnovení duševního uvolnění (resp. klidu) [Machová a kolektiv 2009, s. 141]. Může se jednat zejména o odpočinek a jeho formy (soustředění, dýchání, přestávky, hudbu, smích, asijské prstové cvičení, malování a kreslení); relaxaci (duševní relaxaci (např. autogenní trénink či Jacobsonovu progresivní relaxaci), meditaci [Kušiaková-Pafková, Kušiak 2012, s. 67–92], akupunkturu, akupresuru, pohybovou aktivitu, tělesné uvolnění, saunu, hamam, jógu, aromaterapii) [Lüdecke 2007, s. 52–53]; dechová cvičení; imaginaci; beletrii; humor; biologickou zpětnou vazbu; poskytování sociální opory; náboženskou víru; cvičení [Machová a kolektiv 2009, s. 141–142].

3. PREVENCE STRESU

Všichni lidé se během svého života setkají s nějakou pro ně více či méně stresující situací nebo událostí. Vyhnout se tak plně jakémukoliv stresu je teoreticky i prakticky téměř nemožné, avšak lze mu do jisté míry prostřednictvím různých metod a technik předcházet. Lze rozoznat primární, sekundární a terciární prevence stresu.

3.1. PRIMÁRNÍ PREVENCE STRESU

Primární prevence stresu jakožto nejdůležitější forma předcházení zátěži spočívá ve zmírnění stresu nebo jeho úplném odstranění. Tato forma předcházení stresu je uplatňována na individuální úrovni. Je založena na tvorbě vlastního vyhovujícího životního stylu. Podstatou primární prevence stresu je zvláště duševní hygiena k rozvoji a podpoře

duševního (psychického a psychosomatického) zdraví, jež je spojena se zdravým životním stylem [Herman, Doubek 2008, s. 48–50], jehož součástí je správná životospráva, co se kvality i kvantity stravy týče [Nešpor 2006, s. 32–35]; dále tělesná (pohybová) aktivita; dostatečný odpočinek a relaxace (včetně spánku); změna přístupu k životu a strachu jako takovému. V rámci primární prevence stresu je možné považovat za vhodné uvědomění si vlastních hranic a naučení se diplomatickému odmítání všeho, co je nad rámec sil člověka [Carnegie 2011, s. 81–96].

3.2. SEKUNDÁRNÍ PREVENCE STRESU

Sekundární prevence stresu je založena na včasném rozpoznání rizik a určení činností a aktivit pro jejich snížení. Orientuje se na rozvoj individuálních dovedností člověka napomáhajících při zvládání stresu. Sekundární prevence stresu zahrnuje třeba krátký autogenní trénink; autosugesci; cvičení koncentrace; dechová cvičení, meditaci; odpočinek (Štěpaník, 2008); antistresové techniky (např. kinezioterapii) [Bartůňková 2010, s. 114].

3.3. TERCIÁRNÍ PREVENCE STRESU

Terciární prevence stresu se zaměřuje na osoby, u kterých již došlo k prudkému rozvoji stresu, jenž nepříznivě ovlivňuje jejich zdraví. U těchto jedinců je zapotřebí pomoci odborníků, kteří se v rámci pomoci uchylují jak k poradenství, tak k farmakoterapii, kdy je užíváno nejčastěji benzodiazepinů, tricyklických antidepresiv či inhibitorů zpětného vychytávání serotoninu [Nedley 2007, s. 163–220].

ZÁVĚR

Problematika stresového zatížení je již dlouhodobě stále velice aktuální problematikou. Podstatným důvodem této skutečnosti je fakt, že stresu se v životě není možné zcela vyhnout. Vzhledem k tomu, že lidé tráví většinu svého času v zaměstnání, je v popředí zájmu především

stresové zatížení související s výkonem povolání (tj. pracovní stres či zátěž). Existuje mnoho profesí, pro něž je nadměrné stresové zatížení zcela charakteristické. Problematika stresu je však ve všech případech naprosto individuální záležitostí. I když se vyskytují typicky stresující povolání, úroveň stresu se u nich liší. Toto platí i v případě percepce působícího stresu. Každý totiž vnímá pracovní zatížení různě. Stejně tak jej každý člověk odlišně prožívá a jinak na něj reaguje. Taktéž se rozdílně snaží s pracovním zatížením vyrovnat a zvládnout. Úspěšnost zvládnutí stresu je však částečně „zakódovaná“ v každém z nás. V této souvislosti lze uvést zejména osobnostní rysy a vlastnosti člověka, které mají vliv jak na adaptaci pracovního zatížení, tak na vypořádání se s ním. Kromě toho závisí zdárné zvládnutí stresu na využití vhodných strategií (metod, postupů, taktik a technik). Stresové zatížení v jakékoliv podobě (tedy i to pracovní) není v žádném případě vhodné podceňovat, neboť sebemenší působení stresu může mít z dlouhodobého hlediska mnohdy až nedozírné následky, a to zvláště co se zdravotního stavu člověka a jeho psychiky týče.

LITERATURA

- Arnold, John a kolektiv (2007), *Psychologie práce: Pro manažery a personalisty*, Brno: Computer Press.
- Bartůňková, Staša (2010), *Stres a jeho mechanismy*, Praha: Karolinum.
- Baštecká, Bohumila, Goldmann, Petr (2001), *Základy klinické psychologie*, Praha: Portál.
- Carnegie, Dale (201), *Jak překonat starosti a stres*, Praha: Práh.

- Čáp, Jan, Mareš, Jiří (2001), *Psychologie pro učitele*, Praha: Portál.
- Herman, Erik, Doubek, Pavel (2008), *Deprese a stres: Vliv nepříznivé životní události na rozvoj psychické poruchy*, Praha: Maxdorf.
- Hladký, Aleš, Žídková, Zdeňka (1999), *Metody hodnocení psychosociální pracovní zátěže: Metodická příručka*, Praha: Karolinum.
- Holmes, Thomas, Rahe, Richard (1967), The Social Readjustment Rating Scale, *Journal of Psychosomatic Research*; Volume 11, Issue 2. [https://doi.org/10.1016/0022-3999\(67\)90010-4](https://doi.org/10.1016/0022-3999(67)90010-4)
- Humpl, Lukáš, Prokop, Jiří, Tobiášová, Alena (2013), *První psychická pomoc ve zdravotnictví*, Brno: Národní centrum ošetrovatelství a nelékařských zdravotnických oborů.
- Charvát, Josef (1973), *Život, adaptace a stres*, Praha: Avicenum.
- Chundela, Lubor (2001), *Ergonomie*, Praha: České vysoké učení technické.
- Komárková, Růžena, Slaměník, Ivan, Výrost, Jozef (2001), *Aplikovaná sociální psychologie III: Sociálněpsychologický výcvik*, Praha: Grada.
- Král, Miroslav (1999), *Ergonomický výkladový slovník*, Rožnov pod Radhoštěm: Rožnovský vzdělávací servis.
- Kraska-Lüdecke, Kerstin (2007), *Nejlepší techniky proti stresu*, Praha: Grada Publishing.
- Křivohlavý, Jaro (1994), *Jak zvládat stres*, Praha: Grada Avicenum.
- Křivohlavý, Jaro (2012), *Hořet, ale nevyhořet*, Kostelní Vydří: Orientace (Karmelitánské nakladatelství).
- Kurucová, Radka (2016), *Zátěž pečovatele: posuzování, diagnostika, intervence a prevence v péči o nevyléčitelně nemocné*, Praha: Grada Publishing a. s.
- Kušiaková-Pafková, Hana, Kušiak, Ivan (2012), *Jak překonat stres: Stovky důmyslných způsobů, jak se chránit před stresem a napětím*, Praha: Readers Digest Výběr.
- Lüdecke, Kerstin (2007), *Nejlepší techniky proti stresu*, Praha: Grada Publishing.
- Machač, Miloš, Macháčová, Helena, Hoskovec, Jiří (1988), *Emoce a výkonnost*, Praha: Státní pedagogické nakladatelství.

- Machová, Jitka a kolektiv (2009), *Výchova ke zdraví*, Praha: Grada Publishing a. s.
- Matoušek, Oldřich (2003), *Bezpečný podnik: Pracovní stres a zdraví*, Praha: VÚBP.
- Mayerová, Marie (1997), *Stres, motivace a výkonnost*, Praha: Grada Publishing a. s.
- Melgosa, Julián (1997), *Zvládni svůj stres! Kniha o duševním zdraví*, Praha: Advent-Orion.
- Mikšík, Oldřich (2005), *Hromadné psychické jevy: (psychologie hromadného chování)*, Praha: Karolinum.
- Mikuláščík, Milan (2007), *Manažerská psychologie*, Praha: Grada, 2007.
- Minirth, Frank, Hawkins, Don, Meier, Paul, Flournoy, Richard (2011), *Jak překonat vyhoření: naučte se rozpoznávat, chápat a zvládat stres*, Praha: Návrat domů.
- Musil, Jiří (2005), *Sociální psychologie*, Zlín: UTB Zlín.
- Nedley, Neil (2007), *Život bez deprese*, Praha: Advent-Orion.
- Nešpor, Karel (2006), *Zůstat střízlivý: Praktické návody pro ty, kteří mají problém s alkoholem, a jejich blízké*, Brno: Host.
- Pauknerová, Daniela (2006), *Psychologie pro ekonomy a manažery*, Praha: Grada.
- Paulík, Karel (2009), *Moderátory a mediátory zátěžové odolnosti*, Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě.
- Paulík, Karel (2010), *Psychologie lidské odolnosti*, Praha: Grada Publishing a. s.
- Paulík, Karel (2012), *Psychologické aspekty zvládání zátěže muži a ženami*, Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě.
- Paulík, Karel (2017), *Psychologie lidské odolnosti*, Praha: Grada Publishing a. s.
- Poschkamp, Thomas (2013), *Vyhoření: rozpoznání, léčba, prevence*, Brno: EDIKA.

Praško, Ján, Prašková, Hana (2007), *Asertivitou proti stresu*, Praha: Grada Publishing.

Selye, Hans (1966), *Život a stres*, Bratislava: Obzor.

Špatenková, Naděžda a kolektiv (2004), *Krizová intervence pro praxi*, Praha: Grada Publishing a. s., 2004.

Štikar, Jiří, Rymeš, Milan, Reigel, Karel, Hoskovec, Jiří (1998), *Základy psychologie práce a organizace*, Praha: Karolinum.

Štikar, Jiří, Rymeš, Milan, Rieger, Karel, Hoskovec, Jiří (2003), *Psychologie ve světě práce*, Praha: Karolinum.

https://ebozp.vubp.cz/wiki/index.php/Pracovní_zátěž#cite_note-1

https://moodle.czu.cz/scorms/EPE71E/PS003/resources/45.Strategie_zvladnuti_stresu_i_obranne_mechanismy.htm

<http://praha.vupsv.cz/Fulltext/subj.pdf>

<https://www.bozp.cz/slovník-pojmu/rizikove-faktory-pracovniho-prostredi/>

<https://www.celostnimedicina.cz/jak-se-duse-brani.htm>

<https://www.euro.cz/light/10-nejvice-stresujicich-povolani-1452984/>

<https://www.vimvic.cz/clanek/10-nejvice-stresujicich-povolani>; <https://www.pevi.cz/cz/zajimavosti-z-oboru/nejvice-stresove-profese-v-roce-2018>; <https://www.jobs.cz/poradna/10-profesi-ve-kterych-lide-zazivaji-nejvice-stresu/>

Elżbieta Jaszczurowska

Wyższa Szkoła Ekonomiczno-Humanistyczna, Bielsko-Biała

ORCID: 0000-0002-0286-4596

Mirosław Laszczak

Wyższa Szkoła Ekonomiczno-Humanistyczna, Bielsko-Biała

ORCID: 0000-0001-6060-4285

SZKOLNICTWO – CICHA OFIARA EPIDEMII

EDUCATION – THE SILENT VICTIM OF PANDEMICS

ABSTRAKT

Artykuł omawia sposoby, w jaki pandemiczne oddziałują na życie społeczne. W ich wyniku dochodzi do gospodarczych zawirowań, a równocześnie do przewartościowania celów. Myślenie logiczne zamienione zostaje na magiczne, a racjonalność ze-pchnięta jest na boczny tor. W świecie pełnym lęków edukacja traci swój wymiar przy-szłościowy. Bo jak tu starać się o zdobycie wiedzy, gdy nie wiadomo, czy dane będzie z niej kiedykolwiek skorzystać. Dwudziesty pierwszy wiek wyposażył świat w nowo-czesne technologie. Wraz z wybuchem pandemii sięgnięto po Internet i stworzono sys-tem zdalnego nauczania. Niestety pandemia wydarzyła się w czasach, gdy szkolnictwo doświadczało licznych turbulencji. Czasowa koincydencja pandemii i wcześniejszych edukacyjnych problemów stała się punktem wyjścia dla autorów niniejszego opraco-wania. Ukazano słabości zdalnego nauczania, ujawniono jego dalekosiężne skutki,

przedstawiono społeczne, ekonomiczne i psychologiczne efekty zerwania z tradycyjnym modelem edukacji i przesunięciem nauki z sal lekcyjnych do platform cyfrowych. Edukacja w dobie pandemii potraktowana została w sposób systemowy, a konkluzje są nader niepokojące, wynika z nich bowiem, że jedną z najpoważniej poszkodowanych dziedzin życia w czasach pandemii jest szkolnictwo.

Słowa kluczowe: pandemia, edukacja, zdalne nauczanie, społeczeństwo, konsekwencje, studenci.

ABSTRACT

Hereby article can be perceived as an attempt to analyze the consequences of pandemics for the society in general and education in particular. It gives an overview of pandemics throughout centuries with special emphasis on education, schools and universities. Attention has been drawn onto the measures having been taken to mitigate the negative consequences pandemics brought about. Special consideration has been devoted to current situation in Poland with the emphasis on negative effects and deep analysis of the reasons which caused chaos and deficiencies in actions undertaken by the authorities, has been put forward. Authors focus on the individual approach of both teachers and students towards distant learning, Reasons and potential consequences of the failure of on-line education. In this article, the authors argue that epidemics are pushing education sideways. The quality of education decreases and the desire to acquire knowledge decreases. The main goal of the article was to show the education process in the past and present under pandemic conditions. The authors made an attempt to show what can be kept in the education process and what must be abandoned. The discussions in this text show education as a victim of a pandemic, about this problem relatively little is said, although value of the education in the development of civilization is unquestionable.

Key words: Pandemics, education, distance learning, students, teachers, society.

WSTĘP

Istnieją w dziejach świata zdarzenia czyniące wyrwę w stabilnych krzywych wzrostu, zamieniające stabilny rozwój w nieoczekiwaną re-

cesję. Wojny, gwałtowne polityczne zawirowania, gospodarcze kryzysy tudzież odkrycia naukowe – zmieniają obraz świata. Ale są też katastrofy naturalne: trzęsienia ziemi, susze lub powodzie i nade wszystko epidemie.

Zaraza zawsze budziła trwogę. Towarzyszyła jej obawa i tajemnicza proveniencja. Zadawane pytania: „skąd się wzięła, dlaczego nas dotknęła i jaki się przed nią bronić?” – nie znajdowały łatwego uzasadnienia. Teorie naukowe mieszały się ze spiskowymi, a wyjaśnienia religijne, utożsamiające epidemię z karą za grzechy, przez długie lata musiały wystarczyć. Bo też epidemie wymykały się logice następstw. Jej nieodłącznym towarzyszem był głód, pogrążający mieszkańców „zaporietrzonych” okolic w jeszcze większej biedzie i pobudzając ich do aktów desperacji. A że jedna choroba nie zabezpiecza przed pojawieniem się innej, zdarzały się epidemie równoczesne. Dżumie towarzyszyła na przykład ospa, łatwo identyfikowana przez swe charakterystyczne krosty [Ruffie, Sournia 1996, s. 84].

Śmierć, głód, bieda i beznadzieja szły pod rękę, zamieniając urodzajne pola w ugór, bogate miasta w siedliska nędzy, a myślenie o lepszym jutrze w pragnienie, żeby tylko przeżyć. Epidemie potrafiły przeorać myślenie. Ulatywała racjonalność zamieniająca się na miejsca z zabobonem.

Znajdujemy tego liczne potwierdzenia. W czternastym wieku Paryska Rada Lekarska z mocą swej intelektualnej potęgi wskazała na kosmiczne przyczyny pojawienia się dżumy i w siłach Kosmosu upatrywała lekarstwa [Wrzesiński 2008, s. 12]. Siedemnastowieczni uczeni epidemię dżumy przewidywali na podstawie koniunkcji planet i konstelacji gwiazd. Sto lat później przekonywano, że pojawienie się dżumy manifestuje się niezwyklej tęczą dookoła Słońca.

Miał więc sporo zdrowego rozsądku żyjący w czternastym wieku uczony Tomasz z Wrocławia, gdy w pisał: „Nie doszukujmy się tajemniczych przyczyn chorób, więcej ich spowodowały zmysły i żarłoczność w jedzeniu, niż tajemnicze siły” [Wrzesiński 2008, s. 12].

Epidemie, dotykając każdej sfery życia społecznego, nie ominęły systemu szkolnictwa. Odcisnęły swe piętno na poziomie edukacji, odmieniły procesy kształcenia, przewartościowały życiowe cele, zmuszały do podjęcia pracy, studia i poszukiwanie wiedzy spychając na dalszy plan.

W niniejszym artykule autorzy stawiają tezę, że epidemie negatywnie oddziałują na edukację, usuwają ją z centrum zainteresowań. Wraz z epidemią spada jakość kształcenia i maleje chęć zdobywania wiedzy. Równocześnie za główny cel uznano ukazanie przebiegu procesu edukacji w warunkach pandemii w przeszłości i obecnie. Podjęto próbę wykazania, co w procesie kształcenia udaje się zachować, a z czego trzeba zrezygnować. Splatające się w niniejszym tekście dywagacje ukazują edukację jako ofiarę pandemii, o której mówi się stosunkowo niewiele, chociaż jej wartość w cywilizacyjnym rozwoju jest niekwestionowalna.

1. ŻYCIE SPOŁECZNE W CZASIE EPIDEMII

Epidemia dezorganizuje życie społeczne, zmienia postrzeganie rzeczywistości, wpływa na zachowanie ludzi, a przede wszystkim budzi demony. W jej efekcie rewidowane są poglądy na świat, nie tylko ten zewnętrzny, obiektywny, dający się zaobserwować i opisać, lecz przede wszystkim świat wyobrażony, który spętany zostaje myśleniem magicznym i wypełnia się wielością ułomnych teorii i infantylnych obaw.

Zaraza zawsze budziła strach i wywoływała panikę. Twierdzi się, że to za sprawą niosącej z sobą śmierci. Co jest to o tyle dziwne, że przecież ludzie minionych wieków oswojeni byli z umieraniem. Z pochodzących z 1430 roku wspomnień siedemdziesięcioletniego Valorino di Barna Ciuriani dowiadujemy się, że nie mając jeszcze trzydziestu lat widział (nie licząc noworodków) śmierć jednomiesięcznej dziewczynki i jej staroego pięćdziesięciosiedmioletniego ojca. Przed czterdziestymi urodzinami widział zgon czternastoletniej dziewczynki i niespełna rocznego dziecka. Potem patrzył na odchodzenie dwóch nastoletnich dziewczynek. Mając lat sześćdziesiąt był przy śmierci swoich trzech synów, swojej

żony i wnuczki [Duby 1998, s. 298]. Mimo powszedniości śmierci – czas zarazy i epidemii wyróżnia się natężeniem obaw, paniką i przekonaniem o niezwykłości czasów. Oczywiście przenosi się to na wiele dziedzin życia. Pustoszeją zakłady rzemieślnicze, ubywa rąk do pracy na roli i przy kramach. Bogatsze warstwy społeczne wyjeżdżają na wieś, bankierzy zamykają swe okienka, metamorfozie ulega całe życie społeczne.

Jest zaraza, musi znaleźć się winny. Poszukiwanie kozła ofiarnego nigdy nie jest trudne. Następowaly pogromy. Na ziemiach Polski dżuma nie poczyniła wielkich strat, dlatego i do pogromów dochodziło sporadycznie. Krakowscy mieszczaństwo za napaść na Żydów zostali ukarani wysoką kontrybucją. Dużo gorzej było w innych miejscach Europy.

Narastała psychoza. Na wierzch wychodził egoizm: rodzice porzucali dzieci „...zupełnie tak, jakby obcymi im byli” [Wrzesiński 2008, s. 54]. Uciekali możni wraz z rodzinami, służbą. Byle dalej od miast. Wraz z ucieczką zaczynało brakować bakałarzy, korepetytorzy tracili pracę. Na uniwersyteckich korytarzach milkły studenckie okrzyki, a w salach wykładowych panowała cisza. Profesorowie uciekli. Byle dalej od miasta, od miejsca, gdzie zaraza najsilniej zaznaczała swą obecność. I wtedy rodziły się pytania: na co komu nauka, która nie potrafi zaradzić niebezpieczeństwu. Po co szkoła, gdy nie wiadomo, czy kiedykolwiek przyda się książkowa wiedza. Regularna nauka wydawała się niepotrzebnym obciążeniem. Trzeba było zatroszczyć się o dzień dzisiejszy. Zadbać o zdrowie.

Intuicyjnie rozumiano, że chorzy roznoszą zarazę, mimo, że nie wiadomo, w jaki sposób to się dzieje. Władcy Mediolanu rozkazali zamurowywać domy, jeśli tylko u ich mieszkańców dostrzeże się jakiegokolwiek symptomy choroby. Zdrowi i chorzy tkwili wspólnie w takich więzieniach, skazani na śmierć. Wprowadzano dodatkowe rygory sanitarne. W Norymberdze zaczęto wywozić śmieci, brukować ulice, usuwać nieczystości i palić zmarłych. Robotnicy otrzymywali część wynagrodzenia z przeznaczeniem na odwiedziny w łaźni.

Zmieniały się przyzwyczajenia, zmieniały życiowe cele. Z łatwością dało się wyróżnić trzy typy zachowania:

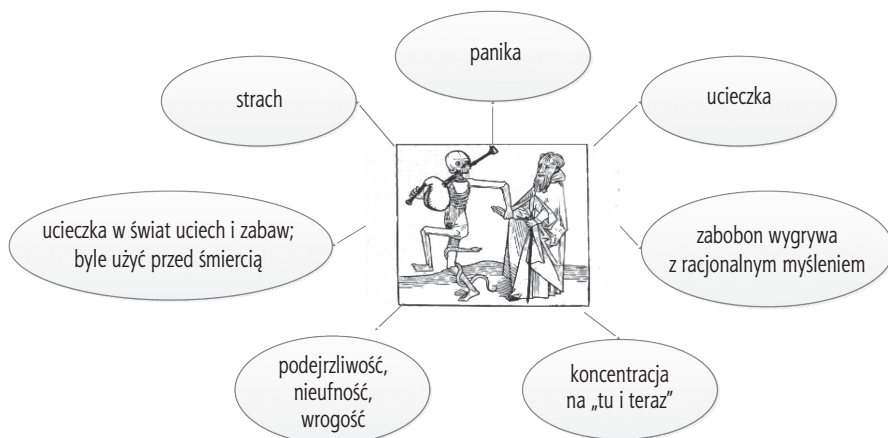
- ucieczka – byle dalej od ludzkich skupisk, dalej od miast, portów, ucieczka od chorych i tego wszystkiego, co do nich należało;
- szukanie zapomnienia we wszelakich uciechach. Zdając sobie sprawę z kruchości życia, postanawiano zażywać przyjemności. Mieszkańcy ogarniętych zarazą terenów szli od tawerny do tawerny, od jednego przybytku rozpusty do drugiego. W szaleńczym wirze zapominając o wszechobecnym niebezpieczeństwie.
- największa grupa starała się żyć tak, jak dotychczas. Ubożając, odprowadzając bliskich na cmentarz i kurczowo trzymając się dotychczasowych przyzwyczajeń. Nosili przy sobie jedynie bukiety silnie pachnących ziół rozpraszający smród rozkładu i miazmaty chorób.

Odradzały się dziwaczne kulty, zabobon osiągał apogeum. W sztuce sakralnej pojawiała się śmierć pod postacią wyglodniałego szkieletu, który przygrywał w szynku na skrzypcach lub prowadził zdesperowanych żywych ludzi do grobu.

Racjonalność stała się jedną z pierwszych ofiar zarazy. Zdroworozsądkowe myślenie wyjątkowo szybko ulegało erozji.

Gangi wydrwigroszów łupiły naiwnych. Przybywało oszustów i spryciarzy. Podczas londyńskiej zarazy, która wybuchła w siedemnastym wieku, na ulicach pojawiły się szyldy, głoszące: „...wybitny lekarz holenderski, przybyły niedawno z Holandii, gdzie przeżył wielką zarazę i wyleczył niezliczoną liczbę chorych. Przyjmuje w każdy dzień...” [Wrzesiński 2008, s. 149]. Inna nietypowa reklama głosiła, że: „Dama włoska, przybyła niedawno z Neapolu posiada nieznany jeszcze sekret, jak zapobiegać zarazie, wynaleziony przez siebie na podstawie długoletniego doświadczenia. Dokonała cudownych uleceń podczas ostatniej zarazy” [Wrzesiński 2008, s. 149].

Rysunek 1. Wyróżniki życia społecznego podczas epidemii

Źródło: opracowanie własne.

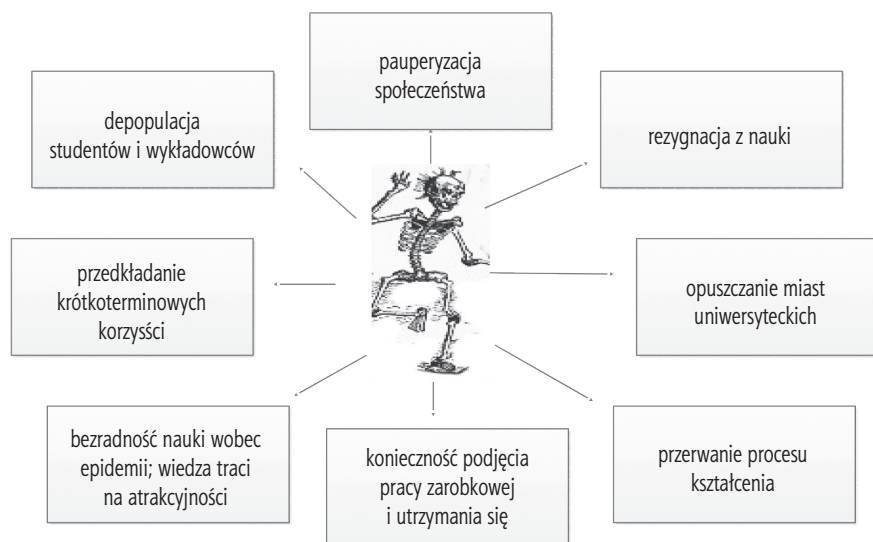
2. A CO ZE SZKOŁĄ?

Uczenie jest zajęciem absorbującym. A edukacja opiera się o założenie, że wiedza jest ważna i przydatna w życiu. Dlatego przez całe wieki przykładano do niej dużą wagę. W dawnych wiekach nauka odbywała się w przestrzeniach prywatnych, rzadziej – w pomieszczeniach przykościelnych. Zwykle regularne zdobywanie wiedzy rozpoczynało się w siódmym roku życia. A im większe postępy w nauce czynił uczeń, tym szybciej powiększało się grono prywatnych nauczycieli. Nad niedorośłym jeszcze humanistą Michele'em Verinim czuwał początkowo ojciec, wprowadzając go w powszechną wiedzę. Potem nad rozwojem intelektualnym chłopca pieczę będzie miał jeszcze stryj, z zawodu lekarz, uczący go arkan matematyki i przyrody, by po roku oddać ucznia w ręce drugiego stryja, który uzupełni matematyczne wykształcenie chłopca. Ciało pedagogiczne utworzą jeszcze: duchowny – uczący Biblii i łaciny, oraz gramatyk – dostarczający wiedzy o języku. Lecz na tym się nie koń-

czy. Wykształcić to przecież wyposażyć na przyszłość. Ojciec, stryjowie, powinowaci i wszyscy co znamienitsi *amici* nie ustawali w przekazywaniu wiedzy młodemu pupilowi. Do tego dochodziły podróże, listy, wymiana doświadczeń, poznawanie przyszłej profesji, zdobywanie zawodu. Otoczenie nie ustaje w wysiłkach, by młodego człowieka wyposażyć w potrzebne umiejętności. Wykształcić to przede wszystkim – dać wstęp do lepszego życia, umożliwić robienie kariery, uczynić wartościowym członkiem społeczności.

Jak łatwo zauważyć – kluczowym słowem w procesie kształcenia jest PRZYSZŁOŚĆ. W imię odroczonych w czasie korzyści ponosi się koszty i godzi się na wyrzeczenia. Edukacja jest długoterminową inwestycją. Nie najtańszą i bardzo wymagającą. A do tego niezmiernie uzależnioną od jakości i dostępności nauczycieli, dostarczających wiedzy i objaśniających świat, oraz od studentów, zgłaszających na tę wiedzę zapotrzebowanie.

Rysunek 2. Oddziaływanie epidemii na proces edukacji

Źródło: opracowanie własne.

Gdy wybucha epidemia wszystkie cechy charakterystyczne dla edukacji działają na jej niekorzyść. Wspólna nauka staje się niebezpieczna, strach zatrzymuje studentów w domach, brakuje pieniędzy na opłacenie studiów, a i po co się uczyć, skoro nie wiadomo, czy przeżyje się kolejny tydzień.

Zaczyna też brakować ludzi wykształconych, mogących uczyć innych. W wyniku Czarnej Śmierci opustoszały angielskie diecezje. W hrabstwie York zmarło czterdzieści procent księży [Naphy, Spicer 2008, s. 11–13]. Gdzie indziej nie było lepiej. Strata to tym większa, że we wcześniejszych latach Kościół położył wielki nacisk na podniesienie ogólnego poziomu księży, którymi obsadził większość parafii. Teraz zabrała ich zaraza, a wakatów nie było kim obsadzić. Edukacja na poziomie podstawowym ulegała szybkiej erozji.

Gdy chodzi o uczelnie wyższe – sytuacja przedstawiała się jeszcze bardziej dramatycznie. Profesorowie i studenci uciekali z obszarów ogarniętych epidemią. Władze Oxfordu nakazał wręcz opuszczenie kampusu. Zaraza oczywiście po jakimś czasie wygasła, lecz wtedy okazało się, że studenci wcale nie kwapią się z powrotem, bo do czego mieliby wracać, skoro wielu wyśmienitych profesorów już nie żyło, a ci, którzy mogliby prowadzić zajęcia, borykali się z codziennymi problemami i nie podejmowali pracy na uczelni. Doszło do tego, że król Edward III, zwracając się do biskupów, prosił ich o pomoc w ożywieniu Oksfordu. Uniwersytet bowiem stał się „jak bezwartościowe drzewo figowe, które przestało rodzić owoce”¹.

Przez wiele kolejnych lat rekrutacja kulała, sale wykładowe świeciły pustkami. Bo i po co było studiować, skoro nauka w najważniejszym swym sprawdzianie okazała się bezradna. Nie udzieliła dobrej odpowiedzi ani na pytanie o naturę epidemii, ani nie zabezpieczyła przed jej

¹ <https://www.universityaffairs.ca/features/feature-article/the-tale-of-two-pandemics/> [dostęp: 24 stycznia 2021]

skutkami. W jakimś sensie wiedza uniwersytecka okazała się bezużyteczna.

Pięć średniowiecznych uniwersytetów (z ogólnej liczby trzydziestu) całkowicie upadło po przejściu Czarnej Śmierci. Trzeba było dopiero nowych darowizn (na przykład Karola IV i trzech kolejnych papieży), aby powołać nowe instytucje kształcenia. W miejsce upadłych uniwersytetów powstało piętnaście nowych². Tak liczne i bogate darowizny wymuszone były koniecznością wykształcenia nowych duchownych. Opuszczone parafie domagały się księży, spustoszone zakony nie mogły doprosić się nowych powołań. Kolegia Trinity Hall w Oksfordzie i Corpus Christi College w Cambridge swe istnienie zawdzięczają właśnie zarazie i związanej z nią potrzebie uzupełnienia stanu duchowieństwa. Co ciekawe, o ile przed epidemią dotacje pochodziły głównie od ludzi chorych, którzy bliscy śmierci, jako przebłaganie za grzechy i formę zadośćuczynienia, postanawiali zapisać swe dobra na cele uniwersytetu, to po wygaśnięciu epidemii darczyńcami były głównie osoby zdrowe – zupełnie tak, jak gdyby odwdzięczały się za to, że przeżyli.

Epidemia Czarnej śmierci doprowadziła do licznych zmian w organizacji nauki na uniwersytetach.

- Podjęto reformy w celu poprawy zarządzania uniwersytetami i likwidacji korupcji.
- Studentom przyznano większe prawa.
- Zaczęło brakować nauczycieli łaciny. Dlatego zaczęto prowadzić wykłady w językach narodowych.
- Uznano wartość myśli pozauniwersyteckich, poza scholastycznych, doceniając przede wszystkim humanizm włoski, co utorowało drogę dla kolejnej epoki – renesansu.

Kolejne epidemie powtarzały wcześniejsze scenariusze. Podobne były zachowania ludności, podobne kłopoty przeżywały uniwersytety. Wyraźniejsza zmiana zaistniała wraz z ospą. Historia nauki i medycyny

² Tamże.

związana jest ściśle z tą chorobą, a to za sprawą Edwarda Jennera, twórcy pierwszej szczepionki. W 1796 roku postanowił on zakazić zdrowego człowieka strupami pobranymi od chorego. Był to wielki sukces badań empirycznych. Doświadczenie i obserwacja stały się ważnymi metodami naukowymi. W kąt poszły dominujące wówczas w naukach medycznych teorie: humoralna – wedle której istnieją cztery rodzaje płynów w ciele człowieka (tzw. humory), a ich wzajemne stosunki wpływają na zdrowie i temperament. Drugą z teorii był galenizm, akceptujący jedynie diagnozę opierającą się na starożytnych, pozbawionych naukowej mocy tekstach i traktatach. Sukces Jennera to również punkt zwrotny w epistemologii medycznej. Odżyły idee Johna Locke’a, że wiedzę można uzyskać poprzez rygorystyczną obserwację otaczającego świata.

Osiemnastowieczna epidemia ospy nie tylko wyludniła sale uniwersyteckie, ale równocześnie wprowadziła nowe idee do nauki i gdy już zaraza wygasła, zmienili się zarówno wykładowcy jak i inne były wymagania studentów. W salach wykładowych powiało świeżymi i ożywczymi prądami naukowymi. Szkoła medyczna w Paryżu zaadoptowała metodę empiryczną Jennera i udoskonaliła ją, ustanawiając powiązanie: szpital – uniwersytet. Zaczęły powstawać kliniki uniwersyteckie, a obserwacja pacjentów w ich łóżkach szpitalnych stała się standardową praktyką w edukacji medycznej. Docenione wówczas podejście diagnostyczne sprawiło, że zerwano z postrzeganiem świata i człowieka na sposób średniowieczny; narodziła się współczesna, oparta o empirię, medycyna, z praktykami, które bardzo szybko zaczęto stosować za Oceanem. Wśród uczelni, które jako pierwsze skorzystały z empirycznego podejścia jest znany z wysokiego poziomu nauczania Harvard Medical School.

Wśród epidemii nawiedzających wiek dwudziesty szczególnie dotkliwa okazała się hiszpańska grypa, która – jeśli wierzyć statystykom – zabiła od 20 do 40 milionów ludzi na całym świecie. Stojące przed obliczem masowych zachorowań uczelnie nie zastanawiały się długo i od razu wdrożyły praktyki zapobiegające rozprzestrzenianiu się epidemii.

Chorzy poddawani byli przymusowej kwarantannie. Uniwersytet Stanforda wymagał od studentów noszenia maseczek. Wiele uczelni prowadziło zajęcia na zewnątrz, w tym celu wykorzystywano boiska, dziedzińce i parki. Zdarzało się, że sale gimnastyczne zamieniano na ambulatoria, w których izolowano i doglądano chorych. Takie warunki dalekie były od idealnych. Kulał proces kształcenia, chodziło raczej o utrzymanie jakiejś takiej relacji ze studentami. Od uważnego śledzenia wywodów profesora ważniejsze były rojące się w głowach pytania: co ja tu robię, co z moimi bliskimi, a czy ma sens siedzenie na wykładzie, gdy inni chorują, umierają i nie radzą sobie z bieżącymi potrzebami, a może tylko trwonię czas. I po co mi to wszystko, skoro przyszłość jest wielką niewiadomą?

Nie szkoda róż, gdy płonie las. W ten sposób pobieranie nauki staje się jedną z ofiar epidemii. Nie dając korzyści od razu, będąc wystawiona na uszczypliwości, że jak to: nie zabezpieczyła, nie ostrzegła, nie potrafi pomóc – wiedza szkolna traciła swój prestiż i swą atrakcyjność, stąd już tylko mały krok do rezygnacji z wyższego wykształcenia. Po co się uczyć, skoro wokół pustoszeją zakłady produkcyjne. Przybywa miejsc pracy. Warto wkroczyć w dorosłe życie, gdyż tego życia może nie być już tak wiele.

W zubożonym społeczeństwie ważniejsze było zarobkowanie, a nie studiowanie. Krajobraz po epidemii był za każdym razem przygnębiający. Cechy rzemieślnicze modyfikowały swe regulaminy. Skróceniu ulegał czas terminowania – nagle łatwiej było zostać mistrzem i na dodatek rzemieślnicy poszukiwali chętnych do terminu poza kręgiem rodziny.

Tym, którzy przeżyli, trudno było zrezygnować z rodzących się szans, dlatego zamiast podjąć studia rozpoczynano pracę w warsztacie i po niezbyt długim czasie otwierano własne zakłady [Naphy, Spicer 2008, s. 12]. Edukacja po raz kolejny przegrywała z życiem, bliżej nieskonkretyzowana wiedza stawała się mniej warta niż realny pieniądź, a pełne uczestnictwo w dorosłym życiu ciekawsze niż ślęczenie nad skryptami. Należało też czym prędzej brać się za odbudowę rodzinnych

fortun, no i trzeba było kimś zastąpić zmarłych seniorów rodu, pracowników i tych wszystkich, których zabrała zaraza, a dotychczas byli żywicielami rodzin.

3. COVID-19 I ZMIANA OBLICZA EDUKACJI

Wielka zaraza zwykle bywa ważną cezurą polityczną, gospodarczą i historyczną. Coś się kończy, coś zaczyna. Odchodzi minioną epoką, nadchodzi nowe, nieznane, lecz niosące z sobą nadzieję. Tak było za czasów dżumy Justyniana, w której widzi się przyczynę ostatecznego upadku Cesarstwa Rzymskiego [Gill 2017, s. 58]. Czternastowieczna dżuma odpowiada za schyłek średniowiecza, a grypa hiszpanka przypieczętowała koniec epoki nowożytnej. Obecnie także prorokuje się nadejście nowej epoki.

Trwająca pandemia wyrwała społeczeństwo dobrobytu z fałszywego błogostanu. W dodatku nadeszła w bardzo złym czasie dla edukacji³. Dowcipy o szkole, choćby takie jak ten o pokolorowaniu drwa⁴, nie wzięły się znikąd. Są następstwem edukacyjnego chaosu. Osoby odpowiedzialne za podstawy programowe nie bardzo wiedzą, które wiadomości uznać za ważne, co może się przydać w przyszłości, jak rozłożyć akcenty, które kompetencje uznać za priorytetowe i jak należy uczyć. Przy założeniu, że wcześniejszy model nauczania jest już nieadekwatny, trzeba znaleźć nowy. Wymyślić inny klucz do uczniowskich głów. I oto w trakcie tych eksperymentów wydarzyła się epidemia. Nie pozostawiało nic innego, jak sięgnąć po nowe technologie i zaprząć Internet do łączenia się z uczniami i ze studentami.

Nauczanie zdalne nie jest wynalazkiem dwudziestego pierwszego wieku. W Australii, gdzie domostwa są oddalone od siebie setki kilo-

³ O tym, że już przed pandemią widoczny był kryzys edukacyjny przekonuje m.in. badania UNICEF-u. Zob.: <https://www.unicef.org/pl/oionz/edukacja-i-covid-19/3368> [Dostęp 25 stycznia 2021].

⁴ Zob.: <https://zakr.es/blog/2013/05/pokoloruj-drwala/> [dostęp 17 grudnia 2020].

metrów, nauczanie zdalne początkowo odbywało się przez radio. Pierwsze lekcje „School in the Air” zorganizowane zostały w 1951 roku⁵. Nauczanie domowe (homeschooling) też nie jest niczym nowym w Polsce i rozwija się z powodzeniem, zwłaszcza w obecnej sytuacji. Narzekanie, że lekcja jest nudna to żadna wymówka. Zasoby internetowe są nieprzebrane i każdy problem, czy zadanie zadane przez nauczyciela, można tam znaleźć. Nauczyciel, powinien weryfikować źródła, podpowiadać adresy itp. Z lekkością wołyżera poruszać się w zasobach, niekoniecznie potrzebnych do zajęć, wynajdując tam smaczki i cymelie przyciągające uwagę. Lecz do tego trzeba dłuższego okresu przygotowań. Nie bez znaczenia jest również osobowość i przyzwyczajenia nauczyciela. Gdy obecnie zastosowano zdalne nauczanie na niespotykaną wcześniej skalę i objęto nim nauczycieli i uczniów, którzy wcześniej z tej formy w ogóle nie korzystali doszło do małego edukacyjnego kataklizmu, ponieważ:

- zerwaniu uległ i tak znacznie nadwątlony związek między „ucznem a mistrzem”,
- z dnia na dzień szkolny reżim zamieniony został na naukę w domu,
- biblioteki utraciły status magazynu wiedzy,
- uczniowie poznali, że można od nich znacznie mniej wymagać, a i tak nic się złego nie dzieje, gdyż otrzymują dobre oceny,
- nauczyciele nie są w stanie dobrze wytłumaczyć materiału,
- lekcje przez Internet są mało ciekawe,
- komputer i telefon zastąpiły nauczyciela i szkołę,
- relacje uczniowskie osłabły,
- szkolne życie przestało istnieć, szkolne korytarze świecą pustkami, ucichł uczniowski gwar, szkoła to coraz bardziej budynek, a coraz mniej świątynia wiedzy.

⁵ http://perspektywy.pl/portal/index.php?option=com_content&view=article&id=4620:w-nauce-na-odleglosc-australijczycy-byli-absolutnymi-pionierami&catid=22&Itemid=119 [dostęp 12 stycznia 2021].

Jeśli wierzyć badaniom, jedynie 2,5 procent uczniów zadowolonych jest z nauki zdalnej⁶. Na dodatek proces nauczania został roznegliżowany. Ileż razy można usłyszeć, że uczniom towarzyszą rodzice, którzy słuchają przebiegu lekcji, zdarza się, że komentują i to złośliwie, uszczypliwie, dając do zrozumienia, że wiedzą lepiej. Nauczanie stało się teatrem radiowym, a zdolności aktorskie nauczycieli nie zawsze przypadają do gustu uczniom i ich rodzicom. Podkopywane zostaje zaufanie do szkoły. Okazało się, że etos nauczyciela więźnie na internetowych łączach, a siła osobowości nie może przebić się przez obraz z kamerki i komputerowe głośniki. Lecz nie to jest w tym wszystkim najgorsze. Młody człowiek potrzebuje kontaktu z rówieśnikami. Nikt nie jest samotną wyspą. Świadomość swojego miejsca w grupie i procesy grupowe kształtują postawy, uczą radzić sobie w większych zbiorowościach. Uczeń odłączony od swych rówieśników traci zdolność rozumienia innych ludzi.

Tabela 1. Negatywne oddziaływanie epidemii COVID-19 na dzieci w wieku szkolnym

Wpływ stanu pandemii na dzieci w wieku szkolnym
1. Według danych UNICEF wirus zahamował działanie opieki psychiatrycznej w 93 procent krajów na świecie. 2. 70 procent programów obejmujących opiekę nad zdrowiem psychicznym dzieci nie działa tak jak powinno. 3. Doszło do światowego wzrostu ubóstwa dzieci. 4. Pandemia doprowadziła do nieznanego wcześniej zamętu w dziedzinie edukacji. 5. Utracone godziny lekcyjne przekładają się na utratę kompetencji, przez co maleją szansę na znalezienie w przyszłości dobrej pracy. 6. Uczniowie nie chodząc do szkoły, przerywając naukę, obniżają swoje możliwości na rynku pracy. Okazuje się bowiem, że każdy kolejny rok nauki zwiększa późniejsze dochody dzisiejszych uczniów o dziesięć procent.

Źródło: oprac. na podst.: <http://rodziceszkole.edu.pl/wpływ-pandemii-covid-19-na-dzieci-raport-unicef>; <https://www.unicef.org/media/86881/file/Avorting-a-lost-covid-generation-world-childrens-day-data-and-advocacy-brief-2020.pdf>; <https://www.dw.com/pl/raport-ifo-przerwa-w-nauce-odbije-się-na-przyszłych-karierach-uczniów/a-53480664> [dostęp 22 stycznia 2021].

⁶ <https://biznes.newseria.pl/biuro-prasowe/edukacja/raport-sytuacja-w,b383717491> [dostęp 22 stycznia 2021].

Przeprowadzone w Niemczech badania wskazują, że utrata kompetencji, która dokonała się wskutek zdalnego nauczania, odbije się na późniejszym sukcesie uczniów w pracy i będzie miała negatywne konsekwencje zarobkowe. „Gdy dzisiejsi uczniowie trafią na rynek pracy, będą zarabiać przeciętnie 3-4 procent mniej”⁷. Będą też bardziej otyli, mniej skłonni do ćwiczeń fizycznych, wycofani, pozbawieni siły przebiecia, przyzwyczajeni do przesiadywania w domu.

Studenci, zapytani, co sądzą o zdalnym nauczaniu, odrzekli, że jest beznadziejne, a równocześnie, że trudno byłoby im na powrót zasiąść w szkolnych ławkach.

Tabela 2. Zdalne nauczanie w świetle rozmów ze studentami

Niektóre opinie studentów na temat zdalnego nauczania
1. To coś jak seans spirytystyczny, z ciągłym nawoływaniem wykładowcy: „Czy ktoś może odpowiedzieć? Czy mnie słyhać? Proszę się odezwać? 2. Zdalne nauczanie jest jak <i>callcenter</i>, męczące, ale w sumie nieszkodliwe. 3. Fajne, bo można podczas zajęć posprzątać pokój, przypilnować dziecko, ugotować obiad itp. 4. Jest to udawany proces kształcenia. 5. Lubię zdalne nauczanie, bo mam więcej swobody. 6. Lubię zdalne nauczanie, bo mogę się ukryć za kłopotami z połączeniem, z mikrofonem, z kamerką itp. 7. Mam wrażenie, że wykładowca to hologramem. 8. Wydaje mi się, że wszyscy jesteśmy awatarami. 9. Ulubione kwestie nauczycieli: Oj, coś poszło nie tak. Spróbuję za parę minut. Nie mogę się zalogować. Nie mogę wgrać prezentacji... Nie słyszę was, chyba nas rozłączyło. Jesteście tam?

Źródło: opracowanie własne.

Nie są to pochlebne opinie. Więcej w nich cynizmu i kpiny niż tro-
ski. Lecz czy można się dziwić. Covid pokazał, jak bezradne są uczelnie.
To nie w nich opracowano szczepionki, akademicka wiedza nie prze-

⁷ <https://www.dw.com/pl/raport-ifo-przerwa-w-nauce-odbije-się-na-przyszłych-karierach-uczniów/a-53480664> [dostęp 12 stycznia 2021].

widziała ani epidemii, ani nie wskazała środków zaradczych. Sięgnięto jedynie po znaną już od średniowiecza kwarantannę⁸ i wyproszono studentów z auli. Ciężar walki przyjęły na siebie instytuty badawcze i firmy farmaceutyczne, co nadwątlilo przekonanie o intelektualnej potędze uniwersytetów. Zamilkły profesorskie sławy, wycofały się tuzy intelektualnej myśli – mało kto ich słucha. Pojawiają się w mediach raczej jako obserwatorzy i komentatorzy niż twórcy zabezpieczeń. Wre za to praca w koncernach farmaceutycznych. Byłe zdążyć przed innymi, stworzyć szczepionkę, zarobić, zabezpieczyć społeczeństwo. A edukacja – myśli się o niej jak o piątym kole u wozu.

Upadają sklepy, hotele i pensjonaty. Siłownie i sale do fitness stoją puste. Ich właściciele krzyczą i dopominają się wyrównania choćby części utraconych zysków. Tylko edukacja nie krzyczy. Wszyscy wiedzą, że nauczyciele i uczniowie mają swój Internet i platformy e-learningowe, któż by więc zaprzętał głowę ich cichymi głosami, że jednak szkole dzieje się krzywda, że poszkodowani są uczniowie i dewastowany jest proces edukacji. Głos taki – nawet jeśli się pojawia – to jest cichy, niemrawy. Szkoła nie ma siły przebicia, a może po prostu nikomu już na niej nie zależy.

Powodów, dla których polski system kształcenia na odległość nie był w stanie sprostać wymogom chwili, jest sporo. Począwszy od przyczyn technologicznych, mimo wszystko pewien odsetek uczniów nie ma dostępu do Internetu, do laptopa bądź smartfona.

Ważnym elementem nauczania na odległość jest zaangażowanie samego ucznia. Tak jak w przypadku nastolatków i studentów motywacja jest kluczowym elementem. Młodszy uczniowie z klas 1-3 muszą mieć wsparcie. I to wsparcie powinna zapewnić szkoła, gdyż nie można opierać kształcenia wczesnoszkolnego li tylko na rodzicach i krew-

⁸ Według średniowiecznych to Ragusa, w 1377 roku, stała się przykładem zastosowania przeciwepidemicznej izolacji znanej jako kwarantanna. Zob: [Ruffie, Sournia 1996, s. 247].

nych, gdyż ci mogą nie podołać czasowo lub edukacyjnie, i nie chodzi tu o niedostatki wiedzy merytorycznej, ale bardziej metodycznej. I tutaj przechodzimy do kolejnego powodu, dla którego polska edukacja nie radzi sobie z edukacją zdalną. Kształcenie nauczycieli w Polsce woła o pomstę do nieba. Nauczanie zdalne wymaga od pedagogów zupełnie nowych umiejętności i nowego podejścia. Każdą lekcję trzeba przygotować w oparciu o źródła niejednokrotnie pozapodręcznikowe. Dzieci i młodzież nie chcą czytać elektronicznych kserokopii wysyłanych przez nauczycieli; nie chcą nudnych tekstów w złej jakości i bez kolorów. Potrzebują wyjaśnień, kogoś, kto doda otuchy, poprowadzi za rękę, podpowie i wyjaśni trudniejszy materiał. Nawet przy nauczaniu tradycyjnym sam podręcznik nie wystarcza, dużo ważniejsze jest zmotywowanie do nauki i ukazanie atrakcyjności wykładanego materiału. W nauczaniu zdalnym zamiast poczucia obecności i wspólnoty mamy ucznia siedzącego samotnie w pustym pokoju, przed ekranem, na którym godzina po godzinie wpatruje się w tę samą osobę, mówiącą tym samym głosem, w tym samym tempie. Po jakimś czasie zirytowane są obie strony tak przebiegającej lekcji. Współczesny młody człowiek, wychowany w kulturze MTV, przyzwyczajony jest do szybkiego montażu, z szybko zmieniającymi się scenami, frapującymi obrazami i przyciągającymi uwagę osobami. Tego na ekranie swojego komputera podczas zdalnej lekcji nie znajduje. Na dodatek:

- brakuje mu cierpliwości,
- brakuje wytrwałości,
- ma trudności z koncentracją,
- ma zawyżone oczekiwania co do sposobu prezentowania materiału w sieci,
- poszukuje silnie pobudzających bodźców, których nauka online nie stosuje.

Doświadczane przez ucznia w takiej sytuacji wrażenia układają się w mało optymistyczny ciąg. Czuje się on bowiem: zawiedziony, niez-

dowolony, zniechęcony i zdemotywowany. Niechęć do szkoły i nauki przełoży się na całą późniejszą edukację.

I tu wkraczamy w głębszą analizę indywidualnego podejścia obu stron do kwestii przyswajania wiedzy. Nauczyciel inspiruje, motywuje i zaraża pasją oraz uczeń, który chce się uczyć. Są uczniowie, którzy samodzielnie odrabiają zadania, szukają rozwiązań i sami się doksztalcają oraz z wrodzoną sobie ciekawością zgłębiają zdobycze nauki. Innych trzeba niestety zmuszać, takie wymuszone efekty nigdy nie będą budować trwałej wiedzy. Przy odpowiedniej motywacji i odpowiednich materiałach efekty nauczania w formie zdalnej nie będą odbiegać od tych osiągniętych w tradycyjnej formie. Władze oświatowe przespały okres wakacji, można było organizować szkolenia nauczycieli, zapoznając ich z nowinkami technologicznymi. Chociaż należy tu wspomnieć, że są nauczyciele, którzy zadali sobie sporo trudu i uczyli się programów i aplikacji samodzielnie, niejednokrotnie ponosząc koszty. Takich nauczycieli jest coraz więcej i nie tylko młodych. Z nimi należy wiązać nadzieję, że w polskiej szkole, być może, nie wszystko jest stracone.

ZAKOŃCZENIE I KONSTATAcje

Przekazywanie wiedzy, kształtowanie określonych cech, umiejętności i kompetencji – to podstawowe zadanie edukacji. Tworzyć człowieka na miarę czasów i czekających go wyzwań, tak by potrafił tym wyzwaniom sprostać – oto zadanie i misja szkoły. Nauczyć osiągnięcia ambitnych życiowych celów, wyposażyć w wiedzę i umiejętności. I oto nastaje epidemia. Uczniowie i studenci zostają zamknięci w swoich domach. To tam, wpatrując się przez wiele godzin w ekran komputera, mają nabyć potrzebną wiedzę i zyskać kompetencje. Tylko że to się nie może udać. Nie jesteśmy beznamiętną końcówką internetowych łączy. Potrzebujemy drugiego człowieka. Chcemy patrzeć mu w oczy i komunikować się *face-to-face*. Bez tej umiejętności będzie trudniej nawiązywać kontakty,

trudniej zrozumieć, co drugi człowiek ma na myśli, co chce nam powiedzieć, co czuje i jakie ma pragnienia. Żaden emotikon nie zastąpi realnego kontaktu wypełnionego mową ciała. Dodatkowo brak reżimu szkolnego odbija się w końcu niechęcią do regularnego chodzenia do pracy. Ważniejsze będzie osiąganie doraźnych korzyści i przy małym koszcie. Negatywne skutki można wymieniać w nieskończoność i należy je rozpatrywać *en masse*. W efekcie można nawet zakwestionować nauczycielskie powołanie, wszak sfilmowana i nagrana lekcja, którą można oglądać dowolną ilość razy, już teraz zastępuje nauczyciela.

Epidemia obnażyła słabości edukacji, lecz ich nie uleczyła. Dołożyła za to nowych uciążliwości. Siedzący w domach uczniowie dochodzą do wniosku, że bez szkoły da się żyć, a bez kolegów można wytrzymać. Pojawiający się na ekranach komputerów nauczyciele odarci są ze swojej osobowości, stają się kolejnymi awatarami – nie da się ich ani długo słuchać, ani oglądać.

Wraz z kolejnymi godzinami spędzonymi we własnym domu przybywa problemów, o których wcześniej nikt by nie pomyślał. Brak ruchu jest niezdrowy, ciągłe podjadanie przyczynia się do otyłości, korzystanie z wielu źródeł informacji utrudnia sprawdzenie stopnia opanowania materiału, odcięcie od grupy rówieśniczej – psychicznie wyczerpujące. Uniwersytecka wiedza z trudem próbuje zachować swój prestiż, a siedzenie na zajęciach zwykle przegrywa z rynkiem pracy. Możliwe zatem, że wraz rozwojem epidemii będziemy mieli do czynienia z wymieraniem znanej nam formy kształcenia, lecz to, co miałoby ją zastąpić wcale nie wydaje się atrakcyjne.

BIBLIOGRAFIA

- Duby Georges (red.): *Historia życia prywatnego. Od Europy feudalnej do renesansu*. Ossolineum, Wrocław–Warszawa–Kraków 1998.
- Gill Paul: *50 faktów z historii medycyny*. Wyd. Almapress, Warszawa 2017.
- Naphy William, Spicer Andrew: *Czarna śmierć. Historia epidemii z lat 1345–1730*. Warszawa 2008.
- Ruffie Jacques, Sournia Jean Charles: *Historia epidemii*. Wyd. WAB, Warszawa 1996.
- Wrzesiński Szymon: *Oddech śmierci. Życie codzienne podczas epidemii*. Wyd. EGIS, Kraków 2008.

NETOGRAFIA

- http://perspektywy.pl/portal/index.php?option=com_content&view=article&id=4620:w-nauce-na-odleglosc-australijczycy-byli-absolutnymi-pionierami&catid=22&Itemid=119
- <http://rodziceszkole.edu.pl/wplyw-pandemii-covid-19-na-dzieci-raport-unicef/>
- <https://biznes.newseria.pl/biuro-prasowe/edukacja/raport-sytuacja-w,b383717491>
- <https://www.dw.com/pl/raport-ifo-przerwa-w-nauce-odbije-się-na-przyszłych-karierach-uczniów/a-53480664>
- <https://www.dw.com/pl/raport-ifo-przerwa-w-nauce-odbije-się-na-przyszłych-karierach-uczniów/a-53480664>
- <https://www.unic.un.org.pl/oionz/edukacja-i-covid-19/3368>
- <https://www.unicef.org/media/86881/file/Averting-a-lost-covid-generation-world-childrens-day-data-and-advocacy-brief-2020.pdf>
- <https://www.universityaffairs.ca/features/feature-article/the-tale-of-two-pandemics/>
- <https://zakr.es/blog/2013/05/pokoloruj-drwala/>

Wojciech Kaute

Wyższa Szkoła Ekonomiczno-Humanistyczna w Bielsku-Białej

ORCID: 0000-0002-5092-7117

**EDUKACJA, WYKSZTAŁCENIE,
SZKOŁA WYŻSZA.
TRADYCJA I WYZWANIA WSPÓŁCZESNOŚCI**

**EDUCATION, UNIVERSITY EDUCATION.
TRADITION END CONTEMPORARY
CHALLENGES**

ABSTRAKT

Refleksja nad edukacją, to namysł nad światem kultury. Jest to świat wartości. Podstawy kultury europejskiej stworzył Arystoteles. Jest to jego *metafizyka*. U progu czasów nowożytnych następuje zmiana tego paradygmatu (N. Machiavelli). Jest to myśl Kartezjusza; *cogito*. Tu punktem wyjścia jest *Ja*, jednostka podejmująca działalność ekonomiczną (Th. Hobbes, J. Locke). W czasie *post* świat jednostki ulega dezintegracji („przygodność” R. Rorty). Jest to „uspokojenie” (M. Gauchet). Dziś nie ma jasności co do tego czym jest edukacja.

Słowa kluczowe: Arystoteles, N. Machiavelli, Kartezjusz, Th. Hobbes, J. Locke, nowożytność, *post*-nowożytność, R. Rorty, M. Gauchet

ABSTRAKT

The afterthought on education is the consideration of the world of culture – the world of values. European culture is based on Aristotle's thought. This is his *metaphysics*. The change of this paradigm occurs at the threshold of Modernity (N. Machiavelli) and it is followed by the thought of the Descartes; *cogito*. Here, the starting point is *I*, an individual, who undertakes the economic activity (Th. Hobbes, J. Locke). In the *post-time* the world of an individual undergoes the act of disintegration (*contingency*; R. Rorty) which can be associated with the state of "reassurance" (M. Gauchet). Today, there is no clarity as to what „education” really is.

Key words: Aristotle, N. Machiavelli, Descartes, Th. Hobbes, J. Locke, modernity, *post-modernity*, R. Rorty, M. Gauchet

Pojęcie *edukacji* jest oczywiste. Jak wskazuje na to etymologia tego słowa, oznacza ono wychowanie, kształcenie. I nie ma żadnych wątpliwości co do tego, iż każda istota ludzka podlega w swoim życiu tym właśnie procesom. I nie będzie też odkryciem teza, że wszelka *edukacja* wpisana była zawsze w określony kontekst kultury; wyrasta z jej „ducha”. To „duch” kultury określał zawsze oblicze funkcjonowania jednostki pośród innych jednostek, jej sposób myślenia i działania, jej obyczajowość; wszystko to, co wiąże się z życiem zbiorowym. A to ostatecznie oznaczało kształt państwa, prawa, reguły podziału dóbr materialnych, zasady władzy. Jest to świat *wartości*. Tak jest w przeszłości; i tak jest współcześnie. I dotyczy to *edukacji* na każdym poziomie. W niniejszych rozważaniach jest to szkoła wyższa.

Jeżeli jednak w dniu dzisiejszym podejmuje się refleksję nad *edukacją*, wychowaniem, cała ta problematyka znacznie się komplikuje; a perspektywy na jej rozwikłanie – a przynajmniej na ustalenie głównych punktów kontrowersji, żeby nie powiedzieć: konfliktów – są co najmniej niejasne. Jeżeli bowiem spojrzeć się na dwu i pół tysiącletnią tradycję „ducha” Europy, to trzeba mieć na uwadze fakt, iż – wbrew przedsta-

wionym powyżej oczywistościom – nie ma czegoś takiego, jak „duch” kultury „po prostu”... Rzecz bowiem w tym, iż spoglądając na tradycję kultury i cywilizacji europejskiej z dzisiejszej perspektywy, trzeba ze szczególną mocą podkreślić fakt, iż – ta tradycja nie jawi się już bez reszty tak, jak jej obraz utrwalił się w wielopokoleniowej refleksji nad nią. Jak wiadomo, na historię jej „ducha” składa się starożytność, renesans, barok, oświecenie, romantyzm, pozytywizm, aż dochodzimy do dwudziestego wieku i współczesności. W miejsce tego podziału, który – rzecz jasna – jest zgodny z faktycznym stanem rzeczy, z **dzisiejszego punktu widzenia** znacznie bardziej intelektualnie owocny, lepiej oddający – jak wolno sądzić – alarmujący stan współczesnej *edukacji*, jest periodyzacja ujmująca historię kultury europejskiej w system trzech epok. Istotę, kryterium tej periodyzacji wyznacza to zjawisko, które przyjęło się określać mianem „przełomu nowożytnego”. Nowożytność jest tą formacją myślenia, której przesłanie przesądziło o tym, iż odtąd nie da się już ująć kultury europejskiej jako jednolitej, ukształtowanej bez reszty na gruncie kultury greckiej i chrześcijaństwa, monolitycznej w swych *principiach* całości. W przedstawionym stanie rzeczy rysuje się więc taki oto obraz europejskiego „ducha”: *przed*-nowożytność, nowożytność i będący – w takim, czy innym aspekcie – jej przedłużeniem – czas współczesny; *post*-nowożytność.

Kształt współczesnej cywilizacji określa się mianem globalizacji. Jej rdzeń stanowi wolna gospodarka, kapitalizm, a wiodące w tym świecie idee ujmuje się zbiorczo w pojęciu *liberalizmu* i *demokracji*. Nie wchodząc tu w szczegóły, nie precyzując relacji pomiędzy tymi pojęciami, tym, co dla tej wizji ludzkiego świata jest wspólne – przynajmniej w warstwie postulatywnej – są prawa człowieka. Samo to określenie, konieczność realizacji tych praw, wydaje się poza dyskusją. Tu jednak rodzi się istotne pytanie; pytanie zadawane od zarania kultury. Jest to pytanie o to, kim jest człowiek? Gdzie tkwi jego istota, natura? Arystoteles, współtwórca kultury greckiej, w początkowym fragmencie jego *Ety-*

ki nikomachejskiej pisze: „Wszelka sztuka i wszelkie badanie, a podobnie też wszelkie zarówno działanie jak i postanowienie, zdają się zdążać do jakiegoś dobra i dlatego trafnie określono dobro jako cel wszelkiego dążenia. Cele jednak bywają różne; [...] i tak celem sztuki lekarskiej jest zdrowie, celem budowania okrętów – okręt, celem sztuki dowodzenia jest zwycięstwo, a celem sztuki gospodarowania – bogactwo. Ilekroć większa ilość takich sztuk podpada pod jakąś jedną umiejętność – jak np. sztuka sporządzania wędzideł i wszelkich innych uprząży pod sztukę jazdy konnej, sama zaś ta sztuka wraz z wszelkimi działaniami wojennymi pod sztukę dowodzenia, i w ten sam sposób inne znowu sztuki pod inne – zawsze celom wszelkich sztuk kierowniczych należy dawać pierwszeństwo przed celami sztuk im podporządkowanych. Albowiem ze względu na pierwsze dąży się też do drugich. [...] Jeśli tedy działanie ma jakiś cel, którego pragniemy dla niego samego i ze względu na który pragniemy też wszystkich innych rzeczy, jeśli więc nie wszystko jest przedmiotem naszego dążenia ze względu na coś innego (w tym bowiem wypadku rzecz szłaby w nieskończoność i pragnienie nasze stałoby się próżnym i daremnym), to oczywista, że taki cel jest chyba dobrem samym przez się i dobrem najwyższym. Czyż więc poznanie tego celu nie jest rzeczą wielkiej wagi także dla życia i czyż [dzięki niemu] nie jest nam łatwiej utrafić w to co należy, tak jak łucznikom, którzy mają cel przed oczyma?” [Arystoteles 1982, 1094 a 1–2]. Życie istoty ludzkiej, a to oznacza życie zbiorowe, to coś na kształt „zawodów łuczniczych”. Ma ono swój „cel”. I „cel”, jak w tarczy łuczniczej, jest jeden. Jest to świat *Dobra, Prawdy, Sprawiedliwości*. I do niego należy dążyć...

Ten sposób myślenia będzie w kulturze europejskiej dominował przez wieki. U progu czasów nowożytnych ulegnie on jednak kontestacji. Tym kimś, który kulturze europejskiej uświadomi i ukaże zupełnie nową perspektywę, będzie Niccolò Machiavelli. „Cóż wiemy zatem o Machiavellim, nie znając go zupełnie?”, zadaje współcześnie pytanie Pierre Manent. I odpowiada: „Wiemy, iż nauczał czynić zło: uczył, jak

przy użyciu podstępów i przemocy zdobyć oraz utrzymać władzę. [...] Uczył, że nie warto grozić, obrażać czy zadawać rany swym wrogom, ale jeśli można ich zabić, trzeba to uczynić”. Jednakże o tym, jak zauważa cytowany autor, „iż w życiu politycznym istniało wiele zła, wiele okrucieństwa, gwałtu i przemocy, zwłaszcza wtedy, kiedy zakładano miasta i gdy dochodziło do zmiany władzy, ludzie nie nauczyli się wcale od Machiavellego. Wiedzieli o tym zawsze: jak mogliby nie wiedzieć o czymś, co oczywiste” [Manent 1994, s. 27]. I Machiavelli o tym wiedział, że wiedzieli. Ludzie często dokonywali złych czynów. Jeżeli jednak reprezentanci państwa, władzy tak postępowali, to – niezależnie od tego, czy to oficjalnie deklarowali, czy też to ukrywali – mieli świadomość tego, że czynią zło. I więcej: jeżeli nawet zło nazywano dobrem, to pojęcie zła coś oznaczało. Skąd zatem (zła?) sława Machiavellego? Isaiah Berlin w eseju pod pozornie niewinnie brzmiącym tytułem *Oryginalność Machiavellego* pisał przed laty: „To, co Machiavelli wyraził *explicite* i *implicite* zawiera jakiś niepokojący ładunek, coś, co wprawiało ludzi w głębokie zakłopotanie; [...] [coś, co – W. K.] szokowało czytelników żyjących w świecie zachodnim” [Berlin 1986, s. 209]. „Cóż więc tkwiło w poglądach Machiavellego, co tak dalece wytrącało ludzi z równowagi? – zadaje pytanie Berlin. [...] Cóż to takiego było, skoro nie chodzi tu o realizm Machiavellego (twardy i bezwzględny, ale jednak nie nowy) ani o jego empiryzm (stosunkowo oryginalny w jego czasach, ale przecież ogromnie rozpowszechniony w wieku XVIII)? Co okazało się aż tak szokujące w ciągu szeregu stuleci?”. Co budziło „zgrozę”? [ibidem, s. 219]. I Berlin odpowiada: „Jednym z najbardziej ugruntowanych założeń myśli politycznej Zachodu jest teza – przez długie lata odnosząca sukcesy, niemal nie kwestionowana – o istnieniu jakiejś naczelnej zasady, która nie tylko reguluje bieg słońca i gwiazd, ale wyznacza również drogę postępowania wszystkim żyjącym istotom. Zwierzętami, wszelkimi stworzeniami nie obdarzonymi zdolnością racjonalnego myślenia kieruje na tej drodze instynkt. Istoty wyższe zdają sobie z niej sprawę. Mogą też z niej

zboczyć. Ale jeśli zboczą, to ku własnej zgubie. Doktryna ta – w tej czy innej wersji – dominowała w obrębie myśli europejskiej od czasów Platona. Przybierała różne formy, wytwarzała liczne parabole oraz alegorie. W ich centrum mieści się wizja bezosobowej Natury, Rozumu-Logosu, kosmicznego celu lub wreszcie Boskiego Stwórcy, który swą mocą obdarzył wszystkie rzeczy i stworzenia, przeznaczając je do właściwych im funkcji. Te różnorodne funkcje są elementami jednej harmonijnej całości i tylko poprzez nią się tłumaczą” [ibidem, s. 253]. I tak to, jak to uzupełnia Berlin: „Ów wszystko w sobie jednoczący, monistyczny wzorzec znajduje się w samym centrum tradycyjnego racjonalizmu, charakterystycznego dla zachodniej cywilizacji, w jej wydaniu religijnym i ateistycznym, metafizycznym i naukowym, transcendentnym i naturalistycznym. [...] Tę to właśnie epokę, na której opierały się przekonania i życie ludzi Zachodu, Machiavelli zaatakował tak, że rozpękała się na dwoje” [ibidem, s. 254]. Co to, w rzeczy samej, będzie oznaczać?

„Mówi się dziś chętnie [...] o Marksie, Nietzschem i Freudzie jako o triadzie „mistrzów podejrzeń” – pisze współczesny francuski reprezentant filozofii politycznej Pierre Manent w pracy *Intelektualna historia liberalizmu*. Ta ich charakterystyka ma o tyle uzasadnienie, że ci autorzy skłaniali nas do wątpienia w nasze najlepsze pobudki. Ale to Machiavelli był pierwszym, który skierował podejrzenia w stronę punktu strategicznego ludzkiej kondycji: życia ludzi we wspólnocie, życia politycznego. Nie ulega wątpliwości, że odtąd podejrzenie to już nas nigdy nie opuściło” [Manent 1994, s. 28]. „Machiavelli jest [...] pierwszym z mistrzów podejrzeń” [ibidem]. Machiavelli uświadomił ludziom swojego czasu to, iż w państwie, jak to ujął I. Berlin, „jedyne zbrodnie to słabość, tchórzostwo, głupota” [Berlin, 249]. „W Machiavellim nie ma pierwiastka jakiegoś złowrogięgo satanizmu, w niczym nie przypomina wielkiego grzesznika z utworów Dostojewskiego, człowieka czyniącego zło dla samego zła. „Na słynne pytanie Dostojewskiego: „Czy wszystko wolno?” Machiavelli [...] odpowiada: „Tak, jeżeli celu, którym jest zaspokojenie

podstawowych interesów społeczeństwa nie da się w specyficznej sytuacji inaczej osiągnąć” [ibidem, s. 250]. Chcąc zatem zrozumieć „ducha” nowożytności trzeba, jak pisze Manent, „uchwycić zmianę w tym, co można by nazwać statusem dobra” [Manent 1994, s. 28]. Na marginesie warto tu zauważyć, iż przywołaną powyżej pracę Manenta na temat *liberalizmu* otwiera rozdział poświęcony Machiavellemu; rozdział ten zaś jest wymownie zatytułowany: *Machiavelli i twórcza siła zła*.

To jednak, co tu zasługuje na szczególną uwagę, to fakt, iż w myśli Machiavellego ta część, jaka pozostała po „rozpęknięciu się” dotychczasowych przekonań ludzi Zachodu, nie odnosi się już do życia istoty ludzkiej, rozumianej „po prostu”. Jest to u niego zawsze konkretna jednostka. I taka jest wedle niego rzeczywistość. Uświadomienie sobie tego stanu rzeczy w jego czasie, jak pisał o tym jeszcze przed II wojną Valeriu Marcu, „nie miało w sobie nic uroczystego i którego też wcale nie odczuwano świadomie. Przenikanie świata dokonywało się materialnie przez bitą w Republice monetę – poprzez „florin” – duchowo zaś przez nowe poczucie życiowe, przez potęgę indywidualności. Był to wielki, od trzech już stuleci przygotowywany przełom w świadomości. [...] Teraz człowiek proklamuje siebie jako najwyższą istotę – ale bez Boga i bez bogów! Sam siebie stworzyłem, powiada syn ziemi. Podejmuje on atak przeciwko zależności, obejmuje w posiadanie siebie samego, dla siebie samego, proklamuje siebie jako indywidualność, zapomina o swoim grzechu pierwotnym, o swojej przypadkowości, o swojej podrzędności. Pracować nad sobą, kształtować swego ducha i ciało wydaje mu się tak ważne, jak wygrać bitwę, napisać księgę, odkryć kraj albo zbudować kościół. Do olbrzymiej potęgi urasta własne, nienawistne dla wszystkich pobożnych „ja”. [...] Człowiek, indywiduum, dzięki Florencji świętuje formalnie swój triumfalny wjazd do świata. [...] Uniwersum moralne nie interesowało go. Był przekonany, że wszystkie idee mogą być zarówno fałszywe, jak i prawdziwe ” [Marcu 1938, s. 22, 43]. To *Jej*, tej jednostce „wszystko wolno”; to ona decyduje o tym, która sytuacja jest

„specyficzna”... Czasy nowożytne otwiera świat jednostki, autonomiczny i bez reszty suwerenny...

I ten świat zrekonstruuje w swoim rozległym – dyskutowanym od pokoleń – dziele, „ojciec” myśli nowożytnej, Kartezjusz. Kartezjusz w punkcie wyjścia swoich rozważań deklaruje, iż w chaosie świata, wśród wielości koncepcji opisujących ten świat, poszukuje tylko jednego: pewności. „Jeżeli chcę nareszcie coś pewnego i trwałego w naukach ustalić, to trzeba – pisze w pierwszych słowach *Medytacji o pierwszej filozofii* – raz w życiu z gruntu wszystko obalić [...] i na nowo rozpocząć od pierwszych podstaw” [Descartes 2001, 1, 17]. A zatem, co jest „pierwsze” w myśleniu o świecie; od czego w ludzkim poznaniu wszystko się zaczyna. I odpowiedź Kartezjusza brzmi: tym kimś (czymś) jest *Ja*. „Zwróciłem uwagę – pisze w *Rozprawie o metodzie* – iż podczas gdy upieram się przypuszczać, że wszystko jest fałszywe, koniecznym jest, abym ja, który to myślę, był czymś; i spostrzegłszy, iż ta prawda: myślę, więc jestem, jest tak mocna i pewna, że wszystkie najsłabsze przypuszczenia sceptyków niezdolne są jej obalić, osądziłem, iż mogę ją przyjąć bez skrupułów za pierwszą zasadę filozofii, której szukałem” [Descartes 1980, s. 49]. „*Ja myślę, więc jestem* jest ze wszystkich pierwsze i najpewniejsze i uderza każdego, kto filozofuje jak należy” [Descartes *Zasady filozofii*, 2001, I, 10]. *Ego cogito, ergo sum, sive existo; je pense, donc je suis, ou existe*. U podstaw kultury i cywilizacji czasów nowożytnych Kartezjusz dokonuje odkrycia, które określi oblicze kultury europejskiej na wieki. „Czymże więc jestem?” – zadaje pytanie. I odpowiada: „Rzeczą myślącą” [Descartes, 2001, 2, 28]. „Jestem [...] dokładnie mówiąc tylko rzeczą myślącą, to znaczy umysłem (*mens*) bądź duchem (*animus*), bądź intelektem (*intellectus*), bądź rozumem (*ratio*), wszystko wyrazy o nie znanym mi dawniej znaczeniu. Jestem więc rzeczą prawdziwą i naprawdę istniejącą; lecz jaką rzeczą? Powiedziałem: myślącą” [ibidem, 2, 27]. *Ja* to nie człowiek pojmowany dosłownie; jednostka „z krwi i kości”, czysto fizycznie, jak by to dziwnie nie brzmiało. Cokol-

wiek jednostka czyni- wygrywa bitwę, pisze księgę, odkrywa kraj albo buduje kościół – wszystko to wynika z jej suwerennego sposobu myślenia, to ono – jej – szeroko rozumiany rozum – decyduje tu o wszystkim; i tylko on. *Ja* to nie „rzecz”. *Ja* to „myślenie” o „rzeczach”.

Powróćmy jednak jeszcze raz do Arystotelesa. W pierwszych słowach swojej *Metafizyki* pisze: „Wszyscy ludzie z natury dążą do poznania, czego dowodem jest ich umiłowanie zmysłów (bo, nawet niezależnie do ich praktycznej użyteczności, miłują je dla nich samych)” [Arystoteles 1983, 980 a]. Jak jednak podkreśla, poznanie poznaniu nie jest równe. Są różne jego szczeble. Na najniższym jest poznanie tych, których określa on mianem „rzemieślników”. Jest to poznanie zmysłowe. „Dostarcza [ono] najbardziej autorytatywnej wiedzy o poszczególnych faktach, ale nie daje odpowiedzi na pytanie *dlaczego* – na przykład, dlaczego ogień jest gorący, lecz tylko, że jest gorący” [ibidem, 981 b]. Na to pytanie odpowiada drugi typ poznania, „wyższy”. Jest to poznanie tych, których Arystoteles określa jako „architektów”. Jest to wiedza naukowa. Ci znają „i skutek, i przyczynę. Dlatego [...] uważamy, że architekci we wszelkich kunsztach są bardziej czcigodni tudzież więcej wiedzą niż rzemieślnicy, i że są mądrzejsi od nich, ponieważ znają przyczyny tego, co zostało wytworzone” [ibidem, 981a - 981 b]. I wreszcie mamy trzeci typ, „najwyższy”. Jest to myślenie tych, których Arystoteles określa jako „mędrców”. Jest to filozofia, *metafizyka* [jak zatytułował cytowane tu dzieło Andronikos z Rodos, dziesiąty scholarcha *Likejonu*]. Jest to wiedza „możliwie o wszystkich rzeczach” [ibidem, 982 a 5]; „wiedza najwyższa” [ibidem]; „wiedza poszukująca pierwszych zasad i przyczyn” [ibidem, 982 b]. To „za ich pomocą i dzięki nim wszystko inne się poznaje, a nie na odwrót” [ibidem]. Jest to „filozofia pierwsza” [ibidem, 1026 a]. I to jej przedmiotem właśnie są „zawody łucznicze”; odkrywanie świata *wartości*. Świat opisany przez Machiavellego, wystąpienie Kartezjusza zmieniły całą perspektywę. Jeżeli bowiem w punkcie wyjścia – i dojścia – przyjmie się świat *Ja*, to – rzecz jasna – nie ma tu możliwości odwołania się do cze-

gokolwiek, do wykracza poza ten świat. Jest on – z definicji – zamknięty. A to oznacza, iż nie może tu być mowy o jakichkolwiek „zawodach”. A nie może być mowy z tej przyczyny, że nie ma tu „celu”. A to – idąc konsekwentnie – trzeba rozumieć tak, iż filozofia w znaczeniu Arystotelesowskim, sfera poszukiwania *wartości*, przestaje być potrzebna. Świat *Ja* to sfera psychologii; i tylko psychologii. Jedna z autorek w artykule pod wiele mówiącym tytułem Żegnaj filozofio, czyli narodziny człowieka psychologicznego w swoich rozważaniach przywołuje słowa Nietzschego: „To ogromna i prawie nieznana dziedzina nowej, niebezpiecznej wiedzy... Nigdy wcześniej przed śmiałymi podróżnikami poznania nie otworzył się tak szeroki świat nowych możliwości, dlatego też psychologowie, którzy w ten sposób »dokonują poświęcenia na rzecz nauki« [...] mają prawo żądać w zamian uznania psychologii za królową wszystkich nauk... Psychologia okazuje się bowiem nową drogą królewską, która na powrót wiedzie nas do najbardziej podstawowych problemów”. I to rzeczywiście, twierdzi autorka, okaże się „wiedzą niebezpieczną” [Bielik-Robson 1997, s. 15, 18].

Jak zatem wygląda ten świat *Ja*? I takie pytanie zadaje sobie twórca i klasyk doktryny *liberalizmu*, John Locke. Od rozstrzygnięcia tej kwestii zależy bowiem wszystko. W sytuacji jednak tu opisanej – kiedy nie ma już dla jednostki ludzkiej żadnego punktu odniesienia – zdaje on sobie sprawę z tego, iż odpowiedź na powyższe pytanie nie jest „prosta”. Jak bowiem zauważa w pierwszych słowach *Rozważań dotyczących rozumu ludzkiego*, „umysł, podobnie jak oko, umożliwiając nam widzenie i postrzeganie wszelkich innych rzeczy, sam siebie nie dostrzega: toteż niemało potrzeba umiejętności i trudu, aby, odsunawszy go na pewną odległość, uczynić zeń własny jego przedmiot badania” [Locke 1955, T. I, s. 23]. Co zatem widzi *Ja*, kiedy dokonuje oglądu Samego Siebie? „Założmy [...] – pisze Locke w najczęściej cytowanym fragmencie *Rozważań*... – że umysł jest, jak się to mówi, czystą kartą (*white paper*), nie zapisaną żadnymi znakami, że nie ma on idei; jak się dochodzi do tego,

że je zdobywa? Skąd ten ogromny zapas obrazów, niemal nieskończenie różnorodnych, którymi nieustannie czynna, nieograniczona wyobraźnia ludzka zapełnia umysł. Skąd bierze się w umyśle cały materiał dla rozumu i wiedzy. Odpowiadam na to jednym słowem: z doświadczenia; na nim oparta jest cała nasza wiedza i z niego ostatecznie się wyprowadza” [ibidem, s. 119–120]. Co zatem składa się na to doświadczenie? I tu się okazuje, iż odpowiedź na to pytanie jest całkiem „prosta”. Locke – wchodząc w świat *psyche* jednostki, udziela odpowiedzi w języku tego świata właśnie; wszak, jak się rzekło, innej drogi nie ma. Jest to odpowiedź z zakresu psychologii. A co ona mówi? Mówi ona tyle, iż jedynym warunkiem przeżycia jednostki jest możliwość dysponowania środkami, które takie przeżycie umożliwiają. I to jest własność; *habere*...

Myśl tę już wcześniej unaoczniał kulturze Thomas Hobbes w jego słynnym *Lewiatanie*. „Szczęście w życiu na ziemi nie polega na spokoju umysłu, który jest zadowolony - czytamy tam. Nie ma bowiem takiego *finis ultimus* (ostatecznego celu) ani *summum bonum* (największego dobra), o jakich się mówi w księgach starych filozofów moralnych. [...] Szczęśliwość jest stałym przechodzeniem pożądania od jednego przedmiotu do innego; i osiągnięcie pierwszego jest tylko drogą do późniejszego. [...] Przedmiotem ludzkiego pożądania nie jest to, by doznawać zadowolenia raz tylko i na jedną chwilę; jest nim to, by zapewnić sobie na zawsze zaspokojenie przyszłych pożądań. [...] Tak więc na pierwszym miejscu stawiam jako ogólną skłonność wszystkich ludzi stałe i nieznaną spoczynku pragnienie coraz to większej mocy, które ustaje dopiero ze śmiercią [Hobbes 1954, s. 84–85]. „Każdy człowiek czyni wszystko dla własnej swej korzyści” [ibidem, s. 138]. A to oznacza, iż wszelkie rozważania w kategoriach, jak pisze Hobbes, „scholastycznych rozróżnień i trudnych do zrozumienia słów”, to „choroba, którą [...] można porównać z epilepsją” [Hobbes 1954, s. 293]. „Ludzie o wiele bardziej cenią sobie bogactwa niż zaszczyty” [Machivelli 1993, s. 218] – pisze Machiavelli w *Rozważaniach nad pierwszym dziesięcioksięgiem „Historii Rzy-*

mu” *Liwiusza*. „O ludziach [...] – informuje władcę w *Księciu* – da się to w ogólności powiedzieć, że [...] póki im świadczysz dobrodziejstwa, są tobie całkiem oddani” [Machivelli 1993, s. 98]. Mając to na uwadze, „budząc postrach nie powinien książę budzić przeciwko sobie nienawiści [...], należy tylko wystrzegać się zamachów na mienie obywateli i poddanych oraz na ich kobiety. [...] Nade wszystko jednak powinien książę powstrzymać się od naruszania własności poddanych, ludzie bowiem prędzej przeboleją śmierć ojca niż stratę ojcowizny” [ibidem, s. 98–99]. „Władcy najłatwiej pozyskać sobie nienawiść ludu, jeśli pozbawi go jakiejś korzyści – jeszcze raz *Rozważania*... Sprawa to bardzo ważna: kiedy pozbawią cię jakiejś korzyści, nigdy tego nie zapomnisz, bo przy każdej, najbliższej nawet potrzebie będziesz ją sobie przypominał; ponieważ zaś potrzeby odczuwa się codziennie, codziennie będziesz o tej utraconej korzyści myślał” [ibidem, s. 339–340]. Oto *psyche* nowożytniej jednostki... „Istnienie przyjaciela jest dla każdego człowieka w tym samym [...] stopniu pożądania godne, co jego własne istnienie. [...] Trzeba tedy, by spostrzegał [...] istnienie przyjaciela, to zaś jest możliwe dzięki współżyciu, rozmowie i wymianie myśli; w tym bowiem znaczeniu mówi się o współżyciu ludzi z sobą a nie w znaczeniu, w którym się tego wyrazu używa o bydle, mianowicie, że się w tym samym miejscu pasie”, pisał Arystoteles [Arystoteles 1982, 1170 a 25–1170 b 10]. W świecie *habere* jest tak właśnie; żyje się, produkuje, wymienia...

Jednak to jeszcze nie wszystko... Współczesna Europa i świat Zachodu to czas *post*. Jak zatem przedstawia się świat jednostki w tej epoce? Czasy, w których żyjemy, dadzą się streścić, jak zauważa znany autor Marcel Gauchet „w słowie pacyfikacja lub, jeśli kto woli słowo bliskoznaczne o nieco innym odcieniu – uspokojenie” [Gauchet 2002, s. 40]. Składa się na to szereg procesów. Pierwszy ma charakter paradoksalny. Jak bowiem twierdzi ten autor, zjawisko, o jakim mowa, „przebiega na tle depresji gospodarczej na wielką skalę, z której to depresji, tu, w Europie, od dwudziestu lat nigdy naprawdę nie wyszliśmy. Paradoks ten

uwydatnia z jeszcze większą siłą porównanie z wielkim precedensem, jakim był kryzys 1929 roku. Tamten spowodował raptowny wzrost napięć i namiętności, których symbolem jest dojście nazistów do władzy. W naszych natomiast czasach, nawet jeśli obserwujemy zwiększenie się wpływów skrajnej prawicy, to przecież kryzys trwający od roku 1974 powoduje uspokojenie i spadek napięć. Po drugie – trzeba uwzględnić wyjątkowy wzrost gospodarczy, jaki przeżyły kraje kapitalistyczne po roku 1945. [...] Kryzys, bezrobocie, nierówności, „wykluczenie” nie zdołały go naruszyć. [...] Okres ten przyniósł również, wraz z rozwojem państwa opiekuńczego, bezprecedensowy poziom osłony socjalnej. [...] Jednostki nie musiały dokonywać prometejskiego wysiłku, by wyłamywać się z solidarności i z przymusu stosunków rodzinnych lub sąsiedzkich, które instytucje opiekuńcze uczyniły po prostu zbędnymi. [...] [Po trzecie jest to] niezwykła zmiana – lub zmiany – w dziedzinie edukacji, zarówno rodzinnej, jak szkolnej, które możemy krótko określić jako zanik autorytarnego stylu wychowania. [...] Po czwarte – ten odpływ konfliktowości we wszystkich jej aspektach (konflikt z samym sobą, konflikt z innymi, zinstytucjonalizowany konflikt socjalny), który sprawia, że klasyczny nerwicowiec i zorganizowana walka klas znikają jednocześnie, ów odpływ zatem może być rozumiany jako element kształtowania się nowego systemu stosunku do siebie i stosunków socjalnych, tożsamości osobistej i tożsamości zbiorowej” [ibidem, s. 40–41]. „Nie ma już w modelu osobowości współczesnej miejsca na wstyd lub poczucie winy – kontynuuje swoją diagnozę Gauchet. Uderzające tego świadectwa przynoszą nam ludzie zajmujący się dziś przestępcami. Wielu z nich zwraca uwagę na ten brak wyrzutów sumienia lub poczucia winy u ich podopiecznych” [ibidem, s. 49]. I stawia pytanie: „Czy kategoria utożsamienia, identyfikacji, ma jeszcze znaczenie w świecie, w którym żyjemy? Inaczej mówiąc, czy pojęcie utożsamienia ma jeszcze jakąś uniwersalną wartość antropologiczną, niezależną od wszelkiego kontekstu socjalno-historycznego? [...] Literatura współczesna [...] często wspomina

o „słabości utożsamień” w związku ze stanami granicznymi, w których zresztą winny jest już z góry wskazany: fatalny współczesny ojciec, nieobecny, obojętny lub mało wartościowy. „Słabość utożsamień” – co to znaczy? [...] Aby wystąpiło utożsamienie, musiałyby się zdarzyć sytuacje, w których utożsamianie się ma sens. Otóż sytuacje takie nie są dane w sposób naturalny; są funkcją pewnej organizacji społecznej i symbolicznej. Aby utożsamienie miało sens, musi istnieć przewaga modeli kulturalnych, które należy sobie przyswoić w dawnym sensie tego słowa, ponieważ modele te dostarczają samej substancji życia ludzkiego, ponieważ poprzez nie wchodzimy w kontakt z ideałem – ideałem w dziedzinie autorytetu, ojcowskiego lub profesorskiego, ale równie dobrze w dziedzinie urody, kobiecości, zrzeczności, zdolności uwodziecielskich, inteligencji czy każdej innej strony kondycji ludzkiej. Otóż ta właśnie sprężyna jest [...] dziś naruszona. Mamy „słabość utożsamień”, ponieważ utożsamianie się nie ma już sensu” [ibidem, s. 49–50]. Jest to klimat „nie być jak” [ibidem, s. 50]. „Myśleliśmy dotąd, że wszystkie zachowania dają się rozszyfrować jako wyrazy jakiejś wewnętrzności, może rozdartej, ale nieuchronnie wyrażanej przez swoje czyny, w tym (i zwłaszcza) te, nad którymi dana jednostka nie panuje. Każdy czyn powinien być czytany w powiązaniu ze swoim ostatecznym podobieństwem do jednostki, która go popełniła. No cóż, widzimy, jak na pierwszy plan wysuwają się czyny, których sensem i celem jest wykraczanie poza ową logikę podobieństwa. Bywamy świadkami zachowań absolutnie zbijających z tropu, bo dokonywanych w rzeczywistości po to, by wytworzyć niepodobieństwo z jednostką, która jest ich nosicielem. Nie mamy już do czynienia z niekontrolowanym wyrazem wewnętrzności, ale z przejawem pasji do wydobywania się z siebie, do wyrzekania się siebie i odwracania się od siebie. Człowiek ultranowoczesny [...] ucieka [...] od siebie” [ibidem, s. 51]. Oto jednostkowy świat „uspokojenia”...

Być, to być...; „po prostu”. To zaś wyraża język. Mój język, to Mój język; Twój język, to Twój język. *Ja to Ja; a Ty to Ty*. A to oznacza, iż po-

wiedzieć, że Mój język jest „obiektywny” czy „dobry”, a Twój – „subiektywny” czy „zły”, to nic nie powiedzieć. „Świat” istoty ludzkiej, to „świat” wielości języków. Język, Mój język, jest zależny ode Mnie; bez reszty. I to samo dotyczy Ciebie. I w tym wyraża się, jak to określa, nieżyjący już czołowy reprezentant *postmodernizmu* Richard Rorty, „przygodność języka” [Rorty 1996. s. 27]. A od czego zależę *Ja*? Od niczego, odpowiada Rorty. Wszystko, co ludzkie, twierdzi, to „wytwór czasu i przypadku” [ibidem, s. 43]. A to oznacza, iż wszystko jest tu możliwe. Wobec tego, jeżeli chcemy zrozumieć „świat”, jak to określa Rorty, „któregoś z naszych bliźnich”, to trzeba z całą powagą potraktować tego „bliźniego”, nie-*Ja*, „mruknięcia, zająknięcia, zabawne przejęzyczenia, metafory, tiki językowe, nagłe apopleksje, objawy szaleństwa, wierutną głupotę, wybuchy geniuszu i temu podobne” [ibidem, s. 32]. *De facto* bowiem nie ma „mruknięcia” itp. lepszego, czy gorszego. Jednostka to świat „indywidualnej spontaniczności i osobistej doskonałości” [ibidem, s. 55]. Jest on „płatanią przygodności”... [ibidem, s. 57].

W tym stanie rzeczy, powstaje kwestia ustalenia tego, jaki w takim świecie - świecie wielości „przygodności” - wypracować kształt *edukacji*... *Edukacja* ma różne szczeble. Jej zwieńczeniem jest wykształcenie wyższe. I tu, siłą rzeczy, pojawia się uniwersytet. Czym jest uniwersytet? Kardynał John Henry Newman, w cyklu wykładów z 1852 roku o tym, co określał jako „idea uniwersytetu” – uznawanych przez pokolenia za klasyczne – pisał: „Pytają mnie o cel uniwersyteckiego wykształcenia oraz filozoficznej i humanistycznej wiedzy, którą [...] ona przynosi: odpowiadam[...]: Wiedza potrafi być celem dla siebie. Taka jest struktura ludzkiego umysłu, że wszelki rodzaj wiedzy, jeśli jest ona taka naprawdę, stanowi nagrodę dla siebie. [...] Jest to przedmiot ludzkiego dążenia, który z natury swojej jest tak prawdziwie i niezaprzeczalnie dobry, że opłacalny staje się wysiłek myślowy w sięganiu po niego i niemały trud w zdobywaniu” [Newman 1990, s. 183–184]. „Zasada prawdziwej godności wiedzy, jej wartością, tym, co czyni ją godną zdobywania [...] jest [...] tkwiący

w niej załączek naukowego czy filozoficznego postępowania. [...] To w niej stwarza możliwość, by ją zwano wolną. Nieznajomość względnego układu rzeczy to stan niewolników i dzieci: chlubą filozofii lub przynajmniej jej ambicją jest sporządzenie schematycznej mapy wszechświata [ibidem, 192]. W tym kontekście Newman, przywołując Cyncerona, zauważa, iż ten „wymieniając rozmaite kategorie świetności intelektualnej, stawia na pierwszym miejscu dążenie do wiedzy dla niej samej. [...] Po wymaganiach naszego zwierzęcego bytowania, i obowiązkach zeń płynących, [...] wobec nas samych, naszej rodziny i naszych sąsiadów, następuje, powiada nam, »poszukiwanie prawdy. Toteż, gdy tylko wymknijemy się naciskowi koniecznych trosk, natychmiast pragniemy widzieć, słyszeć i dowiadywać się; i uważamy wiedzę o rzeczach ukrytych i zadziwiających za warunek naszego szczęścia»” [ibidem, 184–185]. Jednak Cynceron – jak podkreśla Newman – „w najmniejszym [...] stopniu nie rozważa [...] wtórnego czy też następczego oddziaływania wiedzy już nabytej na te dobra materialne, których zabezpieczenie uprzedza w nas proces nabywania wiedzy; wprost przeciwnie, wyraźnie neguje oddziaływanie tej wiedzy na życie społeczne w jakikolwiek sposób. [...] Pomysł, by się przysłużyć społeczeństwu rzez »dążenie do nauki i wiedzy« w ogóle nie był brany pod uwagę przez [...] tego mędrca jako motyw do uprawiania wiedzy” [ibidem, s. 185–186]. „Rzeczy, które znoszą odciecie od wszystkiego innego i jednak żyją dalej, muszą widocznie mieć życie w sobie” [ibidem, s. 186] – uzupełnia Newman. „I to jest powód – konkluduje – dlaczego jest nie tylko częstsze, ale i bardziej poprawne mówić o uniwersytecie jako o miejscu kształcenia bardziej niż o miejscu udzielania wiadomości, chociaż [...] udzielanie wiadomości (pouczenia) na pierwszy rzut oka wydawałoby się [tu] odpowiedniejszym zwrotem” [ibidem, s. 192–193]. I to jest uniwersytet, tak jak ukształtował się on w wielowiekowej tradycji kultury europejskiej.

Co to jednak dzisiaj – w sytuacji *pożegnania się w kulturze z filozofią*, rozumianą jako *metafizyka* – miałyby polegać „poszukiwanie praw-

dy”? Jak zauważał przed laty Bill Readings – autor znanej i dyskutowanej pracy *The University in Ruins* – „kwestia ponowoczesności jest pytaniem stawianym uniwersytetowi i przez uniwersytet [Readings 2002, s. 31]. „Łatwo – pisał – zacząć mówić o „uniwersytecie ponowoczesnym”, jak gdyby można było sobie wyobrazić nową i jeszcze bardziej krytyczną instytucję, uniwersytet jeszcze bardziej nowoczesny niż uniwersytet nowoczesny” [ibidem]. Wcale to nie jest łatwe; i rzecz jest wysoce niejasna. „Twierdzę – pisze cytowany autor – że ponieważ państwo narodowe nie jest już podstawowym ośrodkiem reprodukcji globalnego kapitału, „kultura” – jako symboliczny i polityczny odpowiednik projektu integracji realizowanego przez państwo narodowe – straciła punkt oparcia. Państwo narodowe i nowoczesne pojęcie kultury narodziły się równocześnie, a obecnie przestają odgrywać kluczową rolę z punktu widzenia globalizującej się gospodarki. Ta przemiana ma poważne konsekwencje dla uniwersytetu” [ibidem, s. 35]. To, co tu jest szczególnie symptomatyczne, to zjawisko, które Readings określa jako „wyłonienie się dyskursu „doskonałości”, który zastępuje wcześniejsze odwołania do idei kultury [ibidem]. Musimy zatem, jak pisze, „zapytać, czym jest doskonałość” [ibidem]. I odpowiada: „Jeżeli nauczanie i badania zmierzają do doskonałości, to ich konkretny przedmiot przestaje być istotny. [...] „Doskonałość” przypomina zasadę zysku pod tym względem, że jest pozbawiona treści, a więc nie jest ani prawdziwa, ani fałszywa, ani nieświadoma, ani samoświadoma” [ibidem]. W zaistniałym stanie rzeczy „kultura” jest definiowana przez „doskonałość”; i to definiowana bez reszty. Rzecz jednak w tym, jak zauważa Readings, tak rozumiana „kultura”, „podobnie jak „doskonałość” nie ma określonej treści. Kulturą może być wszystko” [ibidem, s. 37]. A „gdy wszystko jest kulturowo uwarunkowane, słowo „kultura” przestaje cokolwiek znaczyć” [ibidem]. „Rosnąca liczba umów czasowych i umów o pracę w niepełnym wymiarze godzin sprawia, iż profesorowie coraz bardziej przypominają proletariat (nie licząc garstki świetnie opłacanych gwiazd) – pisze Readings. Niepewny jest status

wiedzy wytwarzanej na uniwersytecie. Wewnętrzna walka legitymizacyjna dotycząca natury wiedzy humanistycznej nie przybrałaby rozmiarów kryzysowych, gdyby nie towarzyszył jej zewnętrzny kryzys legitymizacji. Dyskusje na temat metod i teorii badawczych w ramach poszczególnych dyscyplin nie trafiłyby na pierwsze strony gazet, gdyby samo pojęcie projektu badawczego nie było dziś przedmiotem kontrowersji” [ibidem, s. 29]. Nie jest jasne, czym profesorowie uniwersytetów i szkół wyższych w ogóle się zajmują. Miejsce tych szkół „w społeczeństwie, a także natura tego społeczeństwa nie są już czymś oczywistym” [ibidem].

A zatem zadajmy jeszcze raz pytanie o *edukację*. Jak wiadomo, tak przynajmniej było w tradycji, oblicze wykształcenia określa tak czy inaczej relacja: mistrz – student. Jak zauważono podczas dyskusji nad kondycją uniwersytetu – jaka miała miejsce przed laty w redakcji *Res Publica Nowa* – „relacja mistrz – uczeń nie jest relacją demokratyczną. Powiedziałbym nawet, że demokracja jest jej całkowicie obca, tak jak i obca jest również nauce. Demokracja w nauce zamienia się w tyranieę przeciętności. [...] Wielka nauka jest niedemokratyczna, co więcej - jakkolwiek heretycka to zabrzmi [...] demokracja jej nie służy. I tu mamy do czynienia z pewnym paradoksem. Sprowadza się on do tego, że im bardziej staramy się zdemokratyzować struktury akademickie, tym bardziej kryzys ten czynimy nieuchronnym. [...] Mistrzowie są potrzebni tam, gdzie przyjmuje się platoński obraz świata. Jest to świat, w którym prawda, dobro i piękno są stopniowalne aż do samej idei, coś zatem jest lepsze od czegoś i piękniejsze, a obok wiedzy istnieje mądrość pomagająca odróżnić to, czemu warto poświęcić życie, od tego, czemu nie warto. Jeśli przyjmie się taki obraz świata, w którym wszystko w równym stopniu jest prawdziwe, dobre i piękne, to wówczas inicjacja jest zbędna, a potrzebna jest raczej wiedza o tym, jak w takim świecie funkcjonować. Niepotrzebni są także mistrzowie” [Uniwersytet, 25]. „Wartości są atrakcyjne dopiero wtedy, gdy są żywe, a żywe są właśnie w autorytecie. W kimś, kto do niczego nie zmusza, ale umie nimi zafascynować,

odśłonić je dzięki własnemu doświadczeniu. [...] Wagę ich przekazu wyczuwa się intuicyjnie” [ibidem]. To jednak dziś tylko pobożne życzenia. „Generalnie system oczekuje od ludzi wąskich specjalizacji. Zbyt wąskich, by mówić o uniwersyteckim wykształceniu. Uniwersytet powinien być trochę „irracyjny”. Idąc na uniwersytet, decydujesz się na „stratę” jakiejś ilości czasu po to, by stać się aktywnym uczestnikiem kultury. Rozumieć, co mówią do ciebie inaczej wykształceni absolwenci. Wyobraźcie sobie rozmowę dzisiejszego ekonomisty z absolwentem filozofii. Jeszcze niedawno mogliby podyskutować o sporze liberałów z socjaldemokratami, a dziś? Nawet się nie spotkają, bo chodzą do innych knajp” [ibidem, s. 12]. A przecież „powołaniem pracowników naukowych i części studentów jest tworzenie teorii, uniwersytet powinien asystować w tworzeniu teorii szerokiego zasięgu, przy uwzględnieniu oczywiście pluralizmu. [...] Mocnej, silnej teorii, na którą cały czas jest zapotrzebowanie. [...] Ostatecznym celem [wszak] takiej teorii jest praktyka społeczna, a nie niezależny od ludzkich pragnień i potrzeb świat idei [ibidem, s. 20].

I tak *edukacja* staje wobec takiego oto dylematu. Jedna z możliwości, to nawiązanie do tradycji *przed*-nowożytnej. Jak pisał przed laty arcybiskup Józef Życiński, „dumne deklaracje wielkich autorytetów przeszłości, inspirowane wiarą w rozum i w bezprecedensowe osiągnięcia nauki, ostro kontrastują z doświadczeniem wyjątkowej dawki tragedii przeżywanej przez nasze pokolenie w pejzażu z barakami Oświęcimia i Kołomy, ludobójstwem Kampuczy i Ruandy. Racjonalna refleksja inspirująca wielkie wizje przyszłości uświadomiła nam, że człowiek może jawić się raczej jako istota tragiczna niż jako *animal rationale*. Swój tragizm niektórzy próbują wyrażać krzykiem przechodzącym w bełkot. [...] U kolebki cywilizacji starogreckiej pojawiły się teoretyczne pytania, z których pytający nie mieli żadnych praktycznych korzyści. Formułowali je Platon, Sokrates, Euklides. Dotyczyły one zasady bytu, doskonałości moralnej, bezwymiarowych punktów. Rezygnacja z tych pytań [...] po Oświę-

cimiu i Kołymie może przynieść nową powtórkę z historii. Ignorowanie wielkich pytań filozofii w imię łatwego celebrowania rozczarowań mogłoby zakończyć się powrotem do stanu, w którym jaskinia i narzędzia kamienne określały poziom kultury istot opatrzonych dumnym mianem *homo sapiens* [Życiński 1998, s. 8]. I polemizując z *postmodernizmem*, dodawał: „Istnieją poważne obawy, iż [...] puste miejsce po Platonie i Sokratesie zajmie ostatecznie Nikodem Dyzma występujący gościnnie w roli nauczyciela najgłębszej mądrości” [ibidem].

Druga możliwość to dać *edukacji* szanse. Jak twierdzi cytowany już tu G. Gauchet, „Unia nie mierzy się ze światem. Europejczycy rozwinęli system introwertyczny, skupiony na sobie, który funkcjonuje na marginesach tego, co dzieje się na świecie. Teraz budzą się, odkrywając, że niewiele znaczą w globalnym układzie między Rosją a Chinami. Choć mądrość narodów mówi: Unia to siła, to w Europie Unia to słabość. To okropne, bo stoi w sprzeczności z całą filozofią projektu zjednoczonej Europy. Ta Europa stworzona przed dekadami przez sześć bliskich sobie krajów była pomyślana jako jednolity blok cywilizacyjny. I choć zmieniała się wraz z kolejnymi rozszerzeniami, to jej założenia się nie zmieniły. Pozostaje blokiem cywilizacyjnym i nie potrafi stać się globalną siłą pośród nowych globalnych sił. W jedności słabość: zajmujemy się różnymi prawami, bizantyjskimi traktatami, ale już nie tym, co obiecała unijna strategia lizbońska z 2000 r.: że w ciągu dziesięciu lat Europa stanie się najważniejszą i najbardziej innowacyjną na świecie gospodarką opartą na wiedzy. [...] To problem Europy zakotwiczonej w silnych państwach narodowych. Gdyby Unia pozostała ograniczona do pierwotnych sześciu państw, polityczna konwergencja między nimi poszłaby o wiele dalej. [...] Dziś o globalnej sile przesądzają gospodarki, a w europejskiej słabuje innowacyjność. W dodatku Europa nie ma wspólnej strategii, są tylko rozproszone państwowe polityki. Jeśli chcemy budować społeczeństwo wiedzy, to czemu by nie stworzyć sieci wielkich europejskich uniwersytetów? [Gauchet „Niech..., s. 14]. Przedsta-

wiona opinia zawiera kłopotliwą dwuznaczność. Z jednej strony mamy tu Europę, która „zamyka się w sobie”, jest „introwertywna”; z drugiej - jest globalny świat. „Ducha” nowożytności wypracowała Europa. I ten „duch” określił kształt świata Zachodu. I to jest *liberalizm*. W przedstawionej tu opinii dorobek tego „ducha”, w tej Europie, która go wypracowała, uległ destrukcji. I uległ jej na rzecz państw narodowych, co świadczy o „słabości”. A to oznaczałoby tyle, iż Europa ma powrócić do swoich kartezjańskich korzeni. Jak jednak ma tego dokonać dzisiejsze *Ja*; „uciekająca od siebie” – nie dająca się ująć w kategoriach ani *Dobra*, ani *Zła* – „płatanina przygodności”... I to jest właśnie ten kłopot...

Każda *edukacja* wpisana jest w określony kontekst kultury, powróćmy do początku niniejszych rozważań.. Kultura czasu *post* wszak, okazuje się splotem tradycji sprzed „przełomu nowożytnego” i całokształtu problemów, jakie przyniosła nowożytność. Nowożytność bowiem dokonała – przypomnijmy określenie Nietzschego – „niebezpiecznego” odkrycia. Wychodząc w koncepcie Kartezjusza od *Ja* – i to wychodząc bez jakichkolwiek kompromisów na rzecz *czegośkolwiek*, co jednostkowy świat przekracza – siłą rzeczy musiała w miejsce Arystotelesowskiej filozofii usytuować świat tego właśnie, dosłownie rozumianego, *Ja*. Odkrycie, o jakim mowa, wszak ujawniło kwestię, którą w literaturze przedmiotu „nazywa się problemem uwarunkowania” [Bielik-Robson 1997, s. 15]. „Podstawowy kłopot z tak zwanym uwarunkowaniem polega na tym – pisze przywołana tu autorka – że koncept ten nie mieści się w granicach założeń kartezjańskiej wizji podmiotu. Wizją tą rządzi prosta alternatywa: podmiot jest albo absolutnie wolny – albo uwarunkowany, a wówczas zależny, niesuwerenny, zniewolony. [...] Racionaliści posługują się pojęciem podmiotowości absolutnie niezależnej, która uwolniła się od wszelkich zależności, podczas gdy irracjoniści nie wierzą w możliwość takiego przezwyciężenia... [ibidem, s. 15–16]. I tak to we współczesnej kulturze współlistnieją obie orientacje. Z jednej strony mamy wielość autonomicznych i suwerennych *Ja*, których nieprzeżmoż-

na chęć robienia cokolwiek się chce (bo „wszystko wolno”), realizacja swojej „mocy”, pomnażania sfery *habere*, uległa – w sytuacji wzrastającego poziomu życia – złagodzeniu. Z drugiej strony, mamy przekonanie, iż jest to droga... donikąd. Świat autonomicznej i suwerennej jednostki, okazać się może światem „mruknięć”, „zająknięć”... Jak zauważa przywołana powyżej autorka, „problem”, o jakim była mowa, „w kartezyjańskiej filozofii podmiotowości urósł do rangi nierozwiązywalnej aporii i który, jak się wydaje, stał się odpowiedzialny za jej ostateczne załamanie [Bielik-Robson s. 15]. I to wszystko przekłada się na klimat studiowania. Jak twierdził Newman, wiedza „wolna” - właściwa dla takiej szkoły - nie służy do tego, „aby ludzi czynić lepszymi”. Obarczanie jej „zadaniami na rzecz cnoty lub religii jest [...] błędem” [Newman, 1990, s.198]. „Wolne” wykształcenie ma „cel równie jasno dający się pojąć jak uprawianie cnoty, przy czym pozostaje czymś całkowicie odrębnym” [s. 201]. Dziś pozostało już tylko jedno; jeden „król”; *habere*. Jak pisał ostatnio jeden z autorów, „studenci nie przychodzą dziś na studia jak dawniej, drżąc z emocji. Nie widzą aury chwały nad dostojnymi budynkami uniwersytetu, lecz po prostu zapisują się do kolejnej szkoły z nadzieją, że kilka lat względnie przyjemnego życia wyposaży ich w umiejętności i papiery pozwalające dostać dobrze płatną pracę [Hartman 2020, s. 7]. Jak zauważono w przytoczonej dyskusji nad kondycją dzisiejszego uniwersytetu „większość studiujących na uniwersytecie to ludzie nieszczęśliwi. [...] [Z uniwersytetu] wychodzi się bez poczucia studenckiego szczęścia” [Uniwersytet, 13].

I to jest ta sytuacja, kiedy miejsce *metafizyki* – poszukiwania „celu”, świata *wartości* – zajęła psychologia... Nie wdając się tu w drobiazgowy analizy, spróbujmy ująć rzecz radykalnie. Imre Kertész, węgierski pisarz, dziecko Holocaustu, w wykładzie zatytułowanym *Eureka!* wygłoszonym 10 grudnia 2002 roku w Sztokholmie, podczas uroczystości wręczenia mu Nagrody Nobla w dziedzinie literatury, zwierza się: „Zatrzymałem się kiedyś na pustym korytarzu pewnego urzędu i nagle

usłyszałem zmierzające w moim kierunku głucho dudniące kroki. [...] Na tym biurowym korytarzu w ciągu jednej chwili odczułem upojenie, oszołomienie płynące z utożsamienia się z tłumem, to, co Nietzsche – prawda, że w zupełnie innym skojarzeniu, ale przecież pasującym do tej sytuacji – nazwał dionizyjskim przeżyciem. Dosłownie jakaś fizyczna siła pchała mnie w stronę tych kroczących w moim kierunku szeregów i musiałem się oprzeć o ścianę, przylgnąć do niej, aby nie poddać się owej magnetycznej sile. [...] I to było moim odkryciem, moją eureką. [...] Od tamtego czasu bowiem, od czasu Auschwitz, nie wydarzyło się nic, co odwołałoby Auschwitz, zaprzeczyło temu, co tam się stało. I dlatego w moim pisaniu Holocaust nigdy nie mógł pojawić się w czasie przeszłym” [Kertész 78, 79].

Przekonanie „ducha” nowożytnego, iż „wszystko wolno”, przerozdziło się w wygodnictwo i nieruchawość czasu *post...*

Z dzisiejszej perspektywy patrząc, pojęcie edukacji – rozumianej jako nieodłączna część kultury – nie wydaje się oczywiste. A i jej przyszłość rysuje się niewyraźnie.

BIBLIOGRAFIA

Arystoteles (1982), *Etyka nikomachejska*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Arystoteles (1983), *Metafizyka*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Berlin, Isaiah (1986), *Oryginalność Machiavellego*. W: „Literatura na świecie”, nr 6, Warszawa.

Bielik-Robson, Agata (1997). W: „Res Publica Nowa”, nr 1–2, Warszawa.

- Descartes, René (2001), *Medytacje o pierwszej filozofii*, Kęty: Wydawnictwo Antyk.
- Descartes, René (2001), *Zasady filozofii*, Kęty: Wydawnictwo Antyk.
- Gauchet, Marcel (2002), *Nowy wiek osobowości. Próba psychologii współczesnej*. W: „Res Publica Nowa”, grudzień, Warszawa.
- Gauchet, Marcel (2018), *Niech państwo wtrąca się bardziej*. W: „Gazeta Wyborcza”, 28-29 grudzień, Warszawa.
- Hobbes, Thomas (1954), *Lewiatan*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Hartman, Jan (2020), *Uczony, gatunek wymierający*. W: „Gazeta Wyborcza”, 26 września 2020, s. 7.
- Kertész, Imré (2003), *Eureka!*. W: „Res Publica Nowa”, marzec, Warszawa.
- Locke, John (1955), *Rozważania dotyczące rozumu ludzkiego*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Machiavelli, Niccolo (1993), *Księżę. Rozważania nad pierwszym dziesięcioksięgiem Historii Rzymu Liwiusza*, Warszawa: Unia Wydawnicza „Verum”.
- Manent, Pierre (1994), *Intelektualna historia liberalizmu*, Kraków: Wydawnictwo ARCANA.
- Marcu, Valeriu (1938), *Machiavelli. Szkoła władzy*, Warszawa: Powszechna Spółka Wydawnicza Płomień.
- Newman, John Henry (1990), *Idea uniwersytetu*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Readings, Bill (2002), *Zmierzch uniwersytetu?* W: „Res Publica Nowa”, listopad, Warszawa.
- Rorty, Richard (1996), *Przygodność, ironia, solidarność*, Warszawa: Wydawnictwo Spacja.
- Uniwersytet. Model do składania.*, (2002). W: „Res Publica Nowa”, listopad.
- Życkiński, Józef abp. (1998). W: „Tygodnik Powszechny”, 16 sierpnia 1998, Kraków.

Mariola Liszoková

Vysoká škola DTI, Dubnica nad Váhom, Slovak Republic

ORCID: 0000-0002-1512-0764

PSYCHOHIGIENICZNE ASPEKTY ZAWODU NAUCZYCIELA

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF THE TEACHING PROFESSION

ABSTRAKT

Zawód nauczyciela jest niewątpliwie jednym z najstarszych zawodów i z tego powodu podlega wyższym wymaganiom niż inne zawody powszechnie znane. Na nauczycielach spoczywa wielka odpowiedzialność nie tylko za zdrowie uczniów, ale jednym z głównych zadań jest zapewnienie wysokiej jakości i pełnowartościowym kształceniu i wychowaniu swoim podopiecznym. Ze względu na wysokie wymagania stawiane nauczycielom, podlegają oni dużemu stresowi, dlatego też muszą dbać o własne zdrowie fizyczne i psychiczne. W tym artykule skupimy się na zdrowiu psychicznym nauczycieli.

Słowa kluczowe: dystres, eustres, higiena psychiczna, nauczyciel, stres, szkoła, uczeń

ABSTRACT

The teaching profession is undoubtedly one of the oldest professions and therefore it is based on stricter requirements than any other well-known professions. Teachers have great responsibility not only for their students' wellbeing, but also for the high-

quality education provided for their pupils. Due to the high demands teachers face, the teachers are subjected to a lot of stress inasmuch they have to take care of their own physical and mental health. This article is dedicated to the mental health of teachers.

Keywords: distress, eustress, mental hygiene, stress, school, student, teacher

WSTĘP

Ogólnie znana teza, że nauczanie jest misją, a nauczycielem musi się człowiek urodzić, jest niewątpliwie potwierdzona w literaturze. Jeżeli zawód ten jest wykonywany z miłością i w dobrych warunkach, to nauczyciel jest satysfakcjonowany i nagradzany dobrymi wynikami swych uczniów, dobrymi relacjami w miejscu pracy – zarówno z dziećmi, jak i z kolegami, a zawód z pewnością staje się jego hobby.

Dzisiejsze czasy stawiają coraz wyższe wymagania na nauczyciela. Zawód nauczyciela jest z pewnością jednym z najbardziej stresujących zawodów. Nauczyciel pracuje z dziećmi, które ciągle rozwijają się. I to właśnie pedagog jest osobą, która ma ogromny wpływ na rozwój całej ich osobowości. Praca nie tylko z uczniami, ale także z rodzinami i współpracownikami jest bardzo męcząca, żmudna, wyczerpująca i frustrująca. Można zatem argumentować, że nauczyciel jest narażony na ciągłe obciążenie, które może niekorzystnie wpływać na jego zdrowie. Jeżeli zasady psychohigieniczne nie są przestrzegane, choroby z tego wynikające mogą być przewlekłe i długotrwałe.

1. POJĘCIE I ROZWÓJ HIGIENY PSYCHICZNEJ

Higiena psychiczna służy wzmocnieniu sprawności psychicznej i odporności na najbardziej szkodliwe skutki. Pojęcie higieny psychicznej we współczesnej koncepcji zaczęło pojawiać się dopiero na początku XX wieku.

Higiena fizyczna i psychiczna mają wspólny podstawowy cel, tj. utrzymanie zdrowia i zapobieganie chorobom, ale mają też swoje szczególne cechy. [Doleżał i in. 1961, s. 21] Pojęcie higieny psychicznej zaczęło przenikać do dziedziny medycyny, zwłaszcza psychiatrii. Jest to dziedzina interdyscyplinarna, która porusza się na styku nauk medycznych, psychologicznych i społecznych. Cała wiedza i metody pracy pochodzą z wszystkich tych grup naukowych. Wiele wspólnego możemy znaleźć z psychologią ogólną, z której czerpie głównie informacje o osobowości i prawach jej adaptacji, jest też związana z pedagogiką, psychologią rozwojową i psychologią kliniczną. [Míček 1984] Psychohigiena działa przy łagodnych zaburzeniach psychicznych. Przede wszystkim chodzi o wzmocnienie zdrowia. Przeznaczona jest z jednej strony dla osób zdrowych, gdzie chodzi o przestrzeganie pewnych zasad, które wspierają i wzmacniają zdrowie. Osoby z mocnym zdrowiem psychicznym mają korzystny wpływ na otoczenie. Tą zasadę można wprowadzić i odwrotnie. Ludzie, którzy mają osłabioną równowagę psychiczną, przenoszą częstotliwość konfliktów na relacje. Często są niespokojni, nadwrażliwi i drażliwi. Dla chorych sama psychohigiena nie jest zbyt pomocna, wymaga fachowej opieki lekarskiej. Jest jednak całkiem prawdopodobne, że sam lekarz będzie pacjentowi podkreślał duży wpływ równowagi psychicznej na skuteczne leczenie schorzeń fizycznych. Już w 1957 r. wspomniano, że co najmniej 1/3 wszystkich chorób somatycznych jest spowodowana przede wszystkim zaburzeniem równowagi psychicznej. W większości oczekuje się, że równowaga psychiczna i choroby somatyczne mają ze sobą wiele wspólnego. W przebiegu niemal każdej choroby, pod wpływem poprawy stanu psychicznego, stan zdrowotny poprawia się lub nie postępuje tak szybkim tempem. Stan psychiczny odgrywa również dużą rolę w relacjach społecznych, gdzie osoby z osłabioną równowagą psychiczną są bardziej drażliwe, nadwrażliwe i niespokojne. Jednak psychohigiena w żaden sposób nie zapewni nam trwa-

łego szczęścia, ale może pokazać nam, która droga jest dla nas właściwa, jakie błędy popełniamy i jak możemy ich uniknąć.

Rozwój higieny psychicznej jest zakorzeniony bardzo głęboko w naszej historii. Myśli dotyczące zdrowia psychicznego człowieka pojawiły się dawno temu w filozofii. Wszystko, co odkryli, jest oparte na ich własnym doświadczeniu. Takie odkrycia były niedoskonałe, prymitywne, a ludzie często kojarzyli różne założenia z całkowicie przypadkowymi momentami, które miały ich uchronić przed niekorzystnym wpływem środowiska.

Wielu filozofów często zajmowało się zasadami życia indywidualnego i jednocześnie jego optymalizacją. Filozofia starożytna głosi, że warunkiem harmonijnego rozwoju człowieka jest połączenie go ze społeczeństwem i naturą. Już znany myśliciel starożytności Demokryt, już w IV wieku p.n.e. doradza ludziom, aby nie przekraczali swych możliwości. Choroba była spowodowana jakimkolwiek wykroczeniem od stabilności. Przywiązywał wielką uwagę na to, jak ludzie postrzegają swoje życie. Według niego powinni byli nauczyć się szukać małych radości w swoim życiu. Epikur, wybitny filozof grecki, wyznaje świat zmysłów bez idei i opinii o nieśmiertelnej duszy. Wyznaje stan, który pozwala człowiekowi nie odczuwać bólu ani niepokoju w swojej duszy. Należy pozbyć się strachu i żyć z umiarem i z przyjemnością. Jego filozofia jest taka, że jeżeli ktoś korzysta z przyjemności, które powodują ból (przyjemność - picie, ból - bóle głowy i brzucha następnego dnia), to prowadzi się złe życie. Aby zrozumieć jego wiarę, musielibyśmy dzisiaj żyć bardzo skromnie. Z pewnością nie powinniśmy zapominać o rzymskim stoickim Epiktecie, żyjącym na przełomie I i II wieku naszej ery. Jego filozofia to całkowite wyrzeczenie się i samotność. Fakt, że sam Epiktet był niewolnikiem, z pewnością wpłynął na jego myślenie. Jednak wszystkie te zasady były w pewnym stopniu sprzeczne z zasadami dobrej higieny psychicznej. Jego poglądy nawiązują do tak zwanego stoicyzmu chrześcijaństwa.

Wczesne chrześcijaństwo przedstawia nam zasady i wskazówki życiowe. Samodyscyplina, pokora, miłość do bliźniego, wyrzeczenie – chodzi o to, że ludzie w poważnej sytuacji życiowej radzą sobie wewnętrznie. Proklamacja ideologiczna mówiła, że najważniejsze jest to, jak będziemy na prawdzie Bożej.

Gdybyśmy mieli skomentować, czy średniowiecze spowodowało, że wiedza zrobiła kolejny krok naprzód, to jest temu odwrotnie. Nawiazuje do chrześcijańskiego stoicyzmu. Pojęcie zdrowia psychicznego jest dualistyczne; zdrowie psychiczne jest rozumiane jako oderwanie się od zdrowia fizycznego. [Doleżał 1961, s. 19] Ale dzięki renesansowi higiena psychiczna zaczyna powracać do miejsca, w którym zaczęli starożytni filozofowie. Renesans przychodzi wraz z przywróceniem ludzkiego znaczenia i wyzwoleniem spod dominacji Kościoła. Jest całkiem pewne, że wraz ze zmianą statusu społecznego rządzących zmieniły się ich poglądy na zdrowie człowieka. Rozwój medycyny i innych nauk wprowadził wiedzę z zakresu anatomii i fizjologii człowieka.

Od końca XVIII i do początku XIX wieku higiena psychiczna zaczęła być badana w powiązaniu z naukami medycznymi. Zaczyna się nowa era, a przede wszystkim dzięki higienie psychicznej, fizycznej dbałość o zdrowie i zapobieganiu chorobom. Higiena psychiczna była ściśle związana z psychiatrią. Jednak zawężył swój zakres do samego zapobiegania zaburzeniom psychicznym. Termin „higiena psychiczna” pojawia się po raz pierwszy w XIX wieku w tytułowej pracy lekarza W. Sweetsera. Z tym terminem posługuje się również znany wiedeński psychiatry Feuchtersleben w publikacji „Dietetyka duszy” – ale oznacza on tylko określony sposób życia. Szczególnie ważną publikacją jest praca francuskiego psychologa i lekarza P. Janeta z 1919 r. „Uzdrowianie psychologiczne”. Obejmuje zarówno psychologiczne metody leczenia chorób psychicznych, jak i instrukcje, jak zachować zdrowie psychiczne. Na początku XX wieku higiena psychiczna ostatecznie przyjęła właściwy kierunek i znaczenie. Było to głównie zasługą psychiatry Adolfa Meyera i nauczyciela Cliffor-

da W. Beersa, którzy przyczynili się do rozwoju higieny psychicznej pod względem medycznym, społecznym i socjalnym. Została założona grupa Connecticut Society for Mental Health (1908 r.), która dała impuls innym powstającym stowarzyszeniom zajmującym się zdrowiem psychicznym (Międzynarodowy Komitet Higieny Psychicznej), a po II wojnie światowej Światowa Federacja Zdrowia Psychicznego.

W dziedzinach nauki, zmianki o higienie psychicznej można również szukać w krajach socjalnych. Z pewnością można wspomnieć o poprzednikowi, za którego można uznać Virchova, który był założycielem medycyny społecznej, i utworzył warunki dla psychohigieny społecznej. Na pewno można mówić o I. P. Pawłowa, twórcy fizjologii czynności nerwowych, który uważany jest za twórcę podstaw higieny psychicznej. Radzieccy naukowcy udowodnili, że szkodliwe bodźce zewnętrzne, od wczesnego dzieciństwa mogą mieć negatywny wpływ na rozwój psychiki dziecka. [Míček 1984, s. 10] Polska może się również pochwalić długą tradycją dotyczącą higieny psychicznej. Pomiędzy czołowych przedstawicieli należy np. M. Michałowicz, K. Dąbrowski - założyciel jednej z pierwszych poradni dla dzieci, T. Pasek, W. Romanowski. W Niemczech był ważnym przedstawicielem lekarz K. Hecht, który napisał książkę *Psychohygiene* w 1975 roku. Jeżeli skupimy się na Czechach w czasach socjalizmu, musimy stwierdzić, że higiena psychiczna ma i tutaj stosunkowo długą i bogatą tradycję. Za głównych przedstawicieli można uważać psychiatrów Haškovca (propagował higienę psychiczną na początku ubiegłego stulecia) i Brandejsa (autor pracy „Hnutí duševní hygieny“ *Ruch higieny psychicznej* z 1936 r.]. W okresie międzywojennym należą tutaj psychiatrzy – J. Stuchlík, F. Kafka, J. Semotán, J. Šebek i inni – interesowali się oni głównie opieką psychiatryczną.

Znanymi przedstawicielami w Czechach są m.in. J. Prokůpek, M. Bouchala, D. Bartka (dzieło „Moderní psychohygieny” – „Nowoczesna psychohygieny”). Ponadto wymienieni autorzy wnieśli duży wkład w rozwój i badania higieny psychicznej, czyli walki ze stresem – J. Do-

ležal i in., E. Syřišťová („Normalita osobnosti” – „Normalność osobowości”, 1972), O. Kondáš („Psychohygieny všedného dňa” – „Psychohigiena dnia powszedniego”, 1981], S. Kratochvíl („Jak žít s neurózou” – „Jak żyć z nerwicą”, 1981), O. Mikšík („Člověk a svízelné situace” – „Człowiek i trudne sytuacje”, 1969], J. Čáp, Z. Dytrych („Utváření osobnosti v náročných životních situacích” – „Kształtowanie osobowości w trudnych sytuacjach życiowych”), V. Příhoda („Psychologie a hygiena zkoušky” – „Psychologia i higiena egzaminu”, 1938). J. Křivohlavý zajmuje się relacjami między ludźmi w aspekcie zdrowia psychicznego („Konflikty mezilidmi” – „Konflikty pomiędzy ludźmi”; „Já a ty (o zdravých vztazích mezi lidmi)” – „Ja i ty (o zdrowych relacjach między ludźmi)” 1973, 1977], [Míček 1984, s. 12] Pomiędzy następnymi przedstawicielami w Czechach należą np. L. Míček, J. Toman, J. Langmaier i Z. Matějček.

2. PSYCHOHIGIENA W WIEKU DOROSŁYM (DOROSŁOŚĆ)

Wielu uważa dorosłość (wiek dorosły) za idealny okres. Zwłaszcza z punktu widzenia dziecka, kiedy widzi plusy (nikt mu nie nakazuje, ma pieniądze, nikt go nie kontroluje itd.). Dorosłość to bardzo gorączkowy i stresujący okres dotyczący samodzielnego życia. Ponadto istnieją duże indywidualne różnice w radzeniu sobie lub nie radzeniu sobie z problemami. Dorosłość oferuje szeroki przedział wiekowy – około 20 do 65 lat.

Płeć również odgrywa ważną rolę. Nie można jasno zdefiniować pojęcia dorosłości. Można ją scharakteryzować z różnych punktów widzenia i pozycji. Na przykład, Komeňski mówi, że człowiekiem jest ten, który osiągnął granicę wzrostu i siły, jest zdolny do wykonywania zadań życiowych i rozpoczyna życie, na które się przygotował. Lub Příhoda twierdzi, że jest to stan, który każde zwierzę osiąga, gdy osiąga ostateczny rozmiar i siłę, której potrzebuje do wykonywania niezależnych czynności adaptacyjnych do życia. Konstytucja rozróżnia dorosłość między bierną

[18 lat] i aktywną [21 lat]. A Petříková definiuje dorosłość w czasie jako przestrzeń życiową, następującą po młodości i prowadzącą do śmierci¹. W ostatnich latach dorosłość często dzieli się je na 3 okresy: wczesny [20–30 lat], średni [30–45 lat], późny [45–60–65 lat]. [Čáp, Mareš 2001] Każdy okres ma swoją specyfikę – cechy, problemy, zadania rozwojowe. Oczekuje się, że w wieku dorosłym mężczyzna będzie w pełni zajęty pracą, zakładaniem rodziny i martwieniem się o pierwsze dziecko (tak myślą zwłaszcza kobiety). Warunkiem koniecznym jest budowanie intymnych relacji (czułość, szacunek, zaufanie). Średnia dorosłość to okres pracy, kreatywności i opieki nad dziećmi. Chodzi o nawiązanie „właściwych” kontaktów z młodzieżą, stabilne zaplecze ekonomiczne dla rodziny i połączenie tych dwóch elementów razem. Jednostka próbuje znaleźć sens życia w odniesieniu do swojej przeszłości. W tym przypadku znajduje nowe pożądane kierunki – kulturę, nowych przyjaciół, nowe cele i zainteresowania. W negatywnym przypadku nie znajduje sensu w życiu, pojawia się frustracja, depresja, porzucenie środowiska rodzinnego, uciekanie do alkoholu, może wystąpić hazard. Stan psychiczny i fizyczny jednostki się pogarsza. [Čáp, Mareš 2001] W późnej dorosłości wydajność spada. Zwłaszcza strona fizyczna. Menopauza występuje u kobiet, a sprawność seksualna u mężczyzn spada. Zaczynają się pojawiać różne choroby. Szczególnie dla kobiet jest to trudny okres, kiedy dzieci wychodzą z domu i zakładają własne rodziny. Przejście na emeryturę następuje pod koniec tego okresu. Ma to swoje wady i zalety. Z pozytywnego punktu widzenia jest dużo wolnego czasu, beztroskiej radości z zainteresowań, wnuków i przyjaciół. Z negatywnego punktu widzenia jednostka może postrzegać to jako zerwanie więzi z przyjaciółmi, brak aktywności, długie frustrujące chwile. Określenie „emeryt” nie jest dla każdego honorowane i sprzeciwia się jakimkolwiek zmianom.

Nawet w wieku dorosłym istnieją różnice indywidualne. Na pierwszy plan wysuwają się problemy zawodowe, małżeńskie, moralne i spo-

¹ <http://www.andromedia.cz/andragogicky-slovník/dospely-dospelost>.

łeczne. [Bartko 1976] Wszystko jest związane z pracą, zmęczeniem, odpoczynkiem, snem i wypoczynkiem. Z psychohigienicznego punktu widzenia należy wykonywać taką pracę, na którą człowiek wystarcza psychicznie. W miarę upływu czasu społeczeństwo będzie stawiało coraz wyższe wymagania na jednostki, zwłaszcza w zakresie psychiki. Dlatego właściwe jest i będzie poszukiwanie pracy, która będzie odpowiadać zainteresowaniom osobistym i w pełni odpowiadającej umiejętnościom. Dla pracodawcy powinno być też ważne, jaką osobę zatrudnia na dane stanowisko i przebadanie jej nie tylko ze względu medycznego (zdrowia), ale także w sferze psychicznej. Radość życia można uzyskać tylko dzięki dobrze wykonanej pracy. Ten, kto nie znajduje szczęścia w swojej pracy, nie znajdzie go nigdzie w życiu. [Bartko 2001, s. 230]

3. STRES

Termin stres jest dziś bardzo często używany. Jednak nie jest to tylko problem dzisiejszej epoki. Termin ten pojawił się w języku angielskim na przełomie XIV i XV wieku. Pierwotne znaczenie było używane w znaczeniu niedoli, trudności lub nieszczęścia. Słowo stres było używane głównie w technologii. Chodziło o poddanie materiału naprężeniom – na przykład w prawie Hooke’a (reakcja materiału na naprężenie). Dopiero w XX wieku przeprowadzono wiele badań, które zapoczątkowały jeden z ważnych rozdziałów nie tylko w dziedzinie medycyny, ale także psychosomatyki i psychologii zdrowia.

Wiele znanych osobowości poradziło sobie z tym problemem. Jednym z ważnych badaczy jest Iwan Petrowicz Pawłow, który badał fizjologiczne zmiany w organizmie zwierząt (psów), które znalazły się w trudnej sytuacji konfliktowej. [Křivohlavý 2009] Nie były pewne, czy dostaną porażenie prądem, czy jedzenie. Zagadnienie stresu zostało po raz pierwszy systematycznie zbadane przez amerykańskiego fizjologa Waltera B. Cannona, który opisał reakcję na zagrożenie zwane „walką

lub ucieczką” (fight/flight) w 1915 roku. Zajmował się trudnymi sytuacjami z udziałem zwierząt. Zbadał fizjologiczne zmiany u zwierząt przebywających w laboratorium, które były narażone np. nadmiernemu hałasowi czy nadmiernej temperaturze i stwierdził, że w sytuacji zagrożenia cały organizm zostaje zmobilizowany i ogólnie wzrasta aktywność układu nerwowego. Inną znaną osobowością, która uporała się z tym problemem, był fizjolog węgierskiego pochodzenia, później kanadyjski rodak Hans Selye w nieco innym kontekście i znaczeniu. Wprowadził pojęcie stresu z literatury fachowej do słownika medycznego. Ponownie, wszystkie eksperymenty przeprowadzał na zwierzętach, z którymi rozpoczął już w drugim roku studiów medycznych. Swoimi odkryciami nakreślił jeden model narodzin chorób, znanych dziś m.in. pod nazwą choroby cywilizacyjnej – nadciśnienia, artretyzmu czy zaburzeń układu odpornościowego – opisanych poniżej. [Křivohlavý 2009] Jego obserwacje doprowadziły do odkrycia zwanego General Adaptation Syndrome – GAS. Do tego pomysłu rzekomo doprowadziły go dane kliniczne dotyczące wycieńczenia pilotów wojennych po wielu udanych działaniach. Później rozszerzył swoje obserwacje na inne osoby, których objawy przypominały objawy zestresowanych zwierząt.

Istnieje wiele definicji. Początkowo stres był uważany za negatywne przeżycie emocjonalne. Wydarzenie lub sekwencja wydarzeń, które zwykle wywołują reakcję w postaci „dystresu” [stresu negatywnego], ale czasami również jako sytuacja napięta, prowadząca do poczucia radoznego nastroju, czyli „eustresu” [stresu pozytywny]. Jest to definicja bardzo wysokiej jakości podana przez Hansa Selye’a, który stwierdza, że: Stres jest niespecyficzną odpowiedzią organizmu na jakiekolwiek wymagania (obciążenia) nałożone na organizm” [Cungi 2001, s. 15]. Biorąc pod uwagę, że stres ma wiele odpowiedzi, możemy również powiedzieć, że stres jest reakcją organizmu na frustrację lub że stres jest frustracją wynikającą z silnej motywacji. [Holeček, Miňhová, Prunner 2003, s. 162] Ogólnie można powiedzieć, że stres ma konsekwencje psychologiczne

i fizjologiczne. Jak wspomniano powyżej, stres był początkowo rozumiany przede wszystkim w sensie negatywnym. Negatywne emocje wiążą się z procesami neurowegetatywnymi - podnieceniem, apatią, negatywnym napięciem. Nie można odprężyć się psychicznie ani fizycznie. Procesy poznawcze, pamięć lub uwaga mogą zostać zaburzone. Spada stabilność fizyczna, pojawiają się drżenie mięśni, przyspieszona częstotliwość oddychania lub pocenie się. Takie reakcje są wywoływane przez stresory. Stresor może być fizyczny (np. brak snu czy jedzenia), ale także psychologiczny (np. brak poczucia bezpieczeństwa, utrata miłości itp.). O oddziaływaniu stresora na organizm decyduje rozkład czasowy działania stresorów oraz sposób rozwiązania samej sytuacji. Jednorazowy, ostry i silny stres często nie stanowi takiego zagrożenia dla zdrowia, jak długotrwały, niekontrolowany stres. Tego typu stresem są wydarzenia życiowe, w których określamy początek i koniec – choroba, przeprowadzka, przejście na wyższy stopień w szkole. Na szczęście niezwykle silne stresory są rzadkością w naszym życiu. Pomędzy te trudne sytuacje należało np. życie w obozie koncentracyjnym, klęski żywiołowe, operacje lub utrata bliskiej osoby. Wszystkie stresory działające na człowieka można ułożyć w formie kontinuum, od dyskretnych (nieciągłych, indywidualnych, rzadko występujących) do ciągłych, długotrwałych, a nawet występujących codziennie. [Čáp, Mareš 2001, s. 529] Niespodziewane traumy rzadko się zdarzają, ale od czasu do czasu pojawiają się w naszym życiu – śmierć rodziców, brutalna napaść, gwałt. Codzienne zmartwienia, które przemieszczają się gdzieś w środku kontinuum, są wyraźnie niescharakteryzowane – stanowią obraz codzienności (przygotowania do szkoły, szkolenia, egzaminy w szkole, wywiady).

Praca i wpływ stresu na ludzi to aktualny problem w krajach rozwiniętych. Zawód wykonywany z zainteresowaniem, a nawet traktowany jako hobby, jest znacznie mniej męczący niż zawód, w którym występuje zwiększona odpowiedzialność osobista lub nieproporcjonalnie duża ilość obowiązków. Najbardziej uciążliwe zadania i obowiązki są połą-

zeniem tych dwóch kategorii. I znowu jest to wynik stresorów, które są chorobami cywilizacyjnymi. Potwierdzają to również badania, które wskazują na lekarzy (anestezjolog, lekarz), którzy mają znacznie większy odsetek chorób wieńcowych niż lekarze, którzy nie ponoszą tak dużego odsetka odpowiedzialności (patolog, dermatolog). [Míček 1984] Zmiany zachodzące w życiu każdego z nas badali amerykańscy psychologowie T. H. Holmes i R. H. Rahe. Opracowali „Life changeunitsscale” – Skalę jednostek zmiany życia. Postrzegali termin stresor jako każdą zmianę warunków życia. Wiele osób mogłoby przypuszczać, że w badaniach odnajdą jedynie traumatyczne wydarzenia (kłótnie, rozwód, śmierć), ale ciekawe jest, że ci autorzy również wskazywali za stresujące i przyjemne zmiany (ślub, ciąża, doskonałe wyniki osobiste). [Míček 1984]

3.1. ETAPY I RODZAJE STRESU

Wspomniano już, że stresory są bodźcem do wywoływania stresu. Występuje szeroka gama czynników stresogennych - zawodowe, rodzinne, fizyczne, przyrodnicze, chemiczne (hałas, upokorzenie, zachowanie partnera, zapach, oświetlenie...). Stresor wywołuje reakcję stresową, a osoba reaguje świadomie lub podświadomie. Hans Selye, kanadyjski lekarz węgierskiego pochodzenia, który skupił się na funkcjonowaniu układu hormonalnego, stwierdził, że zestaw zmian funkcji fizjologicznych wykazuje pewną stabilność. Ten stabilny wzorzec reakcji organizmu na zagrożenie nazwano GAS – General Adaptation Syndrome. To jest sposób na radzenie sobie ze stresem. GAS obejmuje dwa główne systemy regulacyjne. Pierwszy – autonomiczny układ nerwowy, zwłaszcza współczulny układ nerwowy. Drugi – układ hormonalny oś podwzgórze-przysadka-nadnercza. Podzielił go na 3 etapy: etap aktywacji (odpowiedź na alarm), etap zarządzania stresem psychicznym (etap odporności) i etap konsekwencji (etap wyczerpania).

W pierwszym etapie zagrożenia organizm reaguje alarmem. Tutaj współczulny układ nerwowy zwiększa swoją aktywność, zachodzą zło-

żone zmiany biologiczne, a do krwi dostaje się więcej adrenaliny. Występuje zwiększona perfuzja mięśni, serca i mózgu. Oddech przyspiesza, zwiększa się pocenie, rozszerzają się źrenice, zmniejsza się ból. Kiedy stresor przestaje działać, organizm szybko wraca do normy. Jeżeli stresor nie przestaje działać, nasz organizm jest gotowy do walki lub ucieczki.

Nadchodzi etap energochłonny, drugi etap oporu. To walka organizmu ze stresorem. Objawy z pierwszego etapu znikają, ale destrukcyjna stymulacja utrzymuje się. Organizm przyzwyczaja się do czynnika stresowego poprzez mechanizmy adaptacyjne i dostosowuje się do obciążenia. Przy wyższych ilościach kortyzolu osoba jest przystosowana do stresu i dobrze go toleruje. Występuje wzrost aktywności kory nadnerczy i przedniego płata przysadki mózgowej.

Etap wyczerpania pojawia się, gdy drugi etap trwa zbyt długo i osoba nie jest już w stanie stawiać oporu. Faza jest długotrwała, może zająć tygodnie lub lata. Narażenie na stresor (przeciążenie alopacyjne) utrzymuje się, opór stopniowo maleje z powodu niemożności utrzymania zapotrzebowania na energię, a w wyniku skutków ubocznych nasilającej się reakcji na stres w wyniku adaptacji powstają choroby. Uaktywnia się układ przywspółczulny, organizm ulega stresowi.

Objawy stresu to kwestia subiektywna. Są fizjologiczne, emocjonalne i behawioralne. Objawy fizjologiczne – kołatanie serca, częste oddawanie moczu, impotencja seksualna, zmiana cyklu miesięczkowego, napięcie mięśni w okolicy szyi. Emocjonalne – nagłe i wyraźne gwałtowne zmiany nastroju, nadmierne uczucie zmęczenia, trudności z koncentracją, zwiększona drażliwość, niepokój. Behawioralne – niezdecydowanie, próba unikania zadań, wymówek, intensywnego używania wyrobów tytoniowych, pogarszająca się jakość pracy, utrata apetytu lub przejadanie się. Nawet reakcje na stres są subiektywne. Istnieją znaczne różnice międzyosobnicze w intensywności reakcji danej osoby na stres z powodu wielu czynników. Chodzi głównie o doświadczenie życiowe, sposób życia, charakter lub zachowania społeczne. Niektórzy

ludzie, którzy przeżywali we wczesnym etapie życia sytuacje stresowe, przyzwyczaili się do pułapek w trakcie rozwoju, potrafią obronić się przed stresorami, które np. bardzo silnie oddziałują na drugiego człowieka i nie może on sobie z nimi poradzić.

Ze względu na intensywność powyższych etapów wyróżniamy dwa rodzaje stresu, które po raz pierwszy zastosował fizjolog Hans Selye. Jest to „wymiar stresu” i wyznacza jego dwa przeciwległe bieguny – eustres, dystres. Używane są również terminy hiperstres i hipostres. Podczas gdy hiperstres wykracza poza zdolność adaptacji, hipostres nie osiągnął jeszcze granicy niemożności opanowania, ale kumulacja z długoterminowymi skutkami może prowadzić do skutków ubocznych. H. Selye rozumie stres jako część ludzkiego życia, mówi on, że jest on w rzeczywistości „przyprawą” życia, podczas gdy bez stresu nastaje śmierć. Każdy potrzebuje wielu bodźców, które przetwarza i na które reaguje. Nastrój, na który one wpływają, porusza się w wyimaginowanym centrum z wahaniami w kierunku wysokiej aktywności i tłumienia, od smutku do radości, od dobrego samopoczucia do podniecenia. Jeżeli dana osoba otrzymuje wystarczającą liczbę bodźców, jej stan prowadzi do znużenia do deprywacji, która jest paradoksalnie bardzo silnym stresorem. Powszechnie wiadomo, że optymalny poziom stresu działa jako twórcza i motywująca siła, która zachęca jednostki do osiągania dobrych wyników. To właśnie zapewnia eustres. Typowe przypadki, które przynoszą nam radość to ślub, narodziny dziecka, wygrana lub wyczyny sportowe. Dystres pojawia się, gdy uważamy, że nie mamy wystarczającej siły i możliwości, aby poradzić sobie z tym, co nam zagraża, i nie czujemy się dobrze emocjonalnie. Może być niezwykle destrukcyjny i szkodzić zdrowiu psychicznemu i fizycznemu. W najgorszych przypadkach może zagrozić naszemu życiu. W takich przypadkach zależy to od innych czynników, którymi są to procesy poznawcze, motywacyjne i emocjonalne – jak oceniamy sytuację i jak będziemy podejmować decyzje. Wszystko jest kwestią indywidualnej tolerancji na stres.

3.2. WPŁYW STRESU NA NASZE ZDROWIE

Większość chorób wymienionych poniżej (wysokie ciśnienie krwi, otyłość, cukrzyca itp.) Jest wynikiem powolnego i narastającego uszkodzenia organizmu. Choroby pojawiają się stopniowo i ujawniają się dopiero po wielu latach. Współczesne choroby są spowodowane ekstremalnym stresem emocjonalnym. Mówiąc najprościej, „stres mam szkodzi”. Główną zmianą w medycynie było zaakceptowanie poglądu, że powolna akumulacja stresu jest głównym czynnikiem wywołującym współczesne choroby. [Joshi 2007, s. 14–15] Pojęcie równowagi jest jednym z podstawowych pojęć biologicznych, w którym wszystkie układy organizmu są utrzymywane na pewnym optymalnym poziomie. Joshi [2007] technicznie odnosi się do terminu równowaga jako homeostazy, która jest definiowana jako stabilność zdolnego do życia układu fizjologicznego. Zwykle dotyczą ograniczonej liczby układów, takich jak kwasowość, temperatura ciała, poziom glukozy i ekspansja tlenu, które są naprawdę niezbędne do życia i dlatego są utrzymywane w najbardziej odpowiednim zakresie. W ostatnich latach ta koncepcja rozprzestrzeniła się wraz z innymi zmianami, które zachodzą w naszym ciele w odpowiedzi na różne wydarzenia. Dla takiego stanu użyto nazwy technicznej „alostaza”; którą można po prostu zdefiniować jako osiągnięcie stabilności poprzez zmianę. [Joshi 2007, s. 17]

Właśnie nasz układ odpornościowy ma wiele wspólnego z mechanizmami związanymi z obroną naszego zdrowia. Zadanie polega na tym, aby nie dopuścić do zagrożenia organizmu, a jeżeli tak się stanie, należy zidentyfikować, zlokalizować i wyeliminować agresora. Kolejnym jego zadaniem jest zapamiętanie informacji o agresorze i sposobach jego likwidacji. Na pierwszy rzut oka wszystko wydaje się być bardzo prostą czynnością, ale należy zdać sobie sprawę, że układ odpornościowy to skomplikowany układ różnych współpracujących narządów, takich jak węzły chłonne, szpik kostny, grasica, śledziona, migdałki, a również i skóra i płuca. We współczesnym świecie zachodzi wiele zmian

we wszystkich obszarach życia człowieka, które wytwarzają nadmierne bodźce dla człowieka i jego organizmu. Wszystko to powoduje stres. Celowo mobilizuje osobę przed bodźcami, które są spowodowane wpływami zewnętrznymi lub sposobami myślenia. Ale nie każdy radzi sobie ze stresem, a układ odpornościowy jest zagrożony załamaniem. Badania pokazują, że nadmierny stres osłabia zdolność organizmu do unikania wielu dolegliwości fizycznych, ponieważ osłabiają układ odpornościowy człowieka. Nawet brak równowagi naszego umysłu jest bardzo ważnym wyzwalaczem wielkiego stresu. Nasz umysł jest źródłem obrazów wszelkich możliwych nieszczęść, człowiek sam siebie zastrasza, a wszystko to może być kluczowym czynnikiem zakłócającym równowagę między zdrowiem a chorobą.

Najnowsze techniki, w szczególności opracowanie niezwykle czułych metod testowych do pomiaru poziomu hormonów, nakreślają szczegółowy obraz tego, co dzieje się z układem odpornościowym podczas reakcji na stres. W pierwszych chwilach wzmacnia się układ odpornościowy. Podczas około pierwszych trzydziestu minut stresu układ odpornościowy zostaje wzmocniony. Po około sześćdziesięciu minutach, przy ciągłym wymywaniu glukokortykoidów i pracy układu współczulnego, układ odpornościowy zaczyna być tłumiony. Jeżeli stresor będzie trwał umiarkowanie długo, układ odpornościowy w końcu powróci do poziomu sprzed stresu. Nic złego się nie stało. Dopiero w obliczu chronicznego stresu układ odpornościowy zostaje osłabiony, spadając poniżej wcześniejszego poziomu. [Joshi 2007, s. 75] Przyczyną obniżania odporności z wysokiego poziomu jest utrzymanie wystarczającej ilości energii, co w tym przypadku mogłoby się wiązać z dużym wydatkiem. A jeżeli układ odpornościowy byłby chronicznie stymulowany, kontrola mogłaby wymknąć się spod kontroli z późniejszą chorobą autoimmunologiczną.

Stan zdrowia nauczycieli i jego obserwowanie prowadzone jest w naszym kraju od początku ubiegłego wieku. Od 80 lat XX wieku ob-

serwuje się rosnące zainteresowanie badaniami nad tym problemem i zidentyfikowano kilka niekorzystnych cech zdrowotnych nauczycieli, takich jak depresja psychiczna i lęk, które prowadzą do zmęczenia psychicznego i wyczerpania [40% nauczycieli]. Nauczyciele odnoszący sukcesy wykazują gorsze samopoczucie psychiczne, na co wpływa duża ilość energii wykorzystywanej w pracy. Z powodu ciągłego napięcia doświadczają napięć lękowych, które przejawiają się niepokojem psychicznym. Odnoszący sukcesy nauczyciele wykazują labilność, często pesymizm, a w sytuacjach krytycznych także silnie impulsywną reaktywność. [Průcha 2002, s. 64-65]. Wspomniana już depresja, jest integralną częścią stresu. Osoby, które doświadczają dużego stresu, są znacznie bardziej narażone na depresję, podobnie jak osoby, które są w depresji, prawdopodobnie doświadczyły stresu w niedawnej przeszłości. Depresja to stan psychiczny, który objawia się długotrwałym pogorszeniem nastroju jednostki. Występują uczucia niepokoju, bezwartościowości, niskiej samooceny, zmęczenia lub zwiększonego braku koncentracji. Tak jak stres dotyka ludzi z różnym nasileniem, tak depresja działa w podobny sposób. Może być agresywna i drażliwa lub cicha i spokojna. W leczeniu depresji najczęściej stosowane są leki przeciwdepresyjne. Ludzie często uciekają do wyrobów tytoniowych, alkoholu i innych narkotyków, które powodują tymczasowe zwolnienie.

W ramach zawodu nauczyciela istnieją dwa obciążenia - fizyczne i psychiczne. Jeżeli chodzi o aktywność fizyczną, to według autorów Řehulka, Řehulková [1998] zaskakujące jest to, że sami nauczyciele nie oceniają swojej pracy jako wymagającej fizycznie, chociaż wielu odczuwa zmęczenie fizyczne po wykonaniu pracy (ból nóg, stawów itp.). Wspominają też o zmęczeniu głosu, który według nich jest „chorobą zawodową”. W ramach zawodu nauczyciela największą część stanowi obciążenie psychiczne, które można podzielić na sensoryczne, psychiczne i emocjonalne. Obciążenie sensoryczne jest dość wysokie. Nauczyciel jest wizualnie i słuchowo zestresowany podczas całego naucza-

nia i musi się w pełni skoncentrować. Obciążenie psychiczne wiąże się przede wszystkim z problemami psychologicznymi, które pojawiają się zwłaszcza podczas pracy z uczniami, zarządzania klasą i problemami wychowawczymi. Najbardziej znaczące obciążenie jest postrzegany obciążenie emocjonalne. Autorzy Miček, Zeman [1992] również potwierdzają tę zasadę, mówiąc, że stres jest najbardziej wyraźny w obszarze uczuć i emocji. Wśród fachowców zajmujących się poziomem stresu nauczyciela panuje zgoda co do tego, że poziom stresu psychologicznego w zawodzie nauczyciela jest bardzo wysoki, a zawód nauczyciela jest bardzo stresujący. Osoba pracująca w tym obszarze jest bardzo podatna na następujące syndromy: zespół wypalenia zawodowego, zespół chronicznego zmęczenia.

Syndrom wypalenia zawodowego to bardzo poważne zjawisko zdrowotne. Psychologowie i lekarze zajmują się tym od lat 70. Był i jest badany pod kątem wyczerpania psychicznego, które objawia się w zakresie funkcji poznawczych, motywacji i emocji oraz wpływa na postawy, opinie, ale także wyniki, a następnie całe wzorce zachowań zawodowych i działań osób inicjujących zmienne wpływające na pochodzenie i rozwój tego zespołu. Wszystkie te stany określane są jako zespół wypalenia zawodowego. [Kebza, Šolcová, 2003]. W oparciu o wszystkie poznania, obecnie intensywnie bada się stres psychospołeczny (związany z pracą i poza pracą). Wskazują na to również dane pokazujące, że ponad 70% nieobecności w pracy jest spowodowanych niezdolnością do pracy i jest spowodowany chorobami związanymi ze stresem. Syndrom ten dotyczy praktycznie wszystkich zawodów, w których ludzie pracują z ludźmi - wspomniani już nauczyciele (pracujących we wszystkich rodzajach szkół), lekarze, pielęgniarki, psycholodzy i psychoterapeuci, kontuarze, prawnicy, urzędnicy itp. Ale to nie znaczy, że nie może przejawiać się w innych kategoriach, np. bezrobotni. Częstość występowania zespołu wypalenia zawodowego wciąż rośnie w dzisiejszych trudnych i gorących czasach. Jednak wysokie wymagania mogą mieć podłoże

ekonomiczne, społeczne i emocjonalne. Długość życia, w którym dana osoba stawia czoła tym wymaganiom, wzrasta. Główną przyczyną jest przewlekły stres (ostry nie prowadzi do wypalenia). I to nie tylko w zawodach pracujących z ludźmi. Przeciwnie, wydaje się, że wszystko jest uzupełnione przez uporczywe i bezkompromisowe zapotrzebowanie na wysoką, zmieniającą się wydajności, która jest uważana za standard, z małą dawką odpoczynku i ze znacznymi konsekwencjami w przypadku pomyłek i błędów. Fakty te sprawiają wrażenie niekompetencji, małego zaangażowania i kiepskich wyników, które potwierdzają jego bezużyteczność. Ze względu na etapy stresu według Selye jest to klasyfikacja do ostatniej fazy – wyczerpania. Manifestacje tego zespołu według Čápa, Mareša [2007] obejmują przede wszystkim chroniczny stan wyczerpania, tłumienie dotychczasowej aktywności, różne problemy somatyczne, nastrój depresyjny, a czasem drażliwy, słaba koncentracja uwagi, negatywizm, [...] komunikacja staje się nieprzyjemną sprawą. W zawodzie nauczyciela oznacza to, że uczeń przestaje być w centrum treści zawodowych, mogą pojawić się negatywne relacje z dziećmi, pogarszające się wyniki w pracy i narastające niezadowolenie z pracy i życia osobistego.

Wiele osób chce robić wszystko doskonale. Są w ciągłym napięciu, poziom odpowiedzialności jest na wysokim poziomie i nieustannie oczekują czegoś, co się może wydarzyć. Z tego całego napięcia fizycznego i stresu psychicznego wynika zmęczenie, dyskomfort i stres. Im bardziej osoba jest spięta, tym większe zagrożenie automatycznie oczekuje i pojawia się błędne koło. Jest to zespół lęku uogólnionego – GAD [generalized anxiety disorder]. To zaburzenie dotyka 6-9% populacji. Kobiety chorują 2,5 razy częściej niż mężczyźni. Rozpoczyna się od wystąpienia stresujących sytuacji życiowych, zwłaszcza gdy w najbliższej przyszłości nastąpi kryzys. Jedną z głównych przyczyn stresu są nasze myśli. Samo usunięcie tego stresora leży w rękach konkretnej osoby. Myśli można kontrolować i każdy jest za nie odpowiedzialny. Jeżeli ktoś nadal myśli

negatywnymi falami, wywołuje niepokój, który wpływa na zachowanie i działanie. Dlatego w interesie zdrowia psychicznego dobrze jest myśleć pozytywnie i zmieniać sposób myślenia, czyli zwracać uwagę na myśli automatyczne. To ich wpływ przejawia się w tzw. błędnym kole, które wzmacnia negatywne myśli, a ludzie im podlegają.

4. NAUCZYCIEL I STRES

Nie tylko nauczyciele borykają się ze stresem w miejscu pracy. Może pojawić się w każdym zawodzie. Istotny jest również charakter relacji międzyludzkich w miejscu pracy. Negatywne relacje przejawiają się znacznie częściej w zawodach, których treść polega na pracy umysłowej. Jeżeli dana osoba czuje się zestresowana, jej wyniki w pracy są znacznie gorsze niż w przypadku niestresowanego współpracownika. Niekiedy przesadna rywalizacja może spowodować, że dochodzi do etapu psychologicznego terroru w miejscu pracy – tzw. mobbingu. To prześladowanie w miejscu pracy, jest w większości wypadków wyrafinowane i sklasyfikowane.

Zawód nauczyciela ma zarówno pozytywne, jak i negatywne aspekty. Negatywną stroną tego zawodu jest wyraźnie wysoka intensywność stresu, z jakim musi się zmierzyć nauczyciel. Odbija się to nie tylko w nim samym, ale także w miejscu pracy, w jego otoczeniu i rodzinie. Przyczyny te badało wielu fachowców nie tylko w Czechach, ale i za granicą. Należą do nich na przykład Libor Míček, Zdeněk Mlčák, Travers Cooper itp. Są to głównie nadmierne wymagania wobec nauczycieli w pracy, złe relacje w miejscu pracy, stresory związane z rolą w organizacji (duża odpowiedzialność, niejednoznaczność ról, konflikty ról), problemy zawodowe, niepożądane przeplatanie się poważnych problemów życia szkolnego i prywatnego. Průcha [2002] wśród irytujących wpływów to niska ocena społeczna, nieodpowiednie wynagrodzenie, konieczność poddawania się decyzjom administracyjnym, które nie uwzględ-

niąją opinii nauczycieli oraz brak czasu na odpoczynek i relaks. Innym wpływem, który jest dziś bardzo powszechny, jest duża liczba uczniów w klasie. Przede wszystkim duża liczba uczniów nie pozwala na indywidualne podejście, pogarsza się kontakt nauczycieli z uczniem... [Míček, Zeman 1999, s. 68] Z dużą liczbą uczniów w klasie powstaje kolejny problem, który narasta z roku na rok. To jest agresywne zachowanie wobec nauczycieli. Największym nowym obciążeniem dla nauczycieli jest rosnąca nieuwaga, brak zdyscyplinowania, wulgarne wypowiedzi i nieobliczalne, niegrzeczne zachowanie coraz większej części dorastającej populacji. Poziom przemocy i agresji zaczyna poważnie zagrażać kolegom z klasy i nauczycielom. Ryzyko niedostatecznego porządku jest najważniejszym czynnikiem stresującym współczesnej edukacji. [Kurelová, Krejčí 2000, s. 94–95] Wielu nauczycieli zwraca uwagę na to, że atmosfera w kadrach jest bardzo stresująca. Są to głównie: niewielkie możliwości porozmawiania z kolegami o uczniach z problemami lub o ogólnej sytuacji w klasie; konflikty powstające w kadrze nauczycielskiej nie są rozwiązywane w sposób jawny i na dłuższą metę są tłumione; brakuje pomocy i chęci rozwiązania wszystkiego razem; nie ma zgody co do ważnych zasad wychowania; brak wsparcia ze strony kierownictwa i współpracowników w kontaktach z rodzicami lub uczniami.

Niejednoznaczność ról, które pełni nauczyciel, ma ogromny wpływ na sytuacje stresowe. Powinien być przyjacielem uczniów, zachowując od nich dystans. Z jednej strony musi być doradcą, rozwiązywać problemy ze studentami, z drugiej strony musi rozwiązywać problemy z dyscypliną i karać przewinienia. Kolejną stresującą sytuacją, która może wpływać na wyniki nauczyciela, to sytuacja między poglądami początkującego i doświadczonego nauczyciela. Konsekwencją kolegi-nowicjusza, nawet jeżeli ma dobrą wiedzę, jest to, że wykazuje mniejsze zaangażowanie. Wszystko to znajduje odzwierciedlenie w relacji między nauczycielem a uczniem.

Wspomniano już, jak sobie radzić ze stresem. Oto kilka innych przykładów, które pomogą w tym zawodzie. W obszarze fizycznym zaleca się zwolnienie, zwłaszcza osobiste tempo. Míček [1997] zaleca, aby postawa osoby była wyprostowana, ponieważ ma to silny wpływ na nasze działania. Jednocześnie ma dojść do rozluźnienia ramion i rąk. Bardzo dobrze jest kilka razy wziąć głęboki wdech i wydech. Na polu psychiki dobrze jest zwolnić - zwłaszcza tempo mowy i spróbować ode-rwać umysł od stresujących okoliczności. Na koniec warto wspomnieć o wystarczającej ilości ruchu. Głównie dlatego, że praca jest głównie siedząca, a ludzie cierpią na bóle pleców, kończyn i głowy.

5. HIGIENA PSYCHICZNA W SZKOLE

Żeby uczniowie i nauczyciele czuli się komfortowo w szkole, muszą istnieć pewne zasady, które to zapewnią. Z jednej strony środowisko, w którym się poruszają, powinno być wesołe, przewiewne, czyste i pozbawione przemocy. Ale przede wszystkim nauczyciel jest osobą, która wpływa na równowagę psychiczną uczniów całą swoją osobowością, uwagą, spokojem i cierpliwością. Jeżeli czegoś takiego nie ma, uczeń to poczuje i odbije się to na nim. Fakt ten odgrywa ważną rolę, zwłaszcza w przypadku dzieci rozpoczynających naukę w pierwszej klasie.

W nauczaniu należy skupić się na tym, aby nie przeciążać uczniów, zwracać uwagę na ich indywidualne tempo i obserwować przerwy. Jest niezbędne uważać, aby przestrzegać reżimu picia i jedzenia. Potrzeba brać pod uwagę krzywą wykonania, która osiąga maksimum na drugiej i trzeciej lekcji. W przypadku starszych uczniów należy wziąć pod uwagę popołudniowe lekcje, kiedy ich wydajność jest przytłumiona. Dzieje się tak również w przypadku krzywej tygodniowej, gdy szczyt sił przypada w połowie tygodnia (wtorek, środa) i stopniowo spada. Jeżeli jest uwaga uczniów spada – w całej klasie, to oznacza, że nauczyciel popełnił błąd. Może to być nieodpowiednia interpretacja programu nauczania lub nie-

zrozumiała i monotonna prezentacja. W każdym razie najważniejszym zadaniem nauczyciela pozostaje spontaniczna uwaga uczniów - oparta na motywacji, ciekawości i podejściu do nich. Konsekwentna praca i siła w negocjacjach to podstawa odpowiedniego przykładu i wzoru ze strony nauczyciela.

ZAKOŃCZENIE

Z wielu badań wynika, że zawód nauczyciela jest jednym z najbardziej stresujących zawodów. Na nauczycielach stawiane są wysokie wymagania i nie każdy jest w stanie znieść taką sytuację. Nauczyciel codziennie spotyka się z wieloma osobami, niezależnie od tego, czy są to uczniowie, koledzy z pracy, kierownictwo czy rodzice. Można więc argumentować, że nauczyciel jest narażony na ciągłe obciążenie, które może niekorzystnie wpływać na jego zdrowie.

Zawód nauczyciela to niewątpliwie bardzo stresująca praca. Dlatego integralną częścią jest przestrzeganie aspektów psychohigienicznych. Poziom zdrowia psychicznego jest bardzo ważny, zwłaszcza, że jest bardzo mocno powiązany ze zdrowiem fizycznym.

LITERATURA

- Bartko, Daniel (1976), *Moderní psychohygiena*. 2. vyd. Praha: Pyramida.
- Bedrnová, Eva a kolektiv (1999), *Duševní hygiena a sebeřízení pro vysokoškoláky a mladé manažery*. Praha: Fortuna.
- Buzan, Tony (2004), *Chytře na své tělo*. Praha: Columbus.
- Cungi, Charly (2001), *Jak zvládat stres*. Praha: Portál.

- Čáp, Jan, Mareš, Jiří (2007), *Psychologie pro učitele*. Praha: Portál.
- Doležal, Jan a kol (1961). *Hygienu duševního zdraví*. Praha: Orbis.
- Hennig, Claudius, Keller, Gustav (1996), *Antistresový program pro učitele*. Praha: Portál.
- Holeček, Václav, Miňhová, Jana, Prunner, Pavel (2003), *Psychologie pro právníky*. Dobrá Voda: Aleš Čeněk.
- Hubner, Johannes (2009), *30 způsobů jak se zbavit stresu*. Praha: Grada.
- Irmíš, Felix (1996), *Nauč se zvládat stres*. Praha: Alternativa.
- Jiřincová, Božena, Holeček, Václav, Miňhová, Jana (1996), *Vybrané kapitoly z psychologie zdraví*. Plzeň: ZČU.
- Kantor, Milan (1994), *Výchova ke zdraví: Poznámky pro budoucí i současné učitele*. Plzeň: Západočeská univerzita. Pedagogická fakulta.
- Křivohlavý, Jaro (2003), *Psychologie zdraví*. 2. vyd. Praha: Portál.
- Kulišťák, Petr. (2011), *Neuropsychologie*. 2. vyd. Praha: Portál.
- Kyriacou, Chris (2004), *Klíčové dovednosti učitele*. Praha: Portál.
- Plháková, Alena (2004), *Učebnice obecné psychologie*. Praha: Academia.
- Praško, Ján (2003), *Jak se zbavit napětí, stresu a úzkosti*. Praha: Grada.
- Průcha, Jan (2005), *Moderní pedagogika*. Praha: Portál.
- Joshi, Vinay (2007), *Stres a zdraví*. Praha: Portál.
- Míček, Libor (1984), *Duševní hygiena*. Praha: SPN.
- Míček, Libor (1982), *Sebevýchova a duševní zdraví*. Praha: SPN.
- Míček, Ladislav, Zeman, Vladimír (1997), *Učitel a stres*. 2. vyd. Opava: Vade-Mecum.
- Vágnerová, Marie (2000), *Vývojová psychologie: dětství, dospělost, stáří*. Praha.

Jaroslav Mužík

Univerzita Jana Amose Komenského Praha

ORCID: 0000-0002-8355-0010

NÁMĚTY PRO DISKUZE O PROBLÉMECH VZDĚLÁVÁNÍ (ODKAZ J. A. KOMENSKÉHO)

SUGESTIE DO DYKUSJI NAD PROBLEMAMI EDUKACJI (ODNIESIENIA DO J. A. KOMENSKIEGO)

THEME FOR DISCUSSION ABOUT PROBLEM OF EDUCATION (INTELLECTUAL LEGACY J. A. COMENIUS)

ABSTRAKT

Odkaz Jana Amose Komenského je možno chápat jako udržování kontinuální odborné a společenské diskuze o problémech vzdělávání a učení. Příspěvek vychází z myšlenky, kterou J. A. Komenský formuloval v Didaktice velké „má-li však člověk státi se člověkem, musí být vzděláván“. V práci Brána jazyků otevřená Komenský postuloval myšlenku respektovat ve vyučování přirozený fyzický, duševní a sociální vývoj dítěte, žáka, studenta i dospělého člověka. V práci Labyrint světa a ráj srdce charakterizuje Komenský učení jako „nesnadný a bolestivý vstup do života“. Příspěvek se zaměřuje na konfrontaci těchto i dalších myšlenek J. A. Komenského se současnou turbulentní, elektronizovanou a digitalizovanou dobou. Z tohoto kontextu vyúsťuje požadavek více zkoumat didaktický proces ve školství i v dalším vzdělávání. Z tohoto

zkoumání vyvozuje autor některé náměty jak zkvalitnit proces výuky na základních, středních i vysokých školách a ve vzdělávání dospělých.

Klíčová slova: vzdělávání, učení, didaktika, další vzdělávání, kompetence

ABSTRAKT

Spušicizně Jana Amosa Komeňského možna rozumět jako cizglř dýskúszę zřwodowř i spolecznř na temat problemů edukacij i učenija się. Artykul opiera się na idei sformulowanej przez J. A. Komeňského w Dydaktyce Wielkich „Ale jeśli człowiek ma zostać człowiekiem, musi być wykształcony”. W pracy *Otwarta brama języków* Komeňski postulował poszanowanie w nauczaniu naturalnego rozwoju fizycznego, psychicznego i społecznego dziecka, ucznia, ucznia i osoby dorosłej. W *Labiryncie świata i raju serca* Komeňski naucza nauki jako „trudnego i bolesnego wejścia w życie”. Artykul koncentruje się na konfrontacji tych i innych idei J. A. Komeňskiego z obecnymi burzliwymi, elektronicznymi i zdigitalizowanymi czasami. W tym kontekście zapotrzebowanie na więcej badań nad procesem dydaktycznym w edukacji i efektach dalszej edukacji. Na podstawie tych badań autorka wyprowadza sugestie dotyczące usprawnienia procesu nauczania w szkołach podstawowych, średnich i wyższych oraz w edukacji dorosłych.

Słowa kluczowe: edukacja, uczenie się, dydaktyka, kolejna edukacja, kompetencje

ABSTRACT

The legacy of Jan Amos Comenius can be understood as a continuously professional and social discussion on the issues of education and learning. The article presents the idea formulated by J. A. Comenius in the *Great Didactics*: “If a person is to become a man, he must be educated”. In his work called “The gate of unlocked languages”, Comenius postulated the thought of respecting the natural, physical, spiritual and social development of a human - a child, a student and an adult. In the work *Labyrinth of the World and Paradise of the Heart*, Comenius characterises learning as „difficult and bitter entry into life”. The article focuses on confronting the ideas of J. A. Comenius with the current, turbulent, electronic and digitalised times. The context results in the need for more investigation in the area of the didactic process in schools and further education. The author introduces suggestions connected with the improvement of the teaching processes at elementary and secondary schools as well as at universities and in adult education.

Key words: education, learning, didactic, further education, competency

1. NÁZORY NA JANA AMOSE KOMENSKÉHO

Stojí za připomenutí, že dílo a život Jana Amose Komenského byl předmětem zkoumání a hodnocení pedagogů, odborníků z jiných věd, politiků, duchovních a dalších veřejných činitelů prakticky v celosvětovém měřítku. Uvedme si několik příkladů. Významný pedagog Republiky Československé Oldřich Pech [1937, s. 201] píše, že Komenský „shrnul všechny školské potřeby nové doby a na základě realistického poprvé konstruoval všeobecnou didaktiku i řešil speciální otázky metodické. Jeho obecné spisy pedagogické od satirického líčení Labyrintu až k Unum Necessarium nepřestává naříkati nad vadami škol. Proto jeho didaktické spisy mají za úkol odstranit současné zlořády, zlepšiti metody, zpříjemniti a usnadniti učení“.

V duchu myšlenek J.A.Komenského se vyslovil i významný americký reformní pedagog John Devey [1904, s. 9], který spojuje působení školy se sociálním pokrokem. Hovoří o tom, že „jsme náchylní pohlížeti na školu z hlediska individualistického, jako na poměr mezi učitelem a žákem, nebo mezi učitelem a rodiči. Co nejvíce nás přitom zajímá, jest přirozeně pokrok, jež učinilo jednotlivé nám známé dítě, jeho pravidelný rozvoj, jeho postup ve znalosti čtení, psaní, počítání, přibývání jeho země – a dějepisných vědomostí, zdokonalování jeho způsobů, návyky na obratnost, pořádek a pracovitost...“

Jak upozorňuje další český pedagog z dob Rakouska Uherska a první republiky Jan Mrazík [1893, s. 83] „Didaktika tj. umění umělého vyučování, mu pojišťuje slávu nesmrtelnou. Didaktiku napsal Komenský česky, později byla přeložena do polštiny a byla znovu zpracována latinsky. Komenský se Didaktikou vysoko povznesl nade všechny své předchůdce a současně pracovníky v tomto oboru, ba že předstihl věk svůj tak dalece, že nikým předstižen nebyl a všeobecně považován a uznáván jest za největšího pedagoga všech národů a všech věků... uznání dostá-

vá se Komenskému jako průvodci novodobé pedagogie a jako hlasateli všeobecného vzdělávání a organizátoru lidového školství vůbec“.

Komenského dílo bylo předmětem bádání i sovětských pedagogů v 50. letech minulého století. Například Medynskij [1950, s. 76, 79] cituje Komenského v tomto kontextu „Není třeba uchovávat vědu v knihách pro vědce, je třeba, aby vědění bylo přístupné všem“. Tento autor připomíná, že Jan Amos Komenský „po několik let spravoval školy v Maďarsku, kam byl pozván jako věhlasný pedagog. Sestavil Svět v obrazech, první učebnici založenou na principu názornosti“ a vyzdvihuje Komenského myšlenku uplatňovanou ve školství „Znáti cokoliv – to znamená studovat věc na základě jejích příčin“.

Životem J.A. Komenského a jeho dílem se zabýval i profesor Jan Patočka, signatář Charty 77, významný disident a statečný odpůrce komunistického režimu u nás. Spolu se spoluautory Kopeckým a Kyráškem [1957, s. 31] zdůrazňoval... „neobyčejný význam a rozmach, s nimiž se oddal myšlence vzdělání, metodice jeho sdělování a rozšiřování způsobem, který v dosavadní historii kultury neměl obdoby a který z něho učinil tvůrce soustavného vychovatelství, přirozené metody didaktické a velikých projektů reformy vzdělání, které patří k největším kulturním statkům všeho moderního lidstva“.

Jan Babišta Bárta, kněz pronásledovaný komunistickým režimem propagoval v 70. letech minulého století v našem školství v souladu s principy J.A. Komenského otevřenost výuky. Ta měla žákům poskytnout různé názory na život celkově i ve společnosti včetně toho náboženského. Bárta zdůrazňoval, že víra není samozřejmost, že k ní člověk musí dojít a že vzdělávání má dát odpovědi na složité otázky života člověka a vývoje lidstva, že se nemá opírat jen o „jedině správný“ výklad a o ideologická schemata. Zdůrazňoval vnitřní svobodu člověka a individuální pohled na společenskou realitu.

Výstižné hodnocení Komenského uvádí Havelka [1925, s. 34] „Komenský J.A. (nar. 28.III.1592, zemřel 15. XI.1670) největší český peda-

gog, z jehož myšlenek téměř všechno moderní školství se vyvinulo...“ Nic na tom nemění ani skutečnost, že Komenský ve své době při reformě školství v některých zemích například v Anglii a Francii neuspěl. Důvody toho neúspěchu byly mimo vzdělávací oblast, spíše v oblasti komunikace s vládci, církvemi ve zmíněných zemích. Přínos J.A.Komenského je v této souvislosti v tom, že propracoval horizontální i vertikální systém školství. Celou pedagogiku odvodil z přírody. Didaktické poznání následuje jak on říkal naturu, přírodu v širokém slova smyslu. V tomto kontextu tvrdil, že člověk když si osvojí informaci ještě není vzdělán, ale musí vědět jak s informací naložit. Osvojenou informaci v duchu ideí J.A. Komenského lze použít „*k blahu i škodě bližního svého*“. Příklad z nedávné současnosti. Například ekonomické poznání lze použít ve prospěch lidí či společnosti, ale také k tunelování ekonomických subjektů... Jan Amos Komenský již ve své době vystihl to, že každý člověk je příliš zaneprázdněn sám sebou. Jeho výrok, že „čím více člověk lpí na sobě, tím méně je člověkem...předávání poznatků dovedností je velmi důležité proto, aby člověk překonával sám sebe...“ lze klidně dosadit do současné doby.

2. JAN AMOS KOMENSKÝ SOUČASNÁ DOBA

Z rozsáhlého díla J. A. Komenského je možno upozornit na některé myšlenky a ukázat jejich význam a určité aktuální modifikace. V jeho práci *Labyrint světa a ráj srdce* [2013] najdeme paralely formativního vlivu školy na mladého člověka (poutníka). Komenský píše [2013, s. 62, 63], že „poutník si prohlíží stav věcí určených nejprve všeobecně... a pak ho čeká „nejprve těžká zkouška, a pak přijde k bráně, kterou nazývali učení“. V dalším textu Komenský alegoricky popisuje učení jako „nesnadný a bolestivý vstup“ do života, jako proces, který „nejde bez práce a nepříjemností“. Velice zajímavé jsou další úvahy „nedostatků mezi učenými“ a neřádech při studiu. V jednom vydání díla J.A. Komenského

Labyrint svět a ráj srdce [1955, s. 19] je zdůrazněno, že „poutník prohledává rynek světa s rozličnými povahami a posuňky“. V své práci Didaktika Velká [1905, s. 52 – 55] objasňuje J. A. Komenský své východisko didaktického systému, který tvoří vzdělání, ctnost (počestnost mravní) a nábožnost (pobožnost) takto: „každý člověk se rodí schopným nabývat znalostí věcí“... vštípena jest člověku také touha po vědění a nejen schopnost snášeti práce, nýbrž i touha po nich...“ Na jiném místě Komenský dodává: „Neboť kdo netouží vždy něco nového slyšeti, viděti a něčím novým se zabývat? Komu není potěšením každý den někam jíti, s někým mluvit, na něco se vyptávat a opět sám něco vypravovat?“ V tomto kontextu pojednává o významu mysli člověka, smyslů (oči, uši, hmat) pro učení a vzdělávání. Jeho vyjádření „Má-li však člověk státi se člověkem musí býti vzděláván“. [tamtéž s. 67] je klíčovým momentem nejen pro školní vzdělávání, ale i pro celý duchovní život společnosti a rozvoj kultury v tomto rámci.

Když v roce 1631 vyšla Komenskému učebnice Brána jazyků otevřena, stala se z ní téměř okamžitě přelomová práce v pedagogické oblasti. Komenský reagoval na potřebu zjednodušit výuku latiny, která byla považována za univerzální dorozumívací jazyk jeho doby. Tehdejší vědy, zvláště přírodní produkovaly nové poznatky, ale studenti na ně neměli čas, protože se hodně hodin snažili proniknout do latinské gramatiky. Komenský v této souvislosti postuloval jeden z hlavních **principů učení spočívající v respektování přirozeného fyzického, duševního a sociálního vývoje dítěte, žáka, studenta i dospělého člověka**. Je zde v podstatě zahrnuta myšlenka rozvoje aktivit spadajících do systému celoživotního vzdělávání a učení. Nicméně je nutné konstatovat, že v současnosti registrujeme výrazné disproporce a to zejména v první fázi celoživotního vzdělávání a učení, tj. v předškolní výchově. Stále více se mluví o tom, že u dětí v mateřských školách klesá úroveň základních motorických návyků, jako dovednost se samostatně obléci, obout apod. Na druhé straně však u stejných dětí stoupá úroveň některých specia-

lizovaných dovedností, například děti umí zacházet s tablety a chytrými telefony apod. Průzkum společnosti AVG v České republice z konce roku 2013 ukázal, že ve skupině dětí 3-5 let umí 63% dětí hrát počítačovou hru, 47% ovládat mobilní telefon a na druhé straně jen 23% dětí umí plavat a 14% zavázat si bez problémů tkaničku u bot. Realita ukazuje, že výchova dětí probíhá v duchu požadavků digitální doby, avšak současně předškolní zařízení, škola i rodiče vytváří dětem malý prostor pro jejich přirozené fyzické aktivity.

Je třeba si uvědomit, že **současné školství má do ideálu vychovat všestranně a harmonicky rozvinutého člověka v mnohých směrech dosti daleko**. Děti jsou jednostranně přetěžovány „sedavými“ aktivitami, strava ve školních jídelnách není zrovna zdravá, i když v této oblasti registrujeme určité zlepšení. Také dvě hodiny tělocviku jsou naprosto nedostatečné a fyzická kondice dětí není dobrá. Jsou země, například pro nás sice vzdálený Nový Zéland, kde děti ve školách sportují každý den. Lze se určitě shodnout v druhu idejí J. A. Komenského, že absolvent základní, resp. hlavně střední i vysoké školy by měl být všestranně harmonicky rozvinutý člověk se všeobecně společenským a kulturním rozhledem a dobře připravený na své povolání. To je podstata jednoty všeobecného a odborného vzdělávání. Zda je tomu tak, záleží na kvalitě školy, ale také trochu na studentech, na jejich motivaci, studijním výkonu, trvalosti uchování výsledků učení. Významnou roli sehrává v tomto procesu učitel.

Co je ve vzdělávání dnes zásadním koncepčním problémem? **Je to vztah klasického a elektronického vzdělávání**. Na celý tento problém je třeba se podívat z úhlu pohledu konceptu celoživotního vzdělávání a učení. **Elektronizace vzdělávání je v dnešní digitální době objektivním, ničím nezastavitelným procesem**. Stručné poznámky k elektronizaci školství lze rozdělit do dvou oblastí. První se týká analýz provedených na základním a středním školství. Co se týká základních škol, tak se vedou rozsáhlé diskuze o vztahu klasické a elektronické výuky, které

se mediálně koncentrují v tematicce „Tablety či iPady ve škole či ne?“ „Když ano, tak v jakém rozsahu?“ Jednoznačné je, že žijeme v elektronické či digitální době a děti používají již zcela běžně tablety na zábavu a hraní her. Problémem je, že hlavně u nás neexistuje v tomto smyslu seriózní vědecký výzkum, nepočítáme-li ovšem šetření nakladatelství Fraus z Plzně, které spíše připomíná marketingovou podporu uplatnění svých produktů. Zmíním se tedy o dvou zahraničních šetřeních, které dokládají druhou do jisté míry krajní polohu tohoto problému. První výzkum z roku 2012 v USA ve školním okrsku Los Angeles na základních a středních školách se vzorkem více než 50 tisíc učitelů, studentů a jejich rodičů. Výzkum ukázal, že iPady jsou nejen schopné nahradit tištěné učebnice, ale prokazují řadu výhod jako možnost aktualizace poznatků, získávání a používání materiálů z on-line zdrojů. K tomuto hodnocení dospěli rovnoměrně jak studenti, tak učitelé i rodiče studentů. Obdobné závěry učinil výzkum v roce 2014 v síti Steve Jobs Schools v Nizozemí se vzorkem 30 tisíc respondentů. U nás jsou všeobecně známé výhrady prof. Martina J. Stránského, který se domnívá, že lidé, kteří čtou informace z monitoru, si pamatují o třetinu méně, než když si totéž přečtou z papíru. Mozek podle něho vidí písmenka jako fyzické předměty a proto si je pamatuje lépe. Uvedený odborník dále uvádí, že proti tabletům ve škole hraje také fakt, že číst z obrazovky je pro oči náročnější než z papíru. Ve zmíněných šetřeních v USA a Nizozemí se objevuje ještě jeden pro vzdělávání důležitý efekt aplikace elektronických prostředků ve výuce. Respondenti potvrzují, že tablety či iPady podporují tvůrčí činnosti žáků a studentů. K tomu dodává známý expert z University Cambridge prof. Haňka: „Důležité je posílit tvůrčí myšlení dětí a studentů. Jestli se tak děje přes tablety či klasické učebnice je vedlejší“.

Druhá oblast úvah o elektronizaci vzdělávání se týká návrhů, jak využít přednosti takto pojatého vzdělávání k zlepšení kvality didaktického procesu uvnitř školské soustavy. V České republice v současnosti existují na základních školách ničím neodůvodnitelné

rozdíly v úrovni výuky. Z tohoto důvodu by bylo velmi prospěšné také zřízení „Internetové edukativní televize“, které by přispělo k postupnému vyrovnaní těchto rozdílů. V této televizi by mohly být příklady dobré praxe, tj. vzorové výukové hodiny z různých předmětových oblastí například přírodních věd, matematiky, výuky cizích jazyků apod. Ve středním školství je tato potřeba elektronických „vzorových“ vzdělávacích programů ještě podtržena skutečností, že přes různé problémy pokračuje projekt státních maturit. Co se týká vysokých škol, tak ve světě dále probíhá diskuze, jak zpřístupnit tyto vzdělávací instituce co nejširšímu počtu mladých lidí i vlastně celé veřejnosti. Jeden příklad za všechny. V USA Michiganský technický institut (MIT) rozjel již v roce 2004 velký projekt, kdy nainstaloval do svých učeben webové kamery, které snímají jednotlivé přednášky. Kdokoliv z celého světa má možnost přes internetové stránky být přítomen. Začalo se s dostupností 900 kurzů v celkem rozličných 33 akademických disciplínách na všech pěti fakultách univerzity. Od roku 2007 pak škola umožnila sledovat veškeré přednášky a semináře, které pořádá. Nabízí současně i přístup k studijním materiálům, sylabům atd. To vše bezplatně, bez nutnosti jakékoliv registrace. Tato aktivita MIT ukázala, že lze snadno a bez větších finančních nákladů zpřístupnit studium všem zájemcům. Dále je tím dáno určité srovnání s jinými školami ve světě a navíc nic nezůstane utajeno z toho, co se na škole děje. Bohužel jestli setrváte a absolvujete celé studium, nezákáte žádný certifikát ani diplom, to škola neumožňuje.

V podmínkách českých univerzit bych si dovedl představit koncept daleko skromnější, ale pro rozvoj této oblasti velmi důležitý. Na určitém webu či odborném portálu by mohly být volně ke shlédnutí přednášky světových kapacit z různých vědních oborů. Studenti by pak měli možnost vyslechnout a podívat se na vystoupení různých pedagogů, kteří třeba již u nás byli, ale jejich přednášky viděli jen „vyvolení“ studenti a učitelé vysokých škol. Jen namátkou tento výčet. Například zde přednášel Philipp Kotler, guru marketingu, dále lord Whitmore, zakladatel

koučování, „neodolatelný“ Bill Gates, za management Peter Drucker i známý britský sociolog polského původu, Zygmunt Bauman, bohužel nedávno zemřelý. Totéž by šlo provést i s přednáškami některých českých či slovenských předních univerzitních učitelů... Je trochu s po-
divem, že v tomto směru se v České republice nic moc neděje, i když
dílní iniciativy některých učitelů základních i středních škol, profesních
organizací samozřejmě existují a nabídka některých webů a portálů je
v tomto směru zajímavá.

3. DISKUSNÍ PROBLÉMY VE VZDĚLÁVÁNÍ

Britský politik **David Blunkett** v roce 2000 shrnul succus peda-
gogického optimismu takto: „**Vzdělání je klíčem k prosperitě**“ – pro
každého z nás individuálně i pro národ jako celek. **Investice do lidské-
ho kapitálu bude základem úspěchu v ekonomice jednadvacátého
století, založené na vědomostech**“. Ekonomický koncept společnosti
založené na znalostech počítá s tím, že vedle techniky, technologií a fi-
nančního kapitálu stojí vědomosti a znalosti člověka, které se dostávají
do ústřední role tvorby hodnot ve společnosti. Ekonomové i politolo-
gové mluví o **společnosti vědění či znalostní společnosti**. S tím ovšem
souvisí otázka, v jaké ekonomické kondici se každá společnost nachá-
zí. V době hospodářské recese se snižuje šance vysoce kvalifikovaných
pracovních sil (například nových absolventů vysokých škol) na získání
zaměstnání. Také nedostatek pracovních nabídek v průmyslu nebo služ-
bách snižuje váhu dalšího profesního vzdělávání nebo smysl rekvalifika-
cí. Heslo o vzdělávání jako klíči k prosperitě se jeví pod tímto zorným
úhlem poněkud komplikovaněji.

V literatuře ovšem existuje **řada názorů, které optimistický po-
hled na úlohu vzdělávání ve společnosti nesdílejí**. Například italský
filozof a spisovatel Julius Evola (česky Jezdit na Tygru, 2009) považuje
veškerou moderní společnost a její vzdelanost na úpadkovou. Ang-
lický spisovatel Aldous Huxley ve své „negativní utopii“ (česky Konec

civilizace, 1970) popisuje společnost, která uměle zvyšuje svoji spokojenost za cenu ztráty citu a emocí na čemž se podílí zejména systém vzdělávání. Americký mediální odborník Neil Postman se v knize esejí (česky Ubavit se k smrti, 2000) uvádí, že televize jako sociální medium poskytuje méně myšlenek díky „přelétavému“ mediálnímu obrazu a že není vhodná pro poskytování vzdělávání. Z dalších autorů, kteří kritizují vzdělanost v současné době je profesor vídeňské univerzity K.P.Lie-smann (česky Teorie nevzdělanosti, Omyly společnosti vědění, 2009), dále pak I.Illich (česky, Odškolsnění společnosti, 2001). Z našich autorů pak Keller, Tvrdý (Vzdělanostní společnost, Chrám, výtah a pojišťovna, 2008) upozorňují na to, že vzdělání již žádnému člověku nepřináší automaticky vyšší společenský status, jak to bylo v 60. letech minulého století. Podle těchto autorů se vzdělání dnes přeměňuje v jakousi pojišťovnu, která může uchránit absolventy škol před sociálními riziky. V této souvislosti je zajímavé, že takto fundovaní autoři v celé knize nemají ani jedinou zmínku o „průniku“ elektronických komunikačních prostředků do vzdělávací oblasti. Autoři upozorňují též na skutečnost, že například vzdělávání v podniku přispívá k nerovnosti postavení manažerů a ostatních zaměstnanců. Z různých výzkumů v Evropě dovozují, že manažeři v tomto smyslu více využívají vzdělávání, které jim přináší exkluzivní informace a tím i konkurenční náskok před ostatními.

Diskuzní linie ve vědě i společnosti **o charakteru vzdělanosti se zhruba za posledních padesát let vedou zjednodušeně řečeno ve dvou hlavních směrech. První je tradiční společenská představa o povinných encyklopedických vědomostech** jako o výstupech vzdělání podložených znalostmi klasických jazyků (latina, řečtina). O tom, že model vzdělanosti ještě „žije“ svědčí i skutečnost, že tradiční britské univerzity jako je Oxford či Cambridge přijímají ke studiu uchazeče, kteří tyto klasické jazyky ovládají, což považují za způsobilost pro akademický život. **S klasickou vzdělaností je spojena i určitá morální integrita osobnosti lidí.**

Velkým problémem **encyklopedického pojetí vzdělávání** je omezená možnost zařadit dnes již rozsáhlé poznatky zrůzných oborů do učebních plánů a osnov prakticky všech typů škol. Je možné zmínit příklad z vysokoškolské výuky. Podle údajů Unesco [2013] vychází dnes na světě více než 120 tisíc titulů odborných časopisů. Každý den v nich vychází více než 20 tisíc odborných článků. Dostat tyto poznatky do linie skripta – učební materiály – odborné knihy je takřka nemožné. Navíc v řadě oborů jde velmi dopředu výzkum, vývoj a inovace takže hrozí zastarávání získaných vědomostí ze studijních materiálů a pomůcek. Někdo může namítnout, že pro rychlé a efektivní osvojení „čerstvých“ poznatků máme dnes Wikipedii... Je to jen částečná pravda. Wikipedie sice umožňuje relativně rychle získat aktuální informace, ale současně ukazuje jasné bariéry v jejich osvojování, v němž je škola a vzdělávání v řadě oborů nenahraditelnou podmínkou.

Druhý směr úvah dochází k závěrům, že **vzdělání se stále více definuje pomocí řady kompetencí**. Tyto kompetence zasadí mladé lidi do situace získat profesně i společensky nutné znalosti, kriticky je zkoumat a rozvíjet včetně schopnosti nepoužitelné znalosti či vědomosti „vyřadit“. Kompetence v jistém slova smyslu nahrazují tradiční model vzdělanosti, i když nelze současně říci, že je klasické představě o vzdělaném člověku definitivně úplně „odzvoneho“. V odborné literatuře i v oficiálních dokumentech týkající se vzdělávací politiky se uvádí ještě pojem **klíčové kompetence** a rozumí se tím nejčastěji znalosti, schopnosti a dovednosti jednat adekvátně v pracovních a životních situacích a vytěžit z nich maximum pro životní úspěch. Někdy jsou klíčové kompetence vztaheny k určité konkrétní profesi a pracovní pozici. Jsou měřitelné, hodnocené a oceňované podle úrovně standardně nabízených profesních kompetencí na daném segmentu trhu práce.

V roce 2014 oslavíme kulaté výročí uzákonění povinné školní docházky na našem území. K tomuto výročí připravuje Tobias Jirous syn známého dizidenta magora Jirouse návrh ústavního zákona, který by

povinnou školní docházku zrušil a nahradil ji povinným vzděláváním... Děti v základní škole vlastně přebírají model života svých rodičů. Den co den odchází ráno do školy, kde tráví řadu hodin, odpoledne pak navštěvují zájmové kroužky apod. V tzv. alternativní vzdělávací cestě, kterou u nás třeba představují školy společnosti Scio je režim výuky zcela odlišný. Klasické výuce jsou věnovány v týdnu třeba dvě odpoledne, v ostatním čase plní děti zadané úkoly samostatně či kolektivech. Dalším problémem základního školství je zavedení povinné matematiky již od první třídy. Výzkumy například z Nizozemí ukazují, že studium matematiky vyžaduje určitou osobnostní zralost. Výsledky těchto šetření ukazují, že žáci ze škol, kteří s matematikou začali až třeba v 6. třídě složili náročnou maturitu z matematiky lépe než ti, kteří ji měli hned po vstupu na základní školu.

Dalším problémem je otázka přístupnosti vzdělání. Výzkumy ve Velké Británii ukazují, že nerovnosti ve vzdělávání vznikají ještě předtím, než žáci začnou chodit do školy. Dosažené vzdělání je výrazně spojeno se sociálně ekonomickým prostředím rodiny, ze které pochází. Například badatel Sutton Trust sledoval vzdělávací dráhu dětí, které měly ze zákona hrazeny obědy ve škole (sociálně slabší žáci) a ty, kteří si je hradili sami. Výzkum trval přes 10 let a ukázal, že sociálně slabší studenti dosáhli u maturit jen průměrných výsledků a na univerzity šla méně než třetina z nich.

Zajímavým námětem k diskuzi je společenská prestiž vzdělávání, status vzdělanosti ve společnosti. V mediální oblasti je popularizována řada případů, kdy rodiče projektují život dětí s tím, že vzdělávání vlastně není k úspěchu ve společnosti potřebné. Jeden takový velmi známý případ opakovaně v médiích popularizuje otec hokejisty Zacha, který nyní hraje v Kanadě Národní hokejovou ligu. Jeho výchova syna byla založena na tom, že škola počká, vzdělání jeho syn nepotřebuje, ne důležitý je trénink, který syna dostane k penězům a tím i k společenskému postavení. Otec Zacha doslova uvádí „škola není důležitá, až bude

čas syn si může maturitu doplnit na internetu“. Herec David Gráský se v médiích nechal slyšet, cituji „české školství je příšerné“. Vadí mu zejména autorita učitelů, podle něj by měl být učitel kámoš, když je učitel kamarád, je to tehdy, když mu může bez obav říci „ty vole“. Jakýsi amatérský námořník jménem Krautschneider, který vyšel ze sedmé třídy základní školy, dává na obdiv svůj životní příběh. V médiích tvrdí, že „nevím o ničem, co by se člověk nemohl naučit sám“. I když vlastně nedokončil základní školu, tak objevil celý svět, domluví se sedmi jazyky napsal již patnáct knih.

Dále je možno připomenout tzv. **bankovní koncept vzdělávání**, jehož autorem je známý brazilský vzdělavatel a později politik Paulo Freire. Na základě této představy jsou adresáti vzdělávacího působení zaměřeni pouze na přijímání, plnění a ukládání vědomostí i dovedností. Proti tomuto konceptu stojí tzv. společné konstruování znalosti učitelů (lektorů) a studentů či dospělých účastníků výuky. Myšlenka transformace vědomostí a dovedností je někdy vzdálená současnému pojetí výuky. „Není tomu tak, že nějaká fakta, nějaké penzum vědomostí a dovedností tvoří základ vzdělanosti?“ „Není to tak, že je nutno propracovávat obsah vzdělávání a k němu hledat adekvátní metod výuky?“ tj. že je potřeba hledat metody jak identifikovat jevy reality a stavět se k nim kriticky. Změny v technologiích nejen komunikace, ale i výroby a služeb způsobují výrazně změny v požadavcích na profese, resp. pracovní pozice. Vlivem rozšíření výpočetní techniky se mění náplň práce lidí v dělnických, obchodně – provozních, manažerských i správních profesích. To má velký vliv na školský systém i na další vzdělávání. Dále se prosazuje názor, že využití elektronických informačních technologií musí nutně vést k tomu, že již není nutné si pamatovat a memorovat velké množství informací. V této souvislosti jen připomínám výrok, který je přisuzován Einsteinovi. „Nemusíte vědět nic, musíte jen vědět, kde to najít“. Je tomu opravdu tak? Informační technologie, tablety, chytré mobily jsou často brány jako osvoboditelé lidí od břemene znát věci.

Jinými slovy, místo toho, aby se studenti či dospělí učili fakta, osvojovali vědomosti, měli by se spíše učit univerzální dovednosti vyhledávání informací a investigace.

Jako zásadní odkaz J.A.Komenského současné době je nutno chápat ve vedení kontinuální odborné a společenské diskuze o problémech vzdělávání. Tato diskuze by měla probíhat v duchu výroku J.A.Komenského [1987, s. 146]... „Řeč nechť souhlasí s rozumem jak mluvícího, tak naslouchajícího. Mluvícího, aby nevyjadřoval něco jiného, než cítí, poslouchajícího, aby se to hodilo k jeho chápavosti... nemluv vše co bys mohl říci nebo víš, ale jen to co prospívá... Prázdné nádoby duní“. V expozici Muzea Komenského v Uherském Brodě je v této souvislosti uveden Komenského dovětek ...“vůl zůstane vždy volen“. Tato diskuze by měla přinést výzkumy podložené závěry, které by mohly vyústit v komplexní reformu českého školství. Dosavadní vývoj po společenských změnách v roce 1989 totiž ukázal nesystémovost prováděných změn. Je možno souhlasit s českým významným pedagogem z dob Rakousko-Uherska a Republiky Československé Otakarem Kadnerem [1904, s. 12] v souvislosti s úlohou školy v životě člověka píše, že ... „Nutno dále připustiti, že také škola není vždy vhodným místem pokusů, dokonce, že není psychologickou laboratoří“.

LITERATURA

- Alt, Robert (1953), *Der Fortschrittliche Charakter der Pädagogik Komenskýs*, Berlin: Volk und Wissen.
- Brunner, Jarome Seymour (1995), *Vzdělávací proces*, Praha: SRN.
- Cieślak, Andrzej (1981), *Rozwój teorii i praktyki kształcenia ustawicznego*, Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Dewey, John (1904), *Škola a společnost*, Praha: Jana Laichter.
- Drefenstedt, Edvard (1977), *Unterrichtstheorie*. Berlin: Volk und Wissen.
- Freire, Paulo (2008) *Pedagogia del oprimido*, Madrid: Singlo.
- Gris, Richard (2008), *Die Weiterbildungslüge*, Frankfurt: Campus Verlag.
- Havelka, Jiří (1925), *Slovníček pedagogický*, Praha: Česká grafická unie.
- Illich, Ivan (2001), *Odškolnění společnosti*, Praha: Slon.
- Kádner, Otakar (1906), *Príspevky k pedagogice experimentální*, Praha: Ladislav Grégr.
- Keller, Jan, Tvrdý Lubor (2008) *Vzdělanostní společnost? Chrám, výtah a pojišťovna*, Praha: Slon.
- Komenský, Jan Amos (1905), *Didaktika velká*, Praha: Dr. Grégr a syn.
- Komenský, Jan Amos (1955), *Labyrint světa a ráj srdce*, Praha: SPN.
- Komenský, Jan Amos (2013), *Labyrint světa a ráj srdce*, Praha: Prah.
- Komenský, Jan Amos (1987), *O sobě*, Praha: Odeon.
- Kopecký, Jaromír, Patočka, Jan, Kyrášek, Jiří (1957) *Jan Amos Komenský*, Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Lenzen, Dieter (2014), *Bildung*, Berlin: Ullstein Buchverlage.
- Liessmann, Konrad Paul (2009), *Teorie nevzdělanosti*, Praha: Academia.
- Medynskij, Jevgenij Nikolajevič (1950), *Dějiny pedagogiky*, Praha: SPN.
- Mrazík, Jan (1983), *Jan Amos Komenský*, Praha: Dr. Grégr a syn.

Mužík, Jaroslav (2016), *K současnému pojetí vzdělání a dalšího vzdělávání*, Praha: Národní panel vzdělávání.

Mužík, Jaroslav (2010), *Andragogická didaktika*, Praha: Wolters Kluwer.

Pech, Oldřich (1937), *Příruční slovník pedagogický*, Praha: Česko-Slovenská grafická unie.

Theodoro, António (2003) *Globalizacao e educacao*, Lisboa: Raino Neves.

Veteška, Jaroslav (2011), *Proměny školního vzdělání v biodromálním kontextu*, Praha: Verlag Dashöfer.

Zucha, Rudolf O. (1993), *Praktická příprava manažera*, Praha: Management Press.

Małgorzata Zarebska

Małopolska Uczelnia Państwowa im. rtm. W. Pileckiego w Oświęcimiu

ORCID: 0000-0002-1016-6579

**KAPITALIZM, DEMOKRACJA, RELIGIA
W ŚWIECIE GLOBALNEGO RYNKU.
WOKÓŁ MYŚLI MICHAELA NOVAKA**

**CAPITALISM, DEMOCRACY, RELIGION
IN THE WORLD OF GLOBAL MARKET.
AROUND THE THOUGHT OF MICHAEL
NOVAK**

ABSTRAKT

Jednym z podstawowych problemów kultury europejskiej jest kwestia odpowiedzi na pytanie o relację: kapitalizm, demokracja a świat wartości. W świecie nowożytnym źródłem wartości staje się autonomiczna i suwerenna jednostka, uczestnik wymiany, rynku. W ujęciu Locke'a i A. Smitha nie oznacza to, iż w tym świecie nie ma wartości. I to jest myśl Novaka. I taki jest duch demokratycznego kapitalizmu.

Słowa kluczowe: J. Locke, A. Smith, M. Novak, kapitalizm, demokracja, religia, demokratyczny kapitalizm, Ameryka

ABSTRACT

One of the main problems of the European culture is to answer the question connected with relations between capitalism, democracy and the world of values. In

the modern world, an autonomous and independent individual, as a participant of the exchange and the market, becomes a source of values. As J. Locke and A. Smith state this does not mean that there are no values in the world we live in. The same thought demonstrates M. Novak, thus this is the spirit of the democratic capitalism.

Key words: J. Locke, A. Smith, M. Novak, capitalism, democracy, religion, *democratic capitalism*, America

Oblicze współczesnego świata określa to, co powszechnie ujmuje się jako zjawisko globalizacji. Świat stanowi całość, na którą składa się wielość procesów, faktów, idei, opinii, zwyczajów ludzkich, mających – mimo pewnych różnic – cechy wspólne. Jesteśmy tacy sami; i mamy takie same problemy. Taka konstatacja wydaje się być zgodna ze stanem faktycznym. Jak jednak wolno sądzić – a taki sposób rozumowania jest dziś powszechny – jest tak tylko na pierwszy rzut oka. Powiedzieć, iż globalizacja to my, wszyscy, to powiedzieć niewiele... Jest to język ogólników. Ta sytuacja jednak nie oznacza, że namysł nad współczesnym światem ludzkim, traktowanym jako całość, skazany jest – niejako z *definicji* – na rozważania w kategoriach nic nie mówiących tautologii. Przeciwnie. Rzecz jednak w tym, iż kiedy podejmuje się taką refleksję, to w jej punkcie wyjścia istnieje konieczność ustalenia tego, jakie kwestie w tym „całościowo” widzianym ludzkim świecie trzeba uznać za fundamentalne. Jest bowiem tak – i jest to pogląd w wielowiekowej tradycji kultury i cywilizacji uznany za oczywistość – iż podstawowym zagadnieniem całokształtu problemów, jak składają się na tę tradycję, jest kwestia odpowiedzi na pytanie o świat *wartości*; o to, czym jest *Dobro*, a czym *Zło*; czym *Prawda*, a czym *Fałsz*; czym jest *Sprawiedliwość*, a czym jej brak. Jest to pytanie o to, kim jest człowiek, jednostka ludzka; wedle jakich reguł ma ona zorganizować swoje życie pośród innych jednostek... I tak jest także dzisiaj.

Świat współczesny to – jest to inne określenie zjawiska globalizacji – świat Zachodu. Jest to rzeczywistość kapitalizmu, liberalizmu, demokracji. To tu mówi się o wolności, równości, prawach człowieka; każdej konkretnej jednostki ludzkiej. Tą sferą ludzkiego „ducha”, która ukazuje świat *wartości*, ich istotę i hierarchię, jest religia. Religia od zawsze była nieodłączną częścią składową kultury i cywilizacji. I tak pojawia się szczególny – diskutowany już od szeregu pokoleń – problem. Jeżeli nowoczesne państwo to taka organizacja życia zbiorowego, która buduje na zasadach ustalonych zgodnie z przekonaniami autonomicznych i suwerennych jednostek, to powstaje pytanie o źródła tych przekonań. A to nie oznacza niczego innego, jak pytanie o źródła *wartości*; a więc o religię. Religia, każda religia, wskazuje na świat przekraczający sferę przekonań jednostki; na coś, co jest *spoza* jej indywidualnego „świata”. W *demokracji* wszak uznanie czegoś, co jest *spoza* tego „świata”, wydaje się sprzeczne z istotą tego systemu współżycia ludzi. Czy jest to zatem w demokratycznym państwie do pogodzenia? I w tę problematykę wpisuje się myśl Michaela Novaka...

Michael Novak urodził się w 1933 roku w Johnstown w Pensylwanii w rodzinie emigrantów ze Słowacji. Został wychowany w duchu głęboko katolickim. W latach swojej młodości utożsamiał się ze stanowiskiem socjalistów chrześcijańskich. Pod wpływem studiów z zakresu historiozofii i ekonomii, głównym przedmiotem jego zainteresowań stała się kwestia relacji: religia chrześcijańska, nauka społeczna Kościoła katolickiego a zagadnienia związane z funkcjonowaniem kapitalizmu, wolnego rynku, demokracji, tolerancji. W czasie wojny w Wietnamie działał w ruchu, który był jej przeciwny. Reprezentował Stany Zjednoczone w Komisji Praw Człowieka przy ONZ w Genewie, a także przewodniczył amerykańskiej delegacji na KBWE w 1986 roku. Jego kariera naukowa rozpoczęła się na uniwersytecie Harvarda. Wykładał także na uniwersytecie Stanforda w Kalifornii, Syracuse w stanie Nowy Jork, a także kierował katedrą religii i polityki społecznej w American Enterprise

Institute w Waszyngtonie. Posiadał 15 doktoratów *honoris causa*. Był także laureatem wielu prestiżowych nagród, takich jak Anthony Fisher Prize za książkę *The Spirit of the Democratic Capitalism*, 1982 (wyd. pol. *Duch demokratycznego kapitalizmu*, 1986; 2001). W jego dorobku, obok wspomnianej należą jeszcze między innymi *Catholic Social Thought and Liberal Institutions: Freedom with Justice*, 1984 (wyd. pol.: *Liberalizm - sprzymierzeniec czy wróg Kościoła*, 1991) a także *Free Persons and the Common Good*, 1989 (wyd. pol.: *Wolne osoby i dobro wspólne*, 1998). M. Novak był członkiem Instytutu *Tertio Millenio*. Idea stworzenia tej placówki powstała w latach dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku wokół grona myślicieli, wśród których obok Novaka byli Richard John Neuhaus, Robert Sirico, Rocco Buttiglione, Georg Weigel i ojciec Maciej Zięba. Idea Instytutu związana była z faktem upadku komunizmu, w szczególności w odniesieniu do państw Europy Środkowo-Wschodniej, a także z tym, iż na Zachodzie w coraz szerszym zakresie ujawniało się przekonanie o pogłębiającym się kryzysie tego świata, kryzysie przede wszystkim w sferze *wartości*. I te problemy stanowią rdzeń jego najpopularniejszej pracy Novaka, jaką jest wspomniany *Duch demokratycznego kapitalizmu*. Dość powszechnie zresztą uważano (choć sam Novak tego nie potwierdzał), iż praca ta, jej przesłanie, wpłynęła na kształt encykliki Jana Pawła II *Centesimus annus*. M. Novak zmarł w 2017 roku w Waszyngtonie.

Pytanie o świat *wartości*, o relację: religia a sfera *polis*, nie jest zagadnieniem, które można sformułować *in abstracto*, w oderwaniu od kontekstu kultury, na terenie której poddajemy ten problem pod rozważę. Jeżeli dzisiaj stawia się ten problem, to trzeba mieć świadomość istnienia tego kontekstu. A tym kontekstem jest dziś „duch” kultury nowożytnej, choć w odniesieniu do współczesności dokładniej rzecz precyzując, „duch” świata *post-nowożytnego*. Kultura nowożytna nie powstała jak *deus ex machina*. Powstała ona w - mniej lub bardziej wyraźnie deklarowanej - opozycji do wielowiekowej tradycji, która ją poprzedzała.

Tę tradycję wyznaczał „duch” filozofii greckiej i dominujące w kulturze europejskiej przez setki lat przesłanie chrześcijaństwa; nauka Kościoła katolickiego. I ten „duch” określał oblicze Europy... Jak zauważają autorzy pracy *Europa jako pojęcie filozoficzne*, „to, co nazywamy Europą, rozpoczyna swe istnienie wraz z walką między Persami a Grekami. Grecy pod pewnym względem byli pierwszymi Europejczykami lub przynajmniej protoplastami Europy. [...] U nich właśnie występuje po raz pierwszy owa *differentia specifica*, która odróżnia Europę od wszystkich innych części świata. Gdyby Persom udało się podbić kraj Greków, to bieg dziejów potoczyłby się zapewne w zupełnie innym kierunku. Nie twierdzimy, że idee wolności i rozumu nigdy by się nie pojawiły. Należą one do istoty człowieka i inne ludy (może nawet sami Persowie) rozwinęłyby je prawdopodobnie albo w taki sposób, w jaki uczynili to Grecy, albo rozwój tych idei przybrałby inny, może bardziej skomplikowany przebieg. W każdym razie idee te nie naznaczyłyby tak silnie krajów naszego subkontynentu, a ośrodek tego, co nazywamy cywilizacją, pozostałby prawdopodobnie w obszarze Morza Śródziemnego albo na Bliskim Wschodzie. Europa reprezentowałaby tylko jedną z części większej cywilizacji, która rozciągałaby się – a niezliczonymi wariacjami – od Chin do Norwegii. Maraton oznacza zatem istotny zwrot w dziejach. Odtąd Europa – jak swoisty historyczny fenomen – wydaje się nierozdzielnie związana z ideami wolności i rozumu” [R. Buttiglione, J. Mercuri SDS 1996, s. 48].

Problem wszak w tym, iż pojęcie „wolności” i „rozumu” nie było w kulturze europejskiej na przestrzeni jej dwu i pół tysiącletniej historii rozumiane jednakowo i bezdyskusyjnie. To, co jest tu szczególnie ważne, to fakt, iż na przełomie średniowiecza i nowożytności w umysłowości europejskiej następują istotne przeobrażenia. A to oznacza, iż ujawnia się z całą mocą to, co jeden ze współczesnych autorów określa jako „*problem teologiczno-polityczny*” [Manent 1994, s. 15]. Ten „problem” da się sprowadzić do kwestii relacji: Kościół, jego nauka – a życie ziemskie,

sfera *polis*, państwo i jego prawo. „Z jednej strony – czytamy w przywołanej tu pracy – dobro, [które Kościół] niesie – zbawienie – nie jest z tego świata. „Tym światem”, światem cesarza Kościół się nie interesuje. Z drugiej strony, został on przez samego Boga i Jego Syna obarczony zadaniem doprowadzenia ludzi do zbawienia, i on jedyny może tego dokonać. Stąd Kościół ma „prawo wglądu” czy raczej „obowiązek wglądu” we wszystko, co mogłoby owemu zbawieniu zagrozić. Ponieważ wszystkie ludzkie działania są oceniane z punktu widzenia alternatywy dobro–zło – z wyjątkiem tak zwanych „rzeczy obojętnych”, [...] Kościół ma „obowiązek wglądu”, potencjalnie, we wszystkie działania człowieka. A wśród działań ludzkich najważniejsze i najbardziej brzemienne w konsekwencje są te, które podejmują rządzący. Kościół zatem z samej swojej racji istnienia winien czuć z najwyższą uwagą aby rządzący nie nakazywali rządzonemu popełniania czynów zagrażających ich zbawieniu, aby nie dawali im „swobody” w ich popełnianiu. W ten sposób Kościół – logicznie, a nie z powodu konieczności historycznych – musiał sięgnąć po władzę najwyższą, *plenitudo potestatis*” [ibidem]. Powstaje tu zatem, jak określa to cytowany autor, istotna „sprzeczność” [ibidem]. „Ową szczególną „sprzeczność” zawartą w doktrynie Kościoła katolickiego możemy więc streścić następująco: Kościół pozwala wolnym ludziom organizować się w wymiarze doczesnym tak jak tego chcą, a *jednocześnie* próbuje narzucić im „teokrację”. Narzuca im religijne ograniczenie o nie znanej dotąd sile, a *zarazem* daje im wyzwolenie i emancypację na skalę dotąd nie znaną – w przeciwieństwie do judaizmu czy islamu nie nakazuje jednego *prawa*, którego celem miałoby być pozytywne regulowanie wszystkich działań ludzi...” [ibidem, s. 16]. Jest to „sprzeczność” tkwiąca w istocie średniowiecza. Europa tego czasu jest „podporządkowana nakazowi zbawienia, zbawienia chrześcijańskiego. Niełatwo było wyłamać się spod wpływu tego nakazu, którego źródło tkwiło [...] nie tylko we władzy zewnętrznej instytucji chętnie

wydającej rozkazy, ale także i przede wszystkim w przeświadczeniu duszy” [ibidem, s. 23].

Kultura grecka pytanie o świat *wartości* rozstrzygnęła w sposób następujący. *Dobro, Sprawiedliwość* istnieją obiektywnie; niezależnie od jednostki, jej osobistych przekonań. Nie oznacza to jednak, iż wykraczają one poza realia życia, w jakich przyszło funkcjonować ludziom. I to jest myśl Arystotelesa. W walce o autonomię tego, co ludzkie, Arystoteles jednak nie wystarczył. Rzecz bowiem w tym, iż Kościół katolicki, jak zauważa Manent, „swoją hierarchią dóbr przelicytował Arystotelesa; dobro, jakie głosił Kościół, jest dobrem znacznie większym, a cel, jaki ukazywał, celem o wiele wyższym niż każde z dóbr i celów naturalnych” [ibidem, s. 25]. Nie oznaczało to jednak unieważnienia, czy choćby odśunięcia na dalszy plan tych ostatnich. I ta idea znalazła wyraz w dziele św. Tomasza z Akwinu. „Uważał on – jak pisze Manent – że filozofia Arystotelesa zawiera wszystko, co pojąć może rozum naturalny. Objawienie chrześcijańskie dodaje do tych prawd naturalnych inne prawdy wyższe, nie podważające wszakże tych pierwszych: „Łaska doskonali naturę, nie niszczy jej”” [ibidem]. Sytuacja okazała się więc dwuznaczna. „Filozofia Arystotelesa mogła być używana jako broń obosieczna: do przeciwstawiania się Kościołowi i do wzmacniania go” [ibidem]. To „wzmocnienie” Kościoła jednak *problemu teologiczno-politycznego* nie rozwiązywało. „Doktryna tomistyczna - jak podkreśla cytowany autor - nie dawała możliwości udzielenia odpowiedzi na pilne pytanie polityczne: przyjmując, że natura posiada właściwe sobie dobro, a łaska dobro właściwe dla siebie, wyższe, lecz niesprzeczne z tym pierwszym; przyjmując również, że człowiek ma dwa cele – naturalny i ponadnaturalny – cele nierówne co do godności, lecz jednakowo uprawnione, komu winien jestem posłuszeństwo *hic et nunc* w sytuacji, gdy władza religijna i władza świecka wydają rozkazy, których pogodzić się nie da? Kościół, dysponując nauką św. Tomasza odpowiadał: należy zdać się na roztropność uszlachetnioną przez wiarę. Odpowiedź ta nie mogła jednak zado-

wolić tych, którzy chcieli określić w sposób jednoznaczny i *niekwestionowalny* niezależność świata naturalnego czy świeckiego. [...] Problem został rozwiązany [...] w każdym razie został rozstrzygnięty dwa wieki później – [...] we Włoszech przez Machiavellego” [ibidem].

„Ludzie – czytamy w *Księciu* – w swym ogóle sądzą bardziej wedle tego, co widzą, niż wedle tego, czego nie dotyczą, gdyż patrzeć i widzieć mogą wszyscy, dotykać się zaś ręką mogą tylko nieliczni. Świat składa się przeważnie z gminu, a ci nieliczni, którzy wyrastają ponad gmin, dochodzą do głosu tylko wtedy, gdy gmin ich potrzebuje, aby się na nich wesprzeć” [Machiavelli 1993, s. 102]. „Człowiek jest nienasycony w swych pragnieniach, w naturze jego bowiem leży żądza posiadania, fortuna zaś pozwala mu osiągnąć niewiele. Stąd pochodzi jego wieczne niezadowolenie, a to, co posiadał, napełnia go odrazą” [ibidem, s. 253], czytamy w *Rozważaniach nad pierwszym dziesięcioksięgiem Historii Rzymu Liviusza*. „Chcąc zatem wiedzieć - poucza Machiavelli księcia - do czego lud łatwo namówić, a do czego trudno, należy przeprowadzić następujące rozróżnienie: czy to, do czego chcesz go namówić, wydaje się na pierwszy rzut oka korzystne czy niekorzystne [...]. Jeśli lud ujrzy w tym przedsięwzięciu korzyść – [...] – to zawsze z łatwością da się do niego namówić” [ibidem, s. 235]. Jak zauważono w literaturze przedmiotu, „horyzont myśli Machiavellego [...], wyznacza pytanie nie o to, jak ludzie powinni żyć, ale jak żyją. Cnota nie jest dla niego czymś, co poprzedza istnienie politycznej wspólnoty, nie jest czymś, co wyznacza cel państwa. [...] Życie polityczne nie jest określone żadną ponadświatową etyką, ale celami skromniejszymi – takimi jak interes państwa, narodu, bezpieczeństwa - ale za to bardziej realnymi. Polityka w koncepcji Machiavellego uwolniona zostaje od filozofii i religii, a jej istoty nie wyznaczają już rozważania nad doskonałością człowieka i prawem naturalnym, ale technologia posługiwania się siłą i stosowną do tego etyką polityczną. [...] Wszystko inne jest złudzeniem i źródłem zakłamania” [Śpiwak, 1991, s. 9]. Machiavelli, jak pisał w tym kontek-

ście Leo Strauss, „zarzucił pierwotne znaczenie dobrego społeczeństwa czy dobrego życia. [...] Ograniczył swój horyzont, aby tym łatwiej osiągnąć rezultaty” [Strauss, 1969, s. 165]. Autora *Księcia* można więc uznać – mając na uwadze dalszą ewolucję kultury – za „odkrywcę znacznie większego od samego Krzysztofa Kolumba” [ibidem, s. 164]. U początków nowożytności „przeświadczenie duszy” jednostki – jej „wolność i rozumność” – ulegnie przeobrażeniu.

Świat człowieka „nienasyconego w swych pragnieniach”, to świat ludzkiej przedsiębiorczości; kapitalizm. U podstaw jego doktryny tkwi – rzecz jasna, przy pewnym uproszczeniu – myśl Johna Locke’a. W jego *Dwóch traktatach o rządzie*, w *Traktacie drugim* czytamy: „Bóg, który nadał ludziom świat we wspólne władanie, dał im także rozum, by posługiwali się nim dla zapewnienia sobie w życiu jak największych korzyści i wygod. Ziemia i wszystko, co się na niej znajduje, zostały nadane im dla ich utrzymania i dobrobytu. Wszystkie owoce, będące jej naturalnymi płodami, wraz z pasącymi się na niej zwierzętami, wspólnie należą do rodzaju ludzkiego, tak jak zostały nadane hojną ręką natury” [Locke 1992, s. 181]. To jednak, że mamy tu do czynienia ze „wspólnym władaniem” nie oznacza, że to już jest wszystko. Jest to tylko – hipotetyczna – sytuacja wyjściowa. „Pierwotnie – czytamy w cytowanym dziele – kiedy znajdowały się one [tzn. płody] w naturalnym dla nich stanie, nikt nie rozciągał nad nimi swego osobistego panowania ani nie wyłączał ich spod wspólnego władania pozostałych. Skoro jednak były one im nadane dla ich pożytku, to musiała pojawić się konieczność zawłaszczenia ich w taki czy inny sposób, zanim miały one jeszcze jakąkolwiek wartość i mogły być zużyte przez każdego człowieka. Dziczyzna i owoce, jakimi żywi się dziki i nieświadomy żadnych ograniczeń Indianin, który nadal jest użytkownikiem dóbr wspólnych, muszą należeć do niego, co więcej, tak do niego należą, że są częścią jego samego, do której nikt inny nie ma już żadnych uprawnień, ponieważ są to dobra służące do utrzymania go przy życiu” [ibidem]. Człowiek, hipotetyczna naturalna jednost-

ka, zdobywa dobra natury poprzez swój wysiłek, pracę. I to definiuje jego prawo do posiadania efektów tego wysiłku; własność. „Cokolwiek [...] – pisze Locke – wydobył on ze stanu ustanowionego i pozostawionego przez naturę, złączył ze swą *pracą* i przyłączył do tego, co jest jego własne, uczynił swą własnością. Do tego [...] jego praca dołączyła coś, co wyklucza już do tego powszechne uprawnienie innych. [...] Stąd żaden człowiek, poza nim samym, nie może być uprawniony do tego, co raz już zostało przez niego zawłaszczone tam, gdzie pozostają jeszcze dla innych nie gorsze dobra wspólne” [ibidem, s. 181–182]. Jednostka nowożytna to ktoś, kto pracuje; i ktoś, kto jest właścicielem efektów tej pracy. I tak to – tak „zdefiniowana” – jednostka w realnym życiu napotyka inną jednostkę. I to jest rynek; świat wymiany przedmiotów prawa własności....

„Praca – pisze inny klasyk myśli liberalnej Adam Smith – stanowi rzeczywisty miernik wartości wymiennej wszelkich towarów. Rzeczywistą ceną każdej rzeczy, tym, co istotnie kosztuje ona osobę, która pragnie ją zdobyć, jest wysiłek i trud z jakim ją zdobywa. Dla człowieka, który przedmiot nabył i który chce go zbyć lub wymienić na coś innego, rzeczywistą wartością tej rzeczy jest wysiłek i trud, którego sobie zaoszczędza, a którym może obciążyć innych ludzi” [Smith 1954, s. 39]. „Daj mi to, czego ja chcę – rozwija ten punkt widzenia Smith – a otrzymasz to, czego ty chcesz: oto znaczenie każdej takiej propozycji, i to jest właśnie sposób, w jaki otrzymujemy nawzajem od siebie największą część usług, których potrzebujemy. Nie od przychylności rzeźnika, piwowara czy piekarza oczekujemy naszego obiadu, lecz od ich dbałości o własny interes. Zwracamy się nie do ich humanitarności, lecz do egoizmu i nie mówimy im o naszych własnych potrzebach, lecz o ich korzyściach” [ibidem, s. 21–22]. Czy egoizm oznacza brak *wartości*. Przeciwnie, odpowiada Smith. „Jakkolwiek samolubnym miałby być człowiek – pisze – są niewątpliwie w jego naturze jakieś pierwiastki, które powodują, iż interesuje się losem innych ludzi, i sprawiają, że ich szczęście jest dla

niego nieodzowne, choć jedyna przyjemność, jaką może stąd czerpać, to przyjemność oglądania tego. [...] Skoro nie doświadczamy bezpośrednio, co czują inni ludzie, jedynym sposobem przedstawienia sobie, co oni przeżywają, jest wyobrażenie, co my sami czulibyśmy w takiej samej sytuacji” [Smith 1989, s. 5–6]. I nie ma powodu utyskiwać na różnicowanie materialne. „To, co wytwarza ziemia, zawsze żywi nieomal wszystkich mieszkańców, których może wyżywić – pisze Smith. Bogaci wybierają z kopca jedynie wszystko to, co jest najcenniejsze i najprzyjemniejsze. Spożywają niewiele więcej niż człowiek biedny i pomimo naturalnego samolubstwa i zachłanności, [...], dzielą z biedakami produkt ich wkładu do pomnożenia zbiorów. Niewidzialna ręka prowadzi ich do dokonania nieomal takiego samego podziału artykułów pierwszej potrzeby, który by następował, gdyby podzielić ziemię na jednakowe części między wszystkich jej mieszkańców. [...] Jeśli chodzi o wygody cielesne i spokój umysłu, wszystkie różne warstwy społeczne są nieomal na tym samym poziomie, i żebrak wygrzewający się w słońcu przy gościńcu korzysta z takiego samego bezpieczeństwa, o jakie walczą królowie” [ibidem 272–273]. I ludzie ten stan rzeczy intuicyjnie wyczuwają. Jest to ich podziw dla bogactwa. A zatem: „Niech żyje wiecznie wielki król!” [ibidem, s. 75].

W pierwszych słowach *Ducha demokratycznego kapitalizmu* M. Novaka czytamy: „Spośród wszystkich ustrojów, które legły u podstaw naszej historii, żaden tak nie zrewolucjonizował zwykłych ludzkich nadziei – nie wydłużył życia, nie umożliwił likwidacji nędzy, nie poszerzył zakresu osobistego wyboru – jak demokratyczny kapitalizm. Przypomnijmy sobie społeczeństwa imperium rzymskiego i okresu Karolingów. Zastanówmy się nad siedemnastowiecznymi mocarstwami katolickimi i protestanckimi, kolonialnymi i handlowymi. Zbadajmy różnorodne formy socjalizmu współczesnego. Każdy z tych ustrojów ekonomiczno-politycznych miał swoich teologicznych zwolenników. Ale żaden teolog, chrześcijański ani żydowski, nie dokonał oceny teolo-

gicznego znaczenia demokratycznego kapitalizmu [Novak 2001, s. 25]. Skąd się bierze potrzeba takiej „oceny”. „Przez dwa wieki demokratyczny kapitalizm był bardziej kwestią praktyki niż teorii – zauważa w punkcie wyjścia swojej wizji Novak. Ta praktyczność nie była przypadkowa. Po podziałach i urazach wojen religijnych siedemnastego wieku pisarze [...] [tego czasu] woleli unikać sporów teologicznych. Pragnęli wypracować metody współpracy, które by nie zakładały zbieżności poglądów w kwestiach metafizycznych; próbowali stworzyć system pluralistyczny, otwarty dla ludzi wszelkich religii i przekonań. Co więcej, ich geniusz leżał w sferze pragmatyzmu. [...] Stanowili nowy gatunek: filozofów praktyki. System, który propagowali, w sposób naturalny nagradzał praktyków raczej niż teoretyków. [...] Przez wiele pokoleń wyższość praktyki w demokratycznym kapitalizmie była równie oczywista, jak powiedzenie kupców: „Zrób lepszą pułapkę na myszy, a świat zapuka do twoich drzwi” [ibidem, s. 32]. Praktyka zatem, to praktyka. Na rzeczywistość nie można się obrażać.

A jednak... „Na całym świecie – pisze Novak – kapitalizm wzbudza nienawiść. Słowo to kojarzy się z egoizmem, wyzyskiem, nierównością, imperializmem, wojną. Nawet w samych Stanach Zjednoczonych uważny obserwator nie może nie zauważyć stosunkowo niskiego morale przemysłowców, robotników czy publicystów” [ibidem, s. 45]. Gdzie tkwi przyczyna takich odczuć? U podstaw „nienawistnych” opinii o kapitalizmie tkwi wiele przyczyn. Nie są one bynajmniej wyimaginowane; wynikają z obserwacji faktycznego stanu rzeczy. Pierwszą jest, jak je relacjonuje Novak, „zepsucie bogactwem” [ibidem, s. 46]. „Sukces podważa dyscyplinę moralną. W ten [...] sposób bezwładność ustroju prowadzi go w kierunku hedonizmu, dekadencji i tej formy „samorealizacji”, która przypomina Narcyza przeglądającego się w powierzchni wody” [ibidem]. „Bogactwo” generuje inne zjawiska. I tak, ujawnia go reklama, odwołująca się „do najgorszych cech obywateli” [ibidem]. Dalej, jest to sfera polityki. „Przywódcy polityczni wykorzystują strukturalną słabość

wszystkich demokratycznych społeczeństw. Nie mogąc oprzeć się na mocnej partii politycznej, [...] wychodzą naprzeciw obywateli samotni i słabi, przybierając szaty symbolizmu i pobożnych życzeń. Ich obietnice stały się nową formą przekupstwa. [...] Wszystkie sektory społeczeństwa żądają więcej, więc politycy obiecują więcej. [...] [Jest to] [...] dążność społeczeństwa do życia ponad stan. Słaba ludzka natura bierze górę nad zdrowym rozsądkiem” [ibidem, s. 46–47]. „Strukturalna nieodpowiedzialność” [ibidem, s. 46], oto treść tego zarzutu. I kolejny: „Coraz więcej osób widzi w poszerzających się kręgach rządowych możliwość zdobycia dla siebie nowych sfer wpływów, powiększania własnego bogactwa i zdobycia władzy. [...] Żądza władzy – *superbia* – jest głębsza i bardziej przenikająca niż żądza bogactwa – *cupiditas*” [ibidem, s. 47]. Nie ma autorytetów... „Autorytety moralno-kulturalne od dawna cierpią w rynkowym systemie [...] na poważną utratę statusu. [...] Prawdziwe dzieła geniuszu są doceniane przez niewielu; rynek słabo odróżnia je od reszty. [...] Dominującą klasą stała się klasa kupiecka. Standardy rynku rzadko pokrywają się ze standardami artystycznej lub naukowej doskonałości. [...] Głosy naprawdę wybitne są na rynku słabo słyszalne” [ibidem, s. 47–48]. To zaś w autorytetach wzbudza – jak to nazywa Novak – „zazdrość” [ibidem, s. 48]. W tej sytuacji bowiem, jak pisze, „urazy intelektualistów nie mogą nie narastać, skoro wynagrodzenie wybitnych talentów artystycznych i umysłowych [...] jest zwykle niższe niż wynagrodzenie najlepszych w sferach zarządzania gospodarczego, w dziedzinie sportu i rozrywki. To, że tancerz dysponuje pieniędzmi, których większość naukowców może tylko marzyć, woła o pomstę do nieba. Czy to sprawiedliwe? Pan Bóg, znając siłę ludzkiej chciwości, aż dwukrotnie zabronił jej w Dziesięciu Przykazaniach” [ibidem]. Nadto w tych krytykach pojawia się to, co Novak określa jako „smak” [ibidem]. „Kultura demokratycznego kapitalizmu – pisze – jest pogardzana najgłębszą pogardą za swój „burżuazyjny” i „filisterski” gust. [...] Mając wolność wyboru, demokratyczny naród zmysłowo oddaje się wulgarno-

ści. Plastikowe róże rażą subtelnych. Prymitywność i wulgarność centrów handlowych jest obrazą dla intelektualistów. Gusty przeciętnych obywateli drażnią...” [ibidem, s. 48–49]. „Do tych skarg - dodaje Novak – dochodzą jeszcze dziesiątki innych. Zarzuca się ustrojowi, że powietrze, woda i ziemia są zanieczyszczone, odpady chemiczne trują ludzi; nowa cywilizacja zyskała miano „cywilizacji raka”, bogaci się bogacą, a ubogich prześladuje system karny; wielkie korporacje są wewnątrz niedemokratyczne i samym swoim istnieniem niemal zaprzeczają pojęciu demokracji; „imperializm finansowy” trzyma Trzeci Świat w „zależności”; materialne osiągnięcia krajów rozwiniętych „powodują” nędzę w tych mniej rozwiniętych” [ibidem, s. 49–50]. A zatem, konkluduje Novak, „trudno się dziwić, że dla tych, którzy w to wierzą, kapitalizm jest złym ustrojem” [ibidem, s. 50].

Teza Novaka jest następująca: źródłem „nienawistnych” opinii o kapitalizmie jest „zatrata” jego „ducha” [ibidem, s. 45]. Przyczyna tego stanu rzeczy tkwi w braku jego „teorii”. „W poprzednich pokoleniach, przyjmując swoje dziedzictwo duchowe jako rzecz zrozumiałą samą przez się, demokratyczny kapitalizm nie odczuwał wyraźnej potrzeby teoretycznego określenia się – twierdzi Novak. Wydawało się, że nie potrzebuje teorii moralnej – teorii o życiu duchowym – bo liczył on [...] na to, że jego przywódcy moralno-kulturalni wypracują ją i będą jej przestrzegać. Ale czasy takiej niewinnej naiwności już dawno minęły” [ibidem, s. 33]. Jest bowiem tak, iż „również w społeczeństwach demokratycznego kapitalizmu ludzie nie żyją samym chlebem. [...] Nieprzysiąganie wagi do teorii osłabia życie duchowe i dążenie do szlachetnych celów” [ibidem]. A zatem „pierwszym nakazem moralnym jest myśleć dalekowzrocznie. Organizacja społeczeństwa nie jest nam dana jak pogoda; za jej formę odpowiedzialny jest człowiek” [ibidem].

I takie jest zadanie Novaka; stworzyć teorię... Kapitalizm – w języku Novaka „demokratyczny kapitalizm” – tworzy określoną strukturę. „W *Duchu* – pisze Novak – położyłem nacisk na trzy systemy społecz-

ne („trzy swobody”) koniecznie związane w prawdziwie wolnym społeczeństwie – (1) **system gospodarczy**, który uwalnia ludzi od nędzy, (2) **system polityczny**, który wyzwala ich od tortur i tyranii i (3) **system moralno-kulturalny**, który daje im wolność ducha, serca i umysłu” [ibidem, s. 19]. Każda z części tej struktury jest ważna. I jest jednakowo ważna. Novak, rzecz jasna, ma świadomość tego, iż ramy wszelkiej organizacji życia zbiorowego określa „system polityczny”. Jednakże to nie jest wszystko... „Jeśli demokracja – pisze – daje tylko możliwość głosowania co jakiś czas, a nie zapewnia poprawy ekonomicznej, zwłaszcza dla ludzi z nizin społecznych, to ludzie nie będą zbyt jej kochali. [...] Ludzie potrzebują pola do popisu dla swojej własnej inicjatywy ekonomicznej” [ibidem]. Demokracja nie wystarcza. I dynamiczna gospodarka, korzystająca z możliwości, jakie stwarza ta pierwsza, także nie wystarcza. „Jeśli w jakiejś kulturze [...] nie ma powszechnie uznawanych norm moralnych, jeśli podstawowe wartości społeczne, jak otwartość, uczciwość i zaufanie są w zaniku, to gospodarka raczej nie wykaże dynamizmu. Przeciwnie, będzie kulała, okaże się słaba i niewydolna” [ibidem, s. 20]. Jest bowiem tak, iż „postęp polityczny i ekonomiczny wymaga [...] [wysokiego] poziomu moralnego” [ibidem.]. Wymienione przez Novaka „systemy” nie tylko są jednakowo ważne; każdy z nich nie może istnieć bez pozostałych. „Demokratyczny kapitalizm – pisze Novak – nie jest jedynie „ustrojem wolnej inicjatywy”. Nie może istnieć i rozwijać się bez kultury moralnej kultywującej wartości, od których zależy jego trwanie, bez demokratycznej polityki państwowej, zdecydowanej na ograniczone rządy z jednej strony, a z drugiej na różnorodność legalnych działań, bez których dobrze prosperująca gospodarka nie może się obejść. Utażona mądrość praktyczna systemów: moralno-kulturalnego i politycznego głęboko oddziałuje na funkcjonowanie systemu gospodarczego” [ibidem, s. 73]. „Każdy z tych systemów ma swoje własne instytucje, dyscypliny i standardy, cele i ograniczenia, cechy atrakcyjne i odpychające. Każdy ma swój etos. Każdy także stwarza problemy pozostałym

dwóm. Napięcia te są pożądane; ustrój pluralistyczny jest **obliczony** na ich pobudzanie. Z iskier wznieconych w miejscach tarcia czerpie on swą energię postępu i zdolności samonaprawy. Jest to ustrój obliczony tak, by stanowił ciągłą rewolucję” [ibidem, s. 201].

Ekonomia wszak w sposób naturalny nie kojarzy się z moralnością. Pieniądz nie jest ani moralny; ani nie-moralny; jest, jaki jest. Jest to jednak błędny sposób rozumowania, twierdzi Novak. „Smith wierzył – pisze Novak – że nowy porządek będzie korzystny dla wszystkich bez wyjątku, nie tylko w Anglii, ale na całym świecie; że poprowadzi ludzkość na nowe szczyty moralności, choć paradoksalną drogą. Dawni moralisci kładli nacisk na wizje, cele i motywy. Smith natomiast wskazał na osiągnięcia. W likwidacji głodu, podniesienia z nędzy, eliminacji cierpienia materialnego całej ludzkości widział on osiągnięcia godne moralnej aprobaty” [ibidem, s. 98]. „Paradoks polega na osiągnięciu wysoko moralnych celów przez położenie na nie **mniejszego** nacisku. Wykorzystanie racjonalnej interesowności każdego obywatela w rzeczywistym świecie historycznych doświadczeń jest znacznie bardziej skutecznym środkiem do osiągnięcia pożądanych celów moralnych niż poleganie na jakichkolwiek innych motywacjach” [ibidem]. Locke, jak zauważa Novak, „napisał kiedyś, że wynalazcy nowych technik gospodarczych i produktów – na przykład chininy – są większymi dobroczyńcami ludzkości niż filantropi” [ibidem, s. 41]. Demokratyczny kapitalizm zatem – taka jest konkluzja Novaka – „to ważny przełom moralny, a nawet, jeśli ktoś woli, teologiczny” [ibidem, s. 99].

Jak się rzekło, kwestią fundamentalną dla czasów pomiędzy średniowieczem a nowożytnością, było to, co zostało określone jako *problem teologiczno-polityczny*. Dał się on sprowadzić do dylematu odpowiedzi na pytanie o to, czy źródłem zasad życia zbiorowego są *wartości*, które przekraczają ramy konkretnej działalności konkretnego człowieka; czy też tym źródłem jest ta właśnie działalność... Spór na temat tej kwestii cały czas trwa. Na początku lat 90-tych odbyła się w Warszawie

międzynarodowa konferencja zatytułowana: *Chrześcijaństwo i demokracja*. Uczestniczyli w niej wybitni intelektualiści z całego świata. „Chętnie uznaję – zauważyła podczas dyskusji George Weigel, że demokracja jest niezadowolająca – bowiem dla chrześcijanina nie jest zadowolająca, póki nie zostanie ustanowione Królestwo, gdzie miecze przekute będą na lemiesze i otarta będzie ostania lza. Ale – a jest to bardzo ważne „ale” – to ogólne niezadowolenie, ów status chrześcijanina jako „czasowego mieszkańca” każdej ziemskiej *polis* nie oznacza, że chrześcijaninowi nie wolno przyznawać wartości dobrom względnym. A demokracja jest dobrem, ponieważ stanowi formę rządów, która w warunkach współczesności najlepiej przystaje do chrześcijańskiego rozumienia godności ludzkiej, ponieważ najlepiej chroni podstawowe prawa człowieka oraz ponieważ odkrywa najszerszą przestrzeń, w której można urzeczywistnić osobistą odpowiedzialność i dążenie do wspólnego dobra” [*Chrześcijaństwo i demokracja*, 1993, s. 22]. „Potoczne stwierdzenie, że „moralności nie można zadekretować”, jest niezadowolające. W rzeczywistości demokracja cały czas „dekretuje moralność”: zakazuje morderstwa, kradzieży, oszczerstwa i nieuczciwej reklamy; nakazuje sprawiedliwe praktyki zatrudnienia; regulują zachowania ekonomiczne (w dziedzinie odpowiedzialności producenta, gwarancji, uczciwych praktyk bankowych itp.) [ibidem, s. 23]. „Problem”, o jakim mowa, wydaje się być rozwiązany...

Niezupełnie... „Z punktu widzenia misji Kościoła, która polegała na doprowadzeniu ludzkości do wiecznego zbawienia, nowy ustrój nie ma żadnej przewagi nad dawnym – zauważyła w przytaczanej tu dyskusji Alain Besançon. Zasada demokracji zakłada, iż obywatel posłuszny jest samemu sobie i uwzględnia interesy i preferencje, które sam określa. W tym sensie ideał demokratyczny nie sięga tak wysoko, jak to miało miejsce w starożytnych miastach i w monarchiach, które – przynajmniej teoretycznie – nie traciły z oczu wychowania obywateli w cnocie i troski o dobro wspólne stojące ponad interesem jednostki. Kościół nie miał za-

tem powodów, aby z entuzjazmem uznać wyższość woli człowieka nad wolą Boga lub zaakceptować niezgodność pomiędzy pozytywnym prawem ludzkim a prawem naturalnym i wiecznym. [...] Porządek demokratyczny dyskredytuje zasadniczo ideę prawdy absolutnej jako prawdy objawionej i przekazywanej w tradycji Kościoła. Jest to założenie pierwszej i najbardziej modelowej z demokracji – demokracji Stanów Zjednoczonych” [ibidem, s. 26]. Jednakże, jak zauważa Besançon, „praktyczna rezygnacja z roszczeń do prawdy osłabia Kościół. W efekcie nie może on już dyktować reguł obyczajowych. W ustroju demokratycznym obyczaje, podobnie jak sprawowanie władzy politycznej, uzależnione są od ludzkiej woli. Tak jak wyznania religijne, obyczaje dotyczą grupy ludzi, która mając legalny status w społeczeństwie demokratycznym nadaje taki sam status własnym obyczajom. Domaganie się równouprawnienia dla kobiet burzy tę delikatną barierę, jaka chroni hierarchię kościelną. Domaganie się moralnego przyzwolenia dla rozwodu, przerywania ciąży lub homoseksualizmu wynika również z zasady demokracji i wpisanego w nią relatywizmu. Walcząc z tym relatywizmem Kościół musi zaświadczyć o swym Boskim autorytecie właśnie w duchu prawdy moralnej” [ibidem, s. 27].

Mamy tu zatem, dwa spojrzenia. W ich punkcie wyjścia przyjmuje się bez zastrzeżeń faktyczny stan rzeczy. Jest to nowożytna *demokracja*. Wedle jednej opinii jest to świat – realizowanej w praktyce życia – „moralności”. Jednocześnie mamy tu opinię, iż – siłą rzeczy – trzeba mieć świadomość relatywizmu moralnego tego świata. G. Weigel jest, jak stwierdza, przeciwny temu, co nazywa on „»Rzeczpospolitą Cesarzskiego Ja«, [...] [gdzie] niezależność jednostki, rozumiana w sposób radykalnie świecki, staje się normą przebijającą wszystkie inne normy społeczne. [...] Ten rodzaj »liberalizmu« – twierdzi – jest bardzo nie-dobry dla demokracji. Dlaczego? Ponieważ głoszona przezeń zasada całkowitej względności systemów moralnych nie daje zadowalających odpowiedzi na pytania: dlaczego być tolerancyjnym? Dlaczego szano-

wać innych? I wreszcie, dlaczego być demokratą? A bez przekonujących i publicznie udzielanych odpowiedzi na te pytania, demokracja jest zagrożona” [ibidem, s. 24].

I na te pytania stara się odpowiedzieć dzieło Novaka.

Jak już wiemy, w rozważaniach Novaka pojawiają się terminy: „teolog”, „teologiczny”. Co zatem Novak przez nie rozumie? „Teologia” dla niego to – tak, jak zostało to ustalone w wielowiekowej tradycji – nauka o Bogu. Jednak tę naukę rozumie on w sposób szczególny. „Bóg Izraela i Jezus, to jeden Bóg – uczy córkę – transcendentny Stwórca wszechrzeczy, któremu należy oddawać cześć w duchu i prawdzie, a nie przez uczucia. Każdy jego cud w pewnym sensie przyspiesza procesy naturalne, zagęszcza czas i miejsce [Novak, Novak, 2001, s. 172]. Świat „cudów” – przedmiot „uczuć” i świat natury to dwa światy; rzecz w tym, iż bynajmniej się one nie wykluczają. „Żydzi i chrześcijanie nie uważają, że Bóg gra w kości – uzupełnia Novak. Natura to Jego dzieło sztuki, a nie zabawka” [ibidem, s. 173]. A to dzieło, prawa nim rządzące, człowiek jest w stanie poznać i zastosować w praktyce swojego społecznego życia. I tak w myśli Novaka pojawia się pojęcie „teologii ekonomii” [Novak 2001, 279 i n.]; także „teologii ekonomii politycznej” [Novak 1993, s. 28]. Wedle Novaka, przekonanie o boskim, czy lepiej religijnym, przesłaniu wszelkiego ludzkiego działania, zawiera się już w myśli klasyków liberalizmu. Jak z satysfakcją twierdzi Novak „Locke zwraca uwagę, że jednostki odnajdują środowisko społeczne, spójność i skuteczność w rodzinach i Kościołach. Kiedy pisze „dobro publiczne”, ma na myśli nie tylko dobro polityczne, ale i społeczne. Dobro publiczne oznacza dla niego porządek oparty w równym stopniu na odziedziczonych regułach, cnotach moralnych i obyczajach, co na prawie” [Novak 1998, s. 220–221]. Jednostki, wedle Locke’a – w interpretacji Novaka – „tworzą [...] część ciała politycznego, którego każda część i każdy członek korzysta na mocy praw społeczeństwa z opieki i którego poszczególne działania skierowane są na zapewnienie dobra całości” [ibidem,

s. 219]. I w podobnym „duchu” widzi świat ludzkiej przedsiębiorczości A. Smith, twierdzi Novak. W ujęciu Smitha „bogactwo narodów” nie zależy bez reszty od tego, czym społeczeństwo obdarza natura. Zależy od tego, w jakim stopniu „porządek społeczny” wykorzystuje te dobra. To zaś może zapewnić jedynie taka organizacja życia zbiorowego, który Smith określa jako „naturalny ustroj wolności” [Novak 2001, s. 97]. W centrum jego uwagi „są biznesmeni, nie ekonomiści” [ibidem, s. 176]. „Interesuje się on bardziej psychologią świata rzeczywistego niż zestawieniami statystycznymi. Gdy jednostki stają się gospodarczo aktywne, o statystyki nie trzeba się martwić” [ibidem]. „Smith – pisze Novak – daleki jest od „autonomii” i błędnego indywidualizmu, przypisywanemu jemu podobnym przez papieży i teologów” [ibidem, s. 173]. Dla niego „ekonomia polityczna” jest w istocie gałęzią „filozofii moralnej” [Novak 1993, S. 145]. „Nadzieją Adama Smitha było – pisze Novak – że miłość własna może zostać użyta w ustroju społecznym korzystnym dla wszystkich jak żaden inny. Tak więc jego celem, kiedy zapalił świeczkę na ołtarzu interesowności, było zbudowanie na niej systemu, cechującego się porządkiem, wyobraźnią, inicjatywą i postępem dla wszystkich. System taki, uważał on, drogą ewolucji doprowadzi do powstania interesów przewyższających miłość własną [...]. Każda jednostka będzie wtedy miała udział w dobrym społeczeństwie w taki sposób, że jej miłość własna obejmie wszystkich. A całe dzieło demokratycznego kapitalizmu nie będzie zakończone, dopóki nie będzie mocnej materialnej podstawy dla każdej jednostki ludzkiej na naszej planecie [Novak 2001, s. 178]. *Bogactwo* nie wyklucza *etosu*, rozumianego możliwie szeroko. Ta, jak to określa Novak, „rewolucja Adama Smitha” [ibidem, s. 302] to – w rzeczy samej – rewolucja w sferze moralności, jaka dokonała się u progu czasów nowożytnych. „Profesor etyki, Adam Smith, był humanistą, a nie materialistą” [Novak 1993, s. 115].

Wróćmy zatem do punktu wyjścia. Jak się rzekło, współczesny świat, mimo oczywistej unifikacji „ducha” kultury, staje wobec pro-

blemów odwiecznych; pozaczasowych. Jest to kwestia odpowiedzi na pytanie o status *wartości*. Ten status był przejrzysty w kulturze przed-nowożytnej; i jest on taki – przy wszystkich zastrzeżeniach i dyskusjach wokół niego – w dwu-tysiącletniej tradycji chrześcijaństwa, także współcześnie. Nowożytność wszak wprowadziła tu nowy element, myśl, która całą kwestię relacji: życie zbiorowe, społeczeństwo, państwo, prawo – a świat *wartości*, uczyni niejasną; nie dającą się jednoznacznie rozumieć. I myśl Novaka odnosi się do tej kwestii. „Kiedy na studiach – wspomina – zacząłem czytać pisarzy angielskich, jak Hobbes, Locke, Mill, i amerykańskich, jak James, Peirce i Dewey, odbierałem ich wizję jako obce i obraźliwe. Ich wywody o (jak mi się zdawało) zatomizowanych jednostkach zawierających między sobą „kontrakty” i „umowy” i ich sposób myślenia w wąsko empirycznych, pragmatycznych ramach, uważałem nie tylko za obce, ale także za duchowo błędne. Sam uważałem się za człowieka rodzinnego, członka narodu o kilkusetletniej historii, a nie za samotną jednostkę poszukującą kontraktu społecznego [Novak 2001, s. 37–38]. Teza Novaka jest następująca: nie ma tu żadnej niejasności; wprost przeciwnie, sytuacja jest zdecydowanie jednoznaczna. „Wolność” i „rozumność” jednostki, nie jest światem zamkniętym; wywodzącym się bez reszty z „ducha” Machiavellego. I tak jest w doktrynie Kościoła katolickiego. I tak to Jan Paweł II w swojej encyklice *Laborem exercens*, jak pisze Novak, wyraźnie oddzielił „[...] »wczesny, XIX wieczny kapitalizm« od obecnego (»twardy kapitalizm« od współczesnego). Ze swych bogatych doświadczeń wyciągnął wniosek, że socjalistyczna kolektywizacja własności odbiera władzę jednej klasie i daje ją innej. [...] Pod hasłem »praca« umieścił wszystkich tych, którzy przyczyniają się do produkcji, nawet przemysłowców i menedżerów, odkrywców nowych procesów i wynalazców nowych technik. I wreszcie, podkreślił kreatywność współczesnej pracy, posługując się przy tym teologicznymi symbolami Stwórcy i Jego stworzenia. Są to wielkie kroki w stronę tradycji Johna Locke’a, Adama Smitha i późniejszego demo-

kratycznego kapitalizmu” [ibidem, s. 286]. „Jednak – jak symptomatycznie uzupełnia Novak – papież Jan Paweł II podał swój zarys historii dziewiętnastowiecznego kapitalizmu chyba tylko dla ilustracji. Jako ilustracja spełnia on swoje zadanie; jako historia jest równie niepełny, jak poglądy poprzedników Autora” [ibidem].

Świat *przed*-nowożytny i nowożytny stanowi jedność. I ten stan rzeczy – wedle Novaka – oddaje sentencja wyryta na narodowej pieczęci Ameryki, *Novus ordo seculorum*. A symbolizuje ją zamieszczony tam rysunek, przedstawiający świadomie niewykończoną piramidę zbudowaną z wielkich kamieni, u podstaw której znajdują się, „jak możemy sobie wyobrazić” – jak pisze Novak – „powiązane, lecz przeciwstawne bieguny „wspólnoty politycznej” i „ekonomii””; nad piramidą tą zaś „czuwa Oko, symbol bezstronności i uczciwości, oraz Opatrzność, symbol ładu moralno-kulturalnego” [Novak 1998, s. 66]. I dotyczy to wszystkich; każdego uczestnika życia zbiorowego, niezależnie od stanu posiadania i wyznawanego światopoglądu. „W prawdziwym, pluralistycznym społeczeństwie nie ma jednej świętej kopuły. Jej brak jest **zamierzony** – w duchowym rdzeniu pluralizmu jest pusta świątynia. Pozostawiono ją pustą rozumiejąc, że żaden pojedynczy symbol, obraz, żadne słowo nie zadowoli wszystkich stukających do jej bram” [Novak 2001, s. 70]. Jak jednak należy rozumieć tę „pustkę”? Jest to wszak dla rozważań nad statusem *wartości* w nowożytnym i współczesnym świecie kwestia fundamentalna. „Pustka” to „pustka”... Nie, twierdzi Novak. Ta „pustka”, jak pisze, „reprezentuje [...] transcendencję, do której może się zbliżyć każda wolna świadomość, z każdego niemal kierunku” [ibidem]. I to jest Ameryka... Czy zatem, zadaje pytanie Novak, „rdzeń pluralizmu w Stanach Zjednoczonych jest rzeczywiście zupełnie pusty?” [ibidem]. I odpowiada. „Na monetach i banknotach widnieje napis „In God we trust” (W Bogu nasza wiara). Czyż Bóg nie jest jej rdzeniem? Dla tych, którzy w ten sposób rozumieją rzeczywistość – tak, dla ateistów – nie” [ibidem]. Jednakże, jak uzupełnia. „oficjalne wyrazy kultu religijnego

nie mają wprawiać w zakłopotanie czy poniżać niewierzących w Boga. Ich treść jest pluralistyczna. Żadna instytucja, grupa czy osoba w Stanach Zjednoczonych nie jest upoważniona do narzucania innym swojej definicji pojęć: „Bóg”, „Wszechmocny”, „Stwórca”. Słowa te są jedynie wskazówkami, które każdy musi samodzielnie określić” [ibidem]. I to dlatego trzeba być demokratą...

„Patrzeć na ludzką historię, jako nasyconą miłością Boga, [...] [który] widzi cel swego stworzenia i który kochając każdego jako jednostkę, tworzy z ich różnorodności niewidoczną, ukrytą, ale silną wspólnotę”, to wedle autora *Ducha demokratycznego kapitalizmu* właściwa perspektywa [Novak 2001, s. 403]. Dla Novaka w nowożytnej i współczesnej kulturze Zachodu „problem teologiczno-polityczny” nie istnieje; także w skali globalnej... *Demokracja i świat wartości* są do pogodzenia...

BIBLIOGRAFIA

- Buttglione, Rocco, Merecki Jarosław SDS (1996), *Europa jako pojęcie filozoficzne*, Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Chrześcijaństwo i demokracja* (1993). W: „Res Publica Nowa”, październik, Warszawa: Fundacja Res Publica im. Henryka Krzeczowskiego.
- Locke, John (1992), *Dwa traktaty o rządzie*, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Machiavelli, Niccolo, (1993), *Księżę. Rozważania nad pierwszym dziesięcioksięgiem Historii Rzymu Liwiusza*, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.

- Manent, Pierre (1994), *Intelektualna historia liberalizmu*, Kraków: Wydawnictwo ARCANA.
- Novak, Michael (1993), *Liberalizm, sprzymierzeniec czy wróg Kościoła*, Poznań: Wydawnictwo „W drodze”.
- Novak, Michael (1998), *Wolne osoby i dobro wspólne*, Kraków: Wydawnictwo Znak.
- Novak, Michael (2001), *Duch demokratycznego kapitalizmu*, Poznań: Wydawnictwo „W drodze”.
- Smith, Adam (1954), *Badania nad naturą i przyczynami bogactwa narodów*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Smith, Adam (1989), *Teoria uczuć moralnych*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Strauss, Leo (1969), *Prawo naturalne w świetle historii*, Warszawa: PAX.
- Śpiewak, Paweł (1991), *Ideologie i obywatele*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Wyższa Szkoła Ekonomiczno-Humanistyczna

University of Economics and Humanities

www.wseh.pl

ISSN: 2083-3121